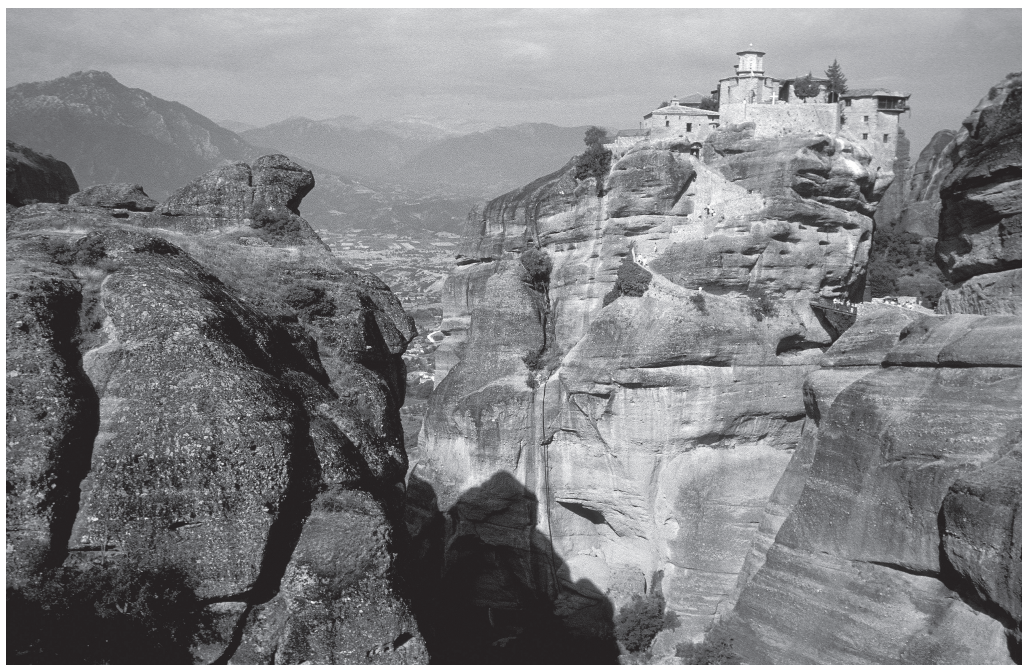


# BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK XXVI. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

## Bizánc ÉS ÖRÖKSÉGE



EGY ORTODOX VILÁG NYOMÁBAN

A TEMATIKUS LAPSZÁMOT SZERKESZTETTE MOLNÁR GÁBOR

# BELVEDERE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC

Szerkesztők HALMÁGYI MIKLÓS, KOVÁCS ATTILA, MIKLÓS PÉTER,

MOLNÁR GÁBOR, NAGY GÁBOR DÁNIEL

Munkatársak DARVAI TIBOR, GATTI BEÁTA, MALÉTH ÁGNES,

A szerkesztőbizottság elnöke SZEGFŰ LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság JANCSÁK CSABA, KISS GÁBOR FERENC, MARJANUCZ LÁSZLÓ,

NAGY TAMÁS, NÓTÁRI TAMÁS, PÁSZKA IMRE, RÁCZ LAJOS

Tanácsadó testület ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR, BANGÓ JENŐ, GARDA DEZSŐ,

GEBEI SÁNDOR, KOSZTA LÁSZLÓ, KUBINSZKY MIHÁLY, SZAKÁLY SÁNDOR



Számunk az EIKKA Alapítvány, az EMKE Kft., a Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány, a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szegedi Tudományegyetem Polgáraiért Alapítvány, az SZTE Bölcsészettudományi Kar, az SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, az SZTE Alkalmazott Humántudományi Intézet, az SZTE Történettudományi Intézet, az SZTE JGYPK HÖK és a SZÉPA Alapítvány támogatásával készült.

A Belvedere Meridionale online elérhető itt:  
[www.belvedere.meridionale.hu](http://www.belvedere.meridionale.hu)

*A lap tanulmányokat, interjúkat, ismertetéseket és kritikákat közöl a történelem és a társadalomtudományok köréből. A közlésre benyújtott cikk még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet. A benyújtott és a lap jellegének megfelelő írásokat két, a szerző számára ismeretlen szakmai lektor bírálja el. A két lektor véleményének figyelembevételével a szerkesztőség döntést hoz a megjelentetésről, melyet a szerzővel közöl.*

A folyóirat megjelenik évente négy alkalommal: tavasszal, nyáron, ősszel és télen.

Kiadja a BELVEDERE MERIDIONALE ALAPÍTVÁNY. Felelős kiadó: DR. SZEGFŰ LÁSZLÓ

Cím: 6725 Szeged, Hattyas sor 10. Tel.: +36 62/546-252

E-mail: [belvedere@jgytf.u-szeged.hu](mailto:belvedere@jgytf.u-szeged.hu), [szerk@belvedere.meridionale.hu](mailto:szerk@belvedere.meridionale.hu)

ISSN 1419-0222 (nyomtatott) ISSN 2064-5929 (online)

## TARTALOM

Számunk szerzői   <i>Writers in Current Issue</i>	{4}
MOLNÁR GÁBOR: <i>Beköszöntő</i>   <i>Preface</i>	{5}
<b>Tanulmányok   Studies</b>	
RÉVÉSZ ÉVA: „Turkia” keleti keresztény főpapjai az első ezredforduló magyar történelmében — The Eastern Christian High Priests of 'Turkia' in the Hungarian History around the first Millenium — DOI 10.14232/belv.2014.1.1	{7}
FÖLDVÁRI SÁNDOR: <i>A kora újkori szerb ortodoxia és a nyugat-ukrán kultúrközpontok kapcsolatai a liturgikuskönyv-kereskedelem tükrében</i> — The Serbian Orthodox Elite in the 18th-Century Austro-Hungarian Kingdom and the West Ukrainian Cultural Centres – through the Trade of Liturgical Books — DOI 10.14232/belv.2014.1.2	{23}
SZÖLLŐSI JÁNOS: <i>Bizánc és a Balkán: integrációs tényezők, stratégiák, struktúrák</i> — Byzantium and the Balkans: Integrating Factors, Strategies and Structures — DOI 10.14232/belv.2014.1.3	{48}
<b>Közlemények   Publications</b>	
MOLNÁR GÁBOR: <i>Az ortodox világ határai. Az ortodox földrajzi kulturális terület egy lehetséges körülhatárolása</i> — Possible Demarcation of the Geographical and Cultural Space of Ortodoxy — DOI 10.14232/belv.2014.1.4	{61}
LENGYEL LÁSZLÓ: <i>Az ortodox kolostor mint önfenntartó ökológiai rendszer. Élet Besszarábia szerzetesi közösségeiben</i> — The Orthodox Monastery as a Self-sustaining Ecological System. Life in the Monastic Communities of Bessarabia — DOI 10.14232/belv.2014.1.5	{67}
TARJÁN M. TAMÁS: <i>Rasputyin – egy kórtünet</i> — Rasputin: a Symptom — DOI 10.14232/belv.2014.1.6	{82}
BALOGH ÁDÁM: <i>A görög–albán kapcsolatok története a 20. században</i> — Greek–Albanian Relations in the 20 <sup>th</sup> Century — DOI 10.14232/belv.2014.1.7	{94}
<b>Téka   Reviews</b>	
<i>Kereszténységről röviden.</i> Christianity in brief. Nanovfszky György (szerk.) (1996): Kereszténység katolicizmus-ortodoxia. Ismerteti: STYECZ NIKOLETT DOI 10.14232/belv.2014.1.8	{104}
<i>Görögország az újkorban.</i> Greece in the Modern Era. Balogh Ádám: Fejezetek Görögország újkori történetéből. Ismerteti: BARACS RÓBERT ISTVÁN DOI 10.14232/belv.2014.1.9	{106}
<i>Dohány: történelem és sorsok.</i> Tobacco: History and Fates. <i>A történelem befolyása az emberi sorsok felett</i> Dimitar Dimov <i>Dohány című regényében.</i> Ismerteti: IVANOVA BIANKA DOI 10.14232/belv.2014.1.10	{108}

**Műhely | Working Papers**

LENGYEL LÁSZLÓ: *Sziklakolostorok a Dnyeszter mentén. Útirajz Moldova kolostorairól*

— Rocky Monasteries along the Dniester —

DOI 10.14232/belv.2014.1.11

{111}

FÖLDVÁRI SÁNDOR: *Egy tanúságtevő hitvalló, szolgáló, tudományos és papi pálya lezárult: Petrasevics Nikefor József eperjesi görög katolikus kanonok és tudományos kutató (1915–2013)*

— Passed a Witness of the Faith, Scientist, a Servant of The Lord, True Priest:

Nicefor Petrashevich (1915–2013), canon of the Preshov Greek Catholic Eparchy —

DOI 10.14232/belv.2014.1.12

{118}

## SZÁMUNK SZERZŐI

### *Writers in Current Issue*

DR. BALOGH ÁDÁM PHD	<i>adamaki@freemail.hu</i> , oktató (SZTE ÁJTK NRTI)
BARACS RÓBERT ISTVÁN	<i>baracsrobert@gmail.com</i> , PhD-hallgató (SZTE BTK)
DR. FÖLDVÁRI SÁNDOR PHD	<i>alexfoldvari@gmail.com</i> , oktató (DE)
IVANOVA BIANKA	<i>flintenweib.ivanova7@gmail.com</i> , hallgató (SZTE NRTI)
LENGYEL LÁSZLÓ	<i>laci78@gmail.com</i> , elnök, Magyar–Moldáv Baráti Társaság
DR. MOLNÁR GÁBOR PHD	<i>gabormolnar_1999@yahoo.com</i>
	geográfus, Latin-Amerika-kutató (SZTE ÁJTK NRTI)
STYECZ NIKOLETT	<i>nikolett.styeczn@gmail.com</i> , hallgató (SZTE NRTI)
DR. RÉVÉSZ ÉVA PHD	<i>ret@hist.u-szeged.hu</i>
	tudományos segédmunkatárs (SZTE BTK)
SZÖLLŐSI JÁNOS	<i>vinogradov1987@gmail.com</i> , hallgató (ELTE BTK)
TARJÁN M. TAMÁS	<i>tarjanjuta@gmail.com</i> , PhD-hallgató (ELTE-BTK)

## A CÍMLAPKÉP FORRÁSA

*A címlapkép dr. Karancsi Zoltán PhD tanszékvezető egyetemi docens (1995) felvétele*

*Köszönetet mondunk Szekeres Tamásnak, Ivanova Biankának és Tóth Gabriellának a tematikus lapszám megjelenését támogató munkájukért.*



**BEKÖSZÖNTŐ** | Tematikus lapszámunk tanulmányai Bizánc történetének és az ortodox földrajzi kulturális területnek évszázados múltját, fontosabb szempontjait és sajátosságait tárják az olvasó elé. Noha a 21. század eleji „ortodox világ” sem lélekszáma, sem kiterjedése alapján nem nevezhető domináns civilizációnak, illetve nem is tartozik az „expanzív” civilizációk sorába, ennek ellenére világviszonylatban betöltött meghatározó szerepe elengedhetetlenné teszi alapos tanulmányozását.

Rövid munkánkkal nem lehetett célunk az, hogy a kulturális nagytérség és/vagy civilizáció történetét és társadalom földrajzi vonatkozásait mindenre kiterjedő részletességgel feldolgozzuk. Célunk volt azonban egy olyan tanulmánygyűjtemény szerkesztése, amellyel áttekintjük a keleti-kereszténység sajátos korszakait, az ortodox egyház történetének kezdeti évszázadait, Bizánc történetének fontosabb mérföldköveit, egyes balkáni népek honfoglalásának körülményeit, a térségbeli államalakulatok és fejedelemségek létrejöttét / bukását, a korabeli magyarság és a keleti kereszténység kapcsolatát, valamint a török hódoltság idejének szerb és más balkáni népek keresztényeinek helyzetét. Ez a forrongó történelmi időszak (Kr. u. 5. századtól) a későbbi Balkán nemzetállamainak előtörténetét jelentette, Bizánc évszázadokig érezhető hatásával, ami nemcsak a vallási, a kulturális és a társadalmi integrációban volt kitapintható, hanem jóval később – a Török Birodalom hatalmi törekvései ellenére vagy éppen azokkal karöltve – a térség későbbi geopolitikai tényezőinek formálódásában is nyomot hagyott. Ez utóbbira jó példaként szolgálhatnak a 20. századi albán–görög kapcsolatok alakulásának részletei, mely téma kapcsán olvasható tanulmányunknak a tartalma további ismeretekkel bővíthető a könyvjárlóban szereplő, azonos témában íródott kötet alapos megismerésével.

Lapszámunk további specifikus ismereteket közöl a Magyar Királyság területén a 17–18. század folyamán élő szerbek kelet-lengyel (ma Ukrajna) területein nyomtatott liturgikus könyvkereskedelméről és annak történeti háttéréről, ami nem csak vallástörténeti jelentőséggel bírt, hanem a barokk kultúrának és a felvilágosodásnak, a Kárpát-medence szláv népei felé, a Lengyel Királyságon keresztül történő közvetítésében is nagy szerepet játszott.

Ismereteinket tovább gazdagítják moldáv ortodox kolostorokról írott tanulmányok, amelyekben a szerző, mint önfenntartó ökológiai rendszereket teszi vizsgálata tárgyául az ortodox egyházon belüli szerzetesi élet sok évszázados tapasztalatát: *„a saját, még Bizáncból, vagy még korábban örökölt hagyományaikban képesek tovább élni a középkor lüktető valóságát”*. A témához szorosan kapcsolódóan földrajzi szempontú rövid útirajzot olvashatunk a moldáv, Dnyeszter menti sziklakolostorokról. A sorok által megelevenedik az olvasó előtt a terület kulturális öröksége, ami a vallási ismereteken túl történelmi, etimológiai és földrajzi szempontokat is közöl.

Munkánkban megjelenik a 19-20. század fordulójának egyik legvitatottabb orosz személyisége, *Grigorij Jefimovics Raszputyin*, akinek élettörténetét a szerző sajátos szempontból dolgozza fel, a korra jellemző miszticizmustól, csodavárástól és okkultizmustól áthatott valóságból kiindulva, az „orosz néplelket” vizsgálva, és így mintegy szociálpszichológiai szempontból ismertetve a „sztárec” üstökösként megjelenő és letűnő életpályáját, valamint annak társadalmi kontextusát.

Munkánkat jó szívvel ajánljuk mindazon szakembereknek és laikus olvasóknak, akik Bizánc történetével és örökségével, az ortodox világgal kapcsolatos ismereteiket szándékoznak felfrissíteni és új szempontokkal bővíteni.

**PREFACE** | The publications of our thematic issue discuss the most important historical aspects and features of Byzantium and the Orthodox geographic-cultural territory. Although the early 21<sup>st</sup>-century Orthodox world is not a dominant civilization in regard to its population and extension, and it does not belong to expanding cultures either, the role it has played and still plays in the history of humanity makes it inevitable to study it in details. With this short volume we did not intend to reveal all the historical and human geographical characteristics of this cultural territory and/or civilization. Our aim was to present a collection of studies that consider particular eras of Eastern Christianity, the early centuries of the Orthodox Church, the landmarks in Byzantine history, the state foundation of certain Balkan peoples, the evolution and/or decline of kingdoms and duchies in the region, the relationship of medieval Hungary with Eastern Christianity and the status of Serbs and other Slavic peoples in the Ottoman Empire. The period of upheaval in the 5<sup>th</sup> century meant the prehistory of the nation states of the Balkan, and the influence of Byzantium on religious, cultural and social aspects of life lasted for centuries, moreover, it left its mark on the regional geopolitics despite or combined with the impacts of the Ottoman expansion. This latter statement is clearly illustrated in our issue by one of our studies which gives an overview of the 20<sup>th</sup>-century Greek-Alban relations and by a review of a recently published book on the same topic. Another paper imparts specific information about the printed liturgical books traded from Eastern Poland (present-day Ukraine) to the Serbs of the Hungarian Kingdom in the 17<sup>th</sup> and 18<sup>th</sup> centuries. The circulation of liturgical books across the Polish Kingdom was of great importance in ecclesiastical history, and it also contributed to the transmission of Enlightenment and Baroque art to the Slavic peoples of the Carpathian basin. In the two essays on the Orthodox monasteries in Moldova, the author describes the self-sustaining ecological system and the experience of monastic life where the long traditions of the Middle Ages and the inheritance of Byzantium still live on. Furthermore, the monasteries along the river Dniester are presented in a short travelogue from a geographical point of view. The author's lines unfold the cultural richness and the historical and religious background of the communities, and the readers get answers to some etymological questions as well. The study on the most contradictory personality of the 19–20<sup>th</sup>-century Russian history, on *Grigori Yefimovich Rasputin* examines the starets' brilliant career by analysing the common Russian consciousness and the contemporary social context characterised by mysticism, occultism and hunger for miracles.

We warmly recommend our present issue to all scientists and laymen who wish to refresh or broaden their knowledge of the history of Byzantium and the Orthodox world.

MOLNÁR, GÁBOR

RÉVÉSZ ÉVA

ret@hist.u-szeged.hu DOI 10.1432/belv.2014.1.1

# „Turkia” keleti keresztény főpapjai az első ezredforduló magyar történelmében<sup>\*</sup>

— *The Eastern Christian High Priests of 'Turkia' in the Hungarian History  
around the first Millenium* —

## Abstract

The first bishop of *Turkia*, Hierotheos and his collaborators began to work among the Hungarians in the middle of the 10<sup>th</sup> century: they introduced Christianity to Gyula's territory, but some sources report that other Hungarian tribes were involved as well. As their seals were preserved, three of his successors are known: Theophylaktos, Antonios and Demetrios. However, we do not have any details about them (their origin, the dates of their episcopate, etc.), but it is probable that they Christianized on the territory of Gyula the younger until 1003, and later on the territory of Ajtony. *Turkia* became *metropolia* between the end of the 10<sup>th</sup> century and 1025; presumably the bishops were active there until that year. The promotion to a higher rank might have been the result of the time passed, the Byzantine-Hungarian alliance and Ajtony's baptism. After Ajtony's defeat, the monasteries took over the pastoral care of the Eastern Christians. Although the Byzantine Church began the Hungarians' conversion, it was completed by the Western Church. In historiography it is widely believed that the Hungarian would have disappeared or would have been marginalized, if they had not joined the Western Church. This common belief is easily refuted, if we consider the example of the Eastern European Orthodox states whose historical development was similar to the Hungarian one from the Middle Ages to the modern era, yet none of disappeared.

KEYWORDS Eastern Christianity, millennium, Byzantium, *Turkia*, Gyula, Ajtony



KULCSSZAVAK keleti kereszténység, ezredforduló, Bizánc, *Turkia*, Gyula, Ajtony

Bár az államszervezés során a nyugati kereszténységhez, Rómához csatlakozott a magyarság, a magyar nép a kereszténységről ismereteket először a keleti keresztény egyháztól szerzett, sőt az első forrásokkal igazolható keresztiségek is az ortodoxiához, Bizánchoz kötődnek. Jelen

---

<sup>\*</sup> Jelen tanulmány a MÖB (Collegium Hungaricum) kutatási ösztöndíj támogatásával és a K 81485 sz. OTKA kutatási pályázat keretében készült.

tanulmányomban a keleti kereszténységnek ezen – a magyarság korai történetében játszott – szerepét tekintem át.

A magyar nép már a honfoglalás előtt kapcsolatba került a kereszténységgel a Bizánci Birodalom szomszédságában, így már ekkor ismereteket szerzett róla (MORAVCSIK 1938. 171–212.; TIMKÓ 1971. 380–381., 394–395.). Ezen ismeretek meglétéről tesz tanúbizonyságot a Metód Legenda is: „Midőn az ugor király<sup>1</sup> a dunai részekre érkezett, látni akarta őt [Metódot]. És jóllehet egyesek [azt] mondták, s [úgy] vélekedtek, hogy ezt kinszenvedés nélkül meg nem ússza, elment hozzá. Ő [a király] azonban uralkodóhoz méltóan tisztelettel, fényesen és örömmel fogadta. És elbeszélgetvén vele [Metóddal] úgy, ahogy két ilyen férfiúnak társalogni illik, megkedvelte, megcsókolván és nagy ajándékokkal [elhalmozván] elbocsátotta, [ezt] mondván neki: »Emlékezz meg rólam, tisztelendő atyám, szent imáidban mindenkor!«” (Pannóniai Legendák – Metód-legenda: HKÍF 161.)

A honfoglalást követően a Kárpát-medencében a Krisztus-hitről további ismeretekkel gyarapodtak eleink, hiszen a honfoglalást megért, magyar uralom alá került számos nép között folyt keresztény térítés, sőt a Dunántúlon már egyházszervezettel is rendelkeztek.<sup>2</sup>

Feltételezhető, hogy lehetett térítés, megtérés a magyarok közt,<sup>3</sup> de a források által dokumentált első keresztiségekről csak a 10. század közepéről rendelkezünk adatokkal.

<sup>1</sup> „Ugor király” kifejezésből az *ugor* a magyar szinonimájaként szerepel, a forrásokban a magyarokra használt egyik elnevezés a *türk, turk, szkíta, hun, ungros...* elnevezések mellett. A *király* valamely, az al-dunai részekben kalandozó magyar vezért, törzsfőt jelöli. Bár van olyan nézet, mely szerint Árpád (TIMKÓ 1971. 383.), de az általánosan elfogadott vélekedés szerint nem határozható meg pontosan a forrásban szereplő magyar törzsfő személye (RİPOCHE 1977. 84.; H. TÓTH 1981b. 170–178.; H. TÓTH 2003. 156–161.; KRISTÓ–MAKK 2001. 66.).

<sup>2</sup> A honfoglalást megelőző időszakban, a 9. században a Kárpát-medence nem volt egységes politikai irányítás alatt, így az itt élő és honfoglalást megért népek nem pusztán etnikai, de vallási szempontból is igen változatos képet mutattak. Ebből következőleg keleti keresztény vallású népesség is megérte a magyarok honfoglalását, és esetlegesen térítés is folyhatott a Kárpát-medencében e népek – elsősorban a bolgárok – közvetítésével. VÁCZY 1938. 215–216.; ÉRSZEGI 2000. 374.

A bolgár népesség a földrajzi nevek alapján – Melich János és Kniezsa István munkássága nyomán – Budapesttől keletre a Bükk-fennsíkig, a Börzsöny, Cserhát, Mátra, Bükk-vonulatától délre, a Duna-Tisza közén, és ettől északra, a Hernád vonaláig terjedő területen, Erdélyben, valamint Szerémségben, Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon feltételezhető (H. TÓTH 1995. 30–31.; H. TÓTH 2000. 23.). Erdély népessége – nyelvi értelemben – egységesnek mondható, túlnyomó részt sláv nyelvet beszélt, csupán Dél-Erdélyben számolhatunk foltokban török nyelvűekkel; emellett a Nándor helynévi anyag is bizonyos további szempontok érvényesülése esetén szintén bolgár népességre utal, és e lakosság megérte a magyar honfoglalást (KRISTÓ 2002. 253.; KRISTÓ 2003. 33–34.).

H. Tóth Imre nézete szerint a honfoglalás után a magyarok közt élő, már korábban keresztény hitre tért és ezáltal egyházi „intézményekkel” (papok, templomok, stb.) is már rendelkező „bolgár-sláv népesség is közvetítette őseinknek az ortodox kereszténység gyakorlatát”. Ennek a belső, bolgár-sláv térítésnek a nyoma a magyar nyelv „szókincsének legrégebbi, keleti rítusra utaló rétege” mint például kereszt, karácsony, panasz, pap, szombat, vádol... (H. TÓTH 1995. 30–31.; H. TÓTH 2000. 23.)

<sup>3</sup> A bizánci keresztiek jelenlétét a temetkezésekben a keleti térítés bizonyítékeként értékeli Pirigyi István és Györffy György is (PIRIGYI 1982. 20.; PIRIGYI 1991. 11.; GYÖRFFY 2013. 47.). A 9. századi temetkezésekben végig előforduló bizánci kereszt, valamint keleti keresztény temetkezési rítusú sírok egyaránt jelezhetik ezt a térítést. A forrás problematikája azonban csak a valószínűsítést engedi meg: 1.) a rokonok temetnek, akik nem feltétlenül az elhunyt akarata szerint temetnek, hanem olykor saját világnézetük, olykor a közösség véleménye is befolyásolja a temetkezés módját; 2.) a – nyugati és keleti – szokások keveredhettek a terület határjellege révén; az átvétel, egymásra hatás nem feltétlenül különíthető el a ténylegesen keleti rítusú temetkezéstől (RÉVÉSZ 2007. 141–150.; RÉVÉSZ 2010. 189–201.). Természetesen, miként ezt Madgearu értelmezi, ugyanúgy érvként használható Hierotheos működési területének meghatározására is (MADGEARU 2008.).

## Írott források

948 táján a magyarok két fejedelme járt Konstantinápolyban a békeszerződés újabb öt évre történő meghosszabbítása céljából.<sup>4</sup> A két magyar főember konstantinápolyi útját VII. Konstantinos Porphyrogennétos császár (913–959) *De administrando imperio* című művében ekként örökítette meg: „Teveli meghalt, és az ő fia barátunk, Termacsu, aki minap jött fel Bulcsúval, Turkia harmadik fejedelmével és karchájával.”<sup>5</sup> azonban a keresztelőről már Ióánnés Skylitzés XI. századi történeti munkájából értesülünk: „míg csak vezérük, Bulcsú, színleg a keresztény hit felé hajolva, Konstantinápolyba nem jutott. Megkereszteltetvén Konstantinos császár lett a keresztapja, és a patrikiosi méltósággal megtiszteltetvén, sok pénz uraként tért vissza hazájába ... Bulcsú azonban az Istennel való szövetséget megszegvén, sokszor egész népével a rómaiak ellen vonult. Amidőn ugyanezt forralta a frankok ellen is, fogságba került, és császáruk, Ottó karóba húzatta”.<sup>6</sup>

A forrás Bulcsúval kapcsolatban megőrizte a megkeresztelkedés tényét, azonban Termacsuról hallgat. Ennek ellenére a DAI titulus-használata, – miszerint ’φίλος’-nak nevezi őt –, közvetve jelzi, hogy ő is megkeresztelkedett. A bizánci titulus-használat igen kötött, szigorú szabályokat követ, és a ’φίλος’ megszólítás „Bizáncban kitüntető cím volt, a régi római ’amicus’ utóda, az idegen fejedelmeket megillető megszólítások közt a harmadik fokozatot képviselte”.<sup>7</sup>

A második keresztelőre 953 körül került sor. Feltehetőleg az ötéves békeszerződés meghosszabbítása okán utazott Gyula, a Magyar Fejedelemség második legnagyobb méltósága Konstantinápolyba. Az ő keresztségét is Ióánnés Skylitzés műve örökítette meg: „Nem sokkal utóbb Gyula is, aki szintén a türkök fejedelme volt, a császári városba jön, megkeresztelkedik, s ő is ugyanazon jótéteményekben és megtiszteltetésekben részesül. Ő magával vitt egy jámborságáról híres, Hierotheos nevű szerzetest, akit Theophylaktos<sup>8</sup> Turkia püspökévé szentelt, aki odaérkezvén, a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez. Gyula pedig megmaradt hitében, ő

<sup>4</sup> Az első évre kötött békeszerződés 943-ban született, melyről több forrás is tudósít. Georgius monachus continuatus műve „Az indictio első évében, április havában nagy erővel ismét betörték a türkök. Theophanes patrikios parakoimomenos kimenvén békeszerződést kötött velük, s előkelő kezeseket kapott. Ettől kezdve sikerült a békét öt éven át megőrizni.” (MORAVCSIK 1984. 61–62.), valamint Ióánnés Skylitzés: Synopsis historiön-ja „Amikor az indictio első évében a türkök betörést intéztek a rómaiak ellen, Theophanes parakoimomenos elmenvén békeszerződést kötött velük, és miután kezeseket kapott, hazatért.” (MORAVCSIK 1984. 85.) egyaránt szól róla.

<sup>5</sup> De administrando imperio 40. caput: DAI 178–179.; MORAVCSIK 1984. 59.; HKÍF 178.

<sup>6</sup> Synopsis historiön: MORAVCSIK 1984. 85.; HKÍF 152–153. Párhuzamos forráshely: „megtörtént, hogy e nép (a türkök) egy ideig nyugton maradt. Ugyanis vezérek közül a Bulcsú nevű, majd ismét egy másik, Gyula, aki maga is egy rész fejedelme volt, eljött a császárhoz, és mindkettőjük részesült az újjászületés isteni fürdőjében, és vallásuk szent titkaiba bevattatott. Mindkettőjük patrikiosi rangot kapott, és pénzzel elhalmozva tértek vissza földjükre, magukkal víve egy papot is, aki sokakat rávezetett Isten ismeretére. Gyula meg is maradt hitében, és megőrizte a békét, a másik azonban az Istennel való szövetséget megszegvén, a rómaiak ellen ismét fegyvert fogott. Amidőn ezt a frankok ellen is megkísérelte, foglyul esett és megfeszítettett.” Ióánnés Zonaras: Epitomé historiön: MORAVCSIK 1984. 100.

<sup>7</sup> MORAVCSIK 1970. 106.; MORAVCSIK 2003. 53.; nézetét elfogadja: TÖRÖK 2002. 14.

<sup>8</sup> Theophylaktos, konstantinápolyi patriarcha (917–956. február 27.) I. Rómanos Lekapénos császár fia. 924-től már I. Nikolaos Mystikos patriarcha synkellosa, majd 933. február 2-án lett kinevezve patriarchának. 948-ban ő küldte a magyarokhoz a „Turkia püspöke”-nek felszentelt Hierotheos szerzetest. I. Péter bolgár cárral folytatott levelezésében ő határozta meg a bogumilizmust mint veszélyes eretnokséget, melyben keveredik a manicheizmus a paulikianizmussal. 956-ban, halála után a khalkedoni Routhinianai monostorban temették el, kívánsága szerint. (Kazhdan, Alexander: Theophylaktos. In: KAZHDAN 1991. 2068.)



*maga nem intézett soha betörést a rómaiak területére, és az elfogott keresztényekről sem feledkezett meg, hanem kiváltotta azokat, gondja volt rájuk, szabadáá tette őket*” (MORAVCSIK 1984. 85–86.; HKÍF 152–153.)

A szláv források – a 15. századi gyűjtemény<sup>9</sup> és a *Nikon-krónika*<sup>10</sup> – azon további információval szolgálnak, miszerint Gyula a kereszttségben az István<sup>11</sup> nevet kapta. A késői forráshagyományban tovább élt e keresztstégek emléke. Így a fent említetteken kívül egy további, 15. századi szláv forrás az ún. *Beszéd Batu meggyilkolásáról* is említést tesz a korai keresztstégekről.<sup>12</sup>

## Pecskétek

Míg az elbeszélő források nem említik többé Turkia (= Magyarország) püspökét, addig a pecséttan szolgáltatt történetének folytatásával, ugyanis előkerült egykori bizánci területen három pecsét, melyeknek – feliratuk szerint – Turkia hajdani püspökei voltak birtokosaik.

Az első pecsét **Theophylaktos püspöke** volt, melyet az 1940-es években egy New York-i régészeti kiállításon mutattak be (TIMKÓ 1971. 388.). Előlapján egy Szent Demeter-mellkép és a 'Θ-Δ-H H-T-R' felirat, míg hátoldalán a 'KER, Θ, ΘΕΟΦΥΛΑΑ, ΠΙΧΚΟ . ΩΤ ΨΡ . ΩΝ' felirat olvasható (1. melléklet; LAURENT 1963. 347. 473. sz. pecsét).

**Antónios püspöke** volt a második, melynek előlapján a 'T-P-I-O-C' felirat és Szent Demeter képe látható, míg hátoldalán a ' + ΧΦΡΑΓΙΧ / ΑΝΤΩΝΙΥ / Α-Χ / CVΓΚΛΥ / ΠΡΩΕΑΡΥ / ΤΟΥΡΚΙ / ΑC' felirat található (2. melléklet; LAURENT 1963. 346–347. 472. pecsét).

A másik kettőtől a harmadik pecsét különbözik, melynek tulajdonosa **Démétrios püspök** volt, és az előlapján az előbbiektől eltérően Szűz Mária képe és siglája ('M-P Θ-V') található, hátlapján pedig a 'CΚΕΠ, – .. ΔΗΜΗ-ΤΡΙΟΝΤΟΝ-Τ ΨΡΚΟΝ-ΘΥΤ' felirat (3. melléklet; LAURENT 1965. 441. 1611. sz. pecsét).

<sup>9</sup> „...a peon nép két fejedelme isteni sugallatra összes hadukkal egyetemben nyomban elhatározta, hogy teljes alázattal és szeretettel akár Konstantin városáig is elmegy, óhajtván a szent kereszttség felvételét és az isteni bölcsesség ígét, amire méltónak is találtattak. És felvévén a keresztstéget, s Krisztus evangéliumát [elfogadván], hazatértek. És mielőtt a görög főpapok igazában országukba jöhettek volna, és őket az írás szavaival oktathatták volna, a két fejedelem egyike, a Stefan nevű, igaz keresztény hitben legott elhunyt, sok jó és Istennek tetsző dolgot cselekedvén, békességben a mennyei birodalomba tért...” 15. századi gyűjtemény: HKÍF 179.

<sup>10</sup> „...isten sugallatra egyszerre az ugor nép két fejedelme felkerekedett és Car'gradba ment és felvette a szent keresztstéget a területük alá tartozókkal együtt. Ám a barbárok Car'grad elleni támadása miatt a görög főpapok nem tudtak bejutni földjükre, hogy tanítsák őket és átadják nekik a szent könyveket, mivel a nyelvükön írt könyveik nem voltak, és váratlanul a fejedelmek egyike, a Stefan nevű, sok nemes dolgot cselekedve, megtért az Úrhoz. Látván pedig a görögök elerőtlenedését, a latinok eljövén Rómából, a szokásosan ugroknak nevezetteket a maguk tévtanára térítették...” *Nikon-krónika*: HKÍF 179.

<sup>11</sup> István (Stephanos, azaz megkoszorúzott): ezt a nevet előszeretettel adták fejedelmeknek, uralkodóknak. Utóbb Géza fejedelem és fia, Vajk is ezt a nevet kapták a keresztstégekben.

<sup>12</sup> PERÉNYI 1957. 172–184.; ROKAY 2000. 88. „Korábban az ugrok pravoszlávok [= igaz hitűek] voltak, mint-hogy a görögöktől vették fel az igaz hitet. Nem törekedtek arra, hogy saját nyelven írást alkossanak, s minthogy a rómaiak közel voltak, megnyerték a maguk hitének. S attól kezdve mind a mai napig így maradt.” DIMITRIEVA-LIHACSEVA 1986. 516–519. (ószláv szöveg és orosz fordítás). Perényi József szerint a szöveg forrása Skylitzés volt, míg Rokay Péter szerint nem feltétlenül egy bizánci forrásból szerezte információit a legenda szerzője, hiszen ezt az információt meríthette a Gellért legendából is, mivel egy magyar esemény elbeszélésénél inkább használt magyar forrásokat mint bizáncit. A forrás szövegéből megállapítható, hogy a 14. századi krónikakompozíciót is ismerte a szerző. ROKAY 2000. 88.

A két első pecsétet Vitalien Laurent már 1963-ban közzétette a Bizánci Birodalom egyházi pecsétés corpusában, míg a harmadik pecsétet a corpus kiegészítő kötetében 1965-ben publikálta. A pecsétek a közzétételt követően fokozatosan kerültek be a szakmai köztudatba. A témával foglalkozó történetek egy része csupán az egyik pecsétről szerzett tudomást,<sup>13</sup> majd fokozatosan a második is megjelent a publikációkban és napjainkig főleg e kettő szerepel (TIMKÓ 1971. 388.; MORAVCSIK 1984. 253.; PIRIGYI 1988. 162.; MAKK 1996. 61.; ÉRSZEGI 2000. 374.), hiszen még a 2009-ben megjelent államalapítás korát feldolgozó monográfiái is két pecsétet ismertet (FONT 2009. 86.). A harmadik pecsét alig vált ismertté, csupán néhány szakember használta fel mindhármat a téma kutatása kapcsán (MAKK 1999. 40.; RÉVÉSZ 2007. 149. 33. lj.; RÉVÉSZ 2011. 61., 339. 1–3. kép).

A pecsétek tanúsága szerint három utódja is volt Hierotheosnak, a listát Baán István kutatásai az utóbbi időben tovább bővítették. Az Athos-hegyi Esphigmenu-monostor 131. sz. kódexe 61. lapjának rectóján és verzóján lévő 13. notitiájában,<sup>14</sup> a 14. századi athosi Dionysiu-monostor 120. sz. kódexében,<sup>15</sup> valamint a 15. századi codex Parisinus Graecus 48. sz. manuscritumában található metropólia-jegyzékekben szerepel **Turkia metropolíája** (~ érsekség).<sup>16</sup> E jegyzékekben a 11. századtól kezdve az egyes metropolíák az alapításuk sorrendjében kerültek fel. Turkia a 60. helyen található Pompéiupolis után és Rhósia (Megalé Rhósia) előtt, ami jelzi, hogy e kettő között emelkedett metropólia rangjára, azaz a 10. század vége után, de 1039 előtt.<sup>17</sup> A rangemelés időpontját tovább lehet pontosítani, szűkíteni, mivel az 1028-ban Alexios Studitész konstantinápolyi patriarcha<sup>18</sup> elnökletével lezajlott konstantinápolyi zsinaton már **Ióánnész, Turkia metropolitája** részt vett (GRUMEL II. 250–253. N° 835.; OIKONOMIDÉS 1971. 527–528.; BAÁN 1995. 1167–1170.).

Természetesen nemcsak Turkia püspökének története, hanem a keresztségek históriája is tovább folytatódott, mikor I. Szent István (997–1000–1038) és II. Basileios Bulgaroktonos bizánci császár (976–1025) között szövetség jött létre. E szövetség keretében vehettek részt magyar katonai egységek 1002-ben a bolgár Vidin ostrománál, és feltehetően a csapatok vezéréként jelen lévő **Ajtony** ezt követően keresztelkedett meg.<sup>19</sup> Törzsterületének központjában, Marosvárott

<sup>13</sup> RIPOCHE 1977. 82–83. (Theophylaktos pecsét); H. TÓTH 1981. 57. (Theophylaktos pecsét); PIRIGYI 1982. 20. (Theophylaktos pecsét); BAÁN 1988. 749. (Antónios pecsét); EGERS 1996. 104. (Theophylaktos pecsét); IMRÉNYI 2002. 99. (Theophylaktos pecsét)

<sup>14</sup> Athos-hegyi Esphigmenu-monostor 131. sz. kódexe 61. lapjának rectóján és verzóján lévő 13. notitia egy 1577-es kézirat, mely Darrouzes szerint 12. századi állapotokat tükröz. DARROUZÉS 1981. 137., 370. 13<sub>803</sub>; BAÁN 1995. 1167.

<sup>15</sup> A 14. századi athosi Dionysiu-monostor 120. sz. kódexében van egy metropólia-jegyzék (701–703<sup>v</sup>). OIKONOMIDÉS 1971. 527. 4. lj.; BAÁN 1995. 1167.

<sup>16</sup> A 15. századi codex Parisinus Graecus 48. sz. manuscritumában szintén található egy metropólia-jegyzék (255<sup>v</sup>–263). OIKONOMIDÉS 1971. 527. 4. lj.; BAÁN 1995. 1167.

<sup>17</sup> Pompéiupolis a 10. század végén, míg Rhósia (= kijevi Rusz) 1039-ben emelkedett metropólia rangjára (PORTAL 1969:39–41.). Rhósia első metropolitája Theophylaktos volt (LOUTH 2007. 258.).

<sup>18</sup> Alexios Studitész, konstantinápolyi patriarcha 1025. december 12/15 – 1043. febr. 20. között. Már élethosszig hegoumenos volt a Studion monostornak, mikor a kánoni előírások mellőzésével II. Basileios császár közvetlenül a halála előtt patriarchának nevezte ki őt. Az új patriarcha együttműködött VIII. Konstantinos császárral, de megkísérelte a klérus függetlenségét is megővni, és hangsúlyozta, sem papot, sem szerzetest nem ítélt el világi bíróság (1028. január). A patriarcha és a zsinat 1038-ban definiálta például a közeli rokonnok közti házasságkötés tilalmát. IV. Mihaél császár (1034–1041) alatt megromlott a patriarcha és az állami vezetés közötti együttműködés, így el próbálták távolítani pozíciójából a kinevezése kapcsán mellőzött kánoni előírásokra hivatkozva, eredménytelenül. (Kazhdan, Alexander: Alexios Studitész. In: KAZHDAN 1991. 67.)

<sup>19</sup> „Volt akkoriban Marosvárott egy roppant hatalmú, Ajtony nevű fejedelem, aki Bodony városában a görög rítus szerint vette fel a keresztséget. ... Marosvárott kolostort emelt Keresztelő Szent János tisz-

(Marosvár, más néven Csanád, ma Cenadu Vechi, Románia) a **Keresztelő Szent János-monostort** alapított, melybe görög szerzeteseket helyezett. Ajtony leverése után – mivel a királlyal összeütközésbe került, – Csanád, a királyi csapatok vezére az általa alapított **oroszlámosi Szent György monostorba** (Oroszlámos, ma Banatsko Arandelovo, Szerbia) költöztette át a görög szerzeteseket, míg a marosvári, – ettől fogva csanádi – monostor az 1030-ban megalapított csanádi egyházmegye püspöke, Szent Gellért<sup>20</sup> és rendtársai birtokába került (KRISTÓ 1999. 90–91.).

Más keleti monostorokat is alapítottak az ezredforduló táján a Kárpát-medencében. A legrégebbi a **veszprémvölgyi apácamonostor**, melynek átiratban fennmaradt a görög nyelvű alapítólevele 1109-ből.<sup>21</sup> A monostorral kapcsolatban mai napig sok a vitatott pont, de annyi bizonyos, hogy keleti keresztény apácák voltak az első lakói, arra nézve nincs megegyezés, hogy ki alapította (Géza fejedelem vagy Szent István király), mikor és milyen célból (Sarolt fejedelemasszony, István király Gavril Radomir által elűzött nővére, avagy Imre herceg menyasszonya, illetve özvegye részére).<sup>22</sup> A dunapentelei **Szent Pantaleon monostor** (Dunapentele, ma Dunaújváros, Magyarország) szintén István uralkodásának idejéhez kötődik. Az Andornakok, mely feltehetőleg egy görög bevándorlócsalád, nemzetségi monostoraként alapították.<sup>23</sup> A 11. században alapított ortodox monostorok a 13. század során vagy elpusztultak, vagy egy másik, nyugati rítusú rend (bencés, ciszter) kezébe kerültek.<sup>24</sup> Ennek oka összetett: egyrészt a negyedik keresztes hadjárat is ekkor érezte hatását, mivel megszakadt az egyházi utánpótlás lehetősége, másrészt a tatárjáráskor is sok monostor elnéptelenedett, elpusztult.

## A források értékelése

Turkia ortodox püspökének története a 10. század közepével veszi kezdetét Gyula kereszt-ségekor. A patriarcha, Theophylaktos felszenteli Hierotheos szerzetest **Turkia püspökévé**. Az elnevezés jelzi a bizánci császári diplomácia szándékát, miszerint minden „türk”, azaz minden

*teletére, amelybe apátot tett görög szerzetesekkel együtt a maguk rendszabálya és szertartása szerint.*”

Szent Gellért nagyobbik legendája: ÁKÍF 411–412. Ajtony kereszttségére nézve megoszlanak a vélemények. A kutatók egyik csoportja azt a nézetet vallja, hogy még 1002 előtt a bolgároktól vette fel a kereszttséget Vidinben (FEHÉR 1927–1928. 10.; GYÖRFFY 1952–1953. 335.; VÉKONY 1972. 120.; DÁVID 2000. 185–186.; DARKÓ 2009. 29–30.), míg a másik nézetet vallók szerint már Vidin elfoglalást követően, azaz 1002 után (MORAVCSIK 1938b. 402.; MORAVCSIK 1967. 330.; RIPOCHE 1977. 89.; DUDÁS 1993. 15–16.; BÁLINT 2000. 16.; ROMHÁNYI 2000. 18.; BOZSÓKY 2000. 246.; KOMÁROMI 2007. 217.; GYÖRFFY 2013. 171.), egy újabb, harmadik nézet szerint ugyan még a bolgároknál vette fel a kereszttséget, de a monostorba már görög (értsd: bizánci) szerzeteseket telepített (KISS 2007. 62–63.). Az első két nézet képviselői számos érvet és ellenérvet sorakoztattak fel nézetük mellett, melyek ismertetése jelen tanulmány kereteit szétfeszítené.

<sup>20</sup> Pozsonyi évkönyvek: „1030. Gellértet püspökké szentelik.” ÁKÍF 355.

<sup>21</sup> Typicon Vespriense: MORAVCSIK 1984. 80–81.; KRISTÓ 1999. 90–91.; DHA I. 368–380.

<sup>22</sup> A téma irodalma: GYOMLAY 1901.; HÓMAN 1911. 123–134., 167–174.; CZEBE 1916.; HÓMAN 1917. 99–136., 225–242.; DARKÓ 1917. 257–272.; SZENTPÉTERY 1923. 1., 15–16.; KRAJNYÁK 1925–1926. 498–507.; FEHÉR 1927–1928. 11.; SZENTPÉTERY 1938. 185–198.; BALOGH 1944–1946. 21–30.; ÉRSZEGI 1988. 3–14.

<sup>23</sup> Az *Andornak* név az *Andronikos* magyarosított változata, ez arra utal, hogy egy István-kori görög hospes alapította a monostort, melynek lehetőségét a krónikáink is alátámasztják (lásd *Chronicon Pictum*: KÉPES KRÓNKA 66–67.). Irodalma: ÉRSZEGI 1975. 8–12.; BÓNA 1997. 5–8.; ROMHÁNYI 2000. 51.; DUDÁS 1993. 16.; MORAVCSIK 1938b. 419.; MORAVCSIK 1967. 335–336.

<sup>24</sup> Keleti monostorok, remetiségek az Árpád-kori Kárpát-medencében: veszprémvölgyi Szentséges Istenanya monostora (női), Marosvár/Csanádi Keresztelő Szent János monostor (férfi), oroszlámosi Szent György monostor (férfi), dunapentelei Szent Pantaleon monostor (férfi), Tihany-oroszkői remetiség (férfi), visegrádi Szent András monostor (férfi), zebegényi remetiség (férfi), szávaszentdemeteri Szent Demeter monostor (férfi).

magyar, az egész Magyar Fejedelemség megtérítésének feladatát szánták neki (MORAVCSIK 1967. 329.; GYÖRFFY 1976. 176.; MAKK 1996. 17.; MAKK 1999. 41.; MAKK 2000a. 319–348.; AVENARIUS 2000. 129.). Ezen előfeltevésüknek, – hogy erre minden lehetőséget meg fog kapni, – alapot szolgáltatott, hogy a Magyar Fejedelemség három legnagyobb méltósága megkeresztelkedett Konstantinápolyban. Még ha személyükben nem, vagy csak csekély mértékben lettek keresztény-nyé, arra a császári diplomácia számított, hogy politikai megfontolás okán a térítést nem fogják akadályozni.<sup>25</sup> Sőt talán az is feltételezhető, hogy a magyar vezetés hozzájárulásával került sor az egész országra érvényes joghatósággal rendelkező püspök magyarok közé küldésére a „rendkívül körülményes bizánci diplomácia” részéről (PIRIGYI 1988. 161.). A püspök és szerzetesei térítő tevékenységének a következményeként kerültek a magyar nyelvbe a szláv eredetű egyházi szavak, minthogy bolgár-szláv tolmácsok segítségével hirdették az evangéliumot (GYÖRFFY 1952–1953. 333.; H. TÓTH 1981. 56–57.; PIRIGYI 1991. 11.; H. TÓTH 1995. 29–30.; GYÖRFFY 1997. 48.; H. TÓTH 2000. 26.; GYÖRFFY 2000. 48.).

Működésének területére nézve három nézet különböztethető meg. Az első kettő Gyula territoriumára, míg a harmadik – mint fentebb már említettem – a magyarok egész szállásterületére lokalizálja Hierotheos tevékenységét.<sup>26</sup>

Az első szerint Erdély egészen a Tisza-Maros határvonalig volt a gyulák törzsterülete, ahol Hierotheos működött.<sup>27</sup> Ezen belül a patrocínium alapján – Dávid Katalin (DÁVID 2000. 186.) szerint – Szeged lehetett Hierotheos és utódai legalábbis egyik központja, székhelye.

A második arra épül, hogy a gyulák területét Ajtony későbbi territoriumával tekinti azonosnak, és a Marostól délre feltételezi a püspök székhelyét.<sup>28</sup> Így például Hóman Bálint e területi azonosságot az alapján feltételezi, hogy Ajtony volt az utolsó gyula, ezért Hierotheos székhelye Marosvárott volt.<sup>29</sup> Váczy Péter szerint Gyula ezen (ősi) törzsterületén működött Hierotheos, mely fölött az ezredforduló táján a gyula nemzetségből származó Ajtony uralkodott, míg az ifjabb Gyula uralma az utóbb meghódított erdélyi részekre terjedt ki (VÁCZY 1938b. 496.; IVÁNKA 1942a. 185.; IVÁNKA 1942b. 26.; PATACSI 1962. 276.; VÁCZY 1985. 169–170.). Magyar Kálmán Hierotheos működési területét, egyben a gyulák territoriumát a Bánát északi részére, Csanád–Csongrád–Békés és Arad megyék területére lokalizálja (MAGYAR 2001. 237.).<sup>30</sup>

Ezen a területen belül az egyes kutatók több várost tartanak a püspök egykori székhelyének. Györffy György (GYÖRFFY 1976. 176.; GYÖRFFY 2013. 47.) Sirmium mint püspöki székhely mel-

<sup>25</sup> Zonaras alapján feltételezhető, hogy Bulcsú területén is folyt térítés: „Mindkettőjük [= Bulcsú és Gyula] patrikiosi rangot kapott, és pénzzel elhalmozva tértek vissza földjükre, magukkal víve egy papot is, aki sokakat rávezetett Isten ismeretére.” Ioannés Zonaras: Epitomé historiôn: MORAVCSIK 1984. 100.

<sup>26</sup> MORAVCSIK 1967. 329.; JÁKLI 1996. 123–124. (Ennek bizonyítékát látja például az apostagi tizenkét karéjos templomban.); AVENARIUS 2000. 129.; KOMÁROMI 2007. 217. (Azonban megjegyzi, hogy az ország déli és keleti vidékén volt eredményes.)

<sup>27</sup> KNIEZSA 1964. 204.; SZÉKELY 1967. 291.; HERMANN 1973. 12.; RIPOCHE 1977. 82–83.; LENKEY 2003. 19.; TÖRÖK 2002. 4. (Korábban a működési területet az „alföldi tájakon, pontosabban a Maros-mentén” határozta meg. TÖRÖK 2000. 105.); LOUTH 2007. 251. (Ország keleti felében, a Tiszától keletre.); SZEGFÜ 2008. 122. (Közép-Tisza és Maros vidéke); CSELÉNYI 2010. 6572.

<sup>28</sup> A DAI 40. fejezetében leírtak alapján a magyarok szállásterülete nem terjedt ki Erdélyre, csupán a Duna-Tisza közén és Tiszántúlon délen a Duna-Száva vonallal határolva terült el, és a Kárpát-medence többi területe az uralmi zónájuk volt a 10. század közepéig még (MAKK 2003. 3–14.)

<sup>29</sup> HÓMAN 1927:182. Bóna István adatgyűjtése szerint a bizánci típusú leletanyag (pénz, arany és ezüst fülönfüggők, bizánci csat) mellékletes sírok a Tisza-vidéken Tokajtól Orsováig, főleg a Körös/Berettyó és Al-Duna között fordulnak elő, így a gyulák területe itt volt, nem pedig Erdélyben, ahol ez a leletanyag hiányzik. BÓNA 2000. 64.

<sup>30</sup> Hasonlóképpen a Tisza-Maros szögbe lokalizálja Hierotheos működési területét GYETVAI 1987. 22–23.

lett foglal állást, melyet indokolt antik előzménye mellett, hogy a 9. századi Pannonia püspöki székhelye is itt volt, valamint Bizánc szempontjából is igen kedvező helyen feküdt. Bozsóky Pál Gerő a görög püspökök székhelyét Sövényházára helyezi az ott feltárt bizánci püspöki bittal eltemetett halott, feltehetően püspök miatt, akiben Hierotheos egyik utódját vélelmezi.<sup>31</sup>

Meg kell említeni, hogy a pecsétek *Turkia* feliratával kapcsolatban különböző nézetek láttak napvilágot, mivel mindhárom pecsét egykori bizánci és nem magyar területen, szórványleletként került elő. A kutatók többségének véleménye megegyezik, hogy a pecséteken szereplő *Turkia* a magyarok földjével azonosítható, azaz az egykori magyar államot jelenti. Ezzel szemben Nikolaos Oikonomidész (OIKONOMIDÉS 1973. 1–8.) ettől egészen eltérő véleménynek adott hangot, miszerint *Turkia* a *vardarióta-türkök* területét jelenti. Oikonomidész véleményére reflektál Baán István, mikor jelzi, hogy a metropolis-listákban külön helyen, önállóan szerepelnek a „*vardariótai*”,<sup>32</sup> azaz „*turkoi*”, akik Thessaloniké alá tartoztak egyházigazgatás szempontjából, így a pecsétek *Turkia*-felirata nem köthető hozzájuk (DARROUZÉS 1981. 371. 13.<sup>832</sup>; BAÁN 1995. 1169.).

*Turkia püspöke*, illetve *metropolitája* működésének végével kapcsolatban hasonlóképpen számos eltérő nézetnek adtak hangot a téma kutatói. A legkorábbi már 958 tájára helyezi működésének félbemaradását, a legkésőbbi pedig egészen a negyedik keresztes hadjáratig feltételezi a töretlen működését Hierotheos utódainak. Lássuk e nézeteket sorjában:

1. Hierotheosnak távoznia kellett a magyaroktól, amikor a bizánciak 958 táján felmondták a békeszerződést és az adófizetést (МАКК 2000a. 331.), ezt látszik alátámasztani az a tény, hogy mindhárom pecsét egykori bizánci – és nem magyar – területen került elő. Utódainak kinevezése és a rangemelkedés az I. (Szent) István és II. Basileios Bulgaroktonos bizánci császár között létrejött szövetség fényében csupán egy bizánci jogigényt fejez ki a 11. század elején (МАКК 2000a. 331., FONT 2009. 86.).

2. A Bizáncból kiindult térítés az adófizetés felmondását követően újraindult kalandozó hadjáratok miatt szűnt meg fokozatosan, mivel „ezek a katonai vállalkozások feszültté tették a helyzetet a déli magyar határ mentén, így a görög papok és szerzetesek ijedten kezdtek hazafelé szállingózni. A térítési munka elakadt”.<sup>33</sup>

3. Géza fejedelemsége és a nyugati térítés kezdete összefüggésben van a görög térítés abamaradásával, ugyanis az arkadiupolisi vereség (970) következményeképp ez a tevékenység lehetetlenné vált a feszült görög-magyar külpolitikai viszony miatt.<sup>34</sup>

4. Hierotheos térítő tevékenységét az erdélyi területen utódja, Theophylaktos folytathatta egészen Gyula legyőzéséig,<sup>35</sup> működése 1003-ban szűnt meg. Ezt követően a latin rítusú erdélyi egyházmegye kialakítása vetett véget a görög püspökség működésének (FONT 2009. 52.; RIPOCHE 1977. 83.; KOSZTA 1996. 114.; KRISTÓ 1996. 490.).

<sup>31</sup> Marosvárt a Keresztelő Szent János patrocínium miatt, Szegedet a görög előzmény ásatásbeli hiánya miatt, míg Szávaszentdemetert a püspökség meglétének hiánya miatt zárja ki. Bozsóky 2000. 246.

<sup>32</sup> Vardariotai: egy etnikai vagy területi alapú csoport, mely nevét a lakhelye, a Vardar folyó völgye után kapta. Első forrásbeli említésük egy 10. századi notitiában fordul elő, ahol a „vardariótai” vagy „turkoi” püspökségét említik. Pseudo-Kodinos perzsákként említi őket. Más nézet szerint magyarok. A császári testőrség tagjai lehettek. Kazhdan, Alexander: Vardariotai. In: KAZHDAN 1991. 2153.

<sup>33</sup> Bozsóky 2000. 169. A középkori misszionáriusokat nem jellemezte az „ijedős” magatartás, hanem inkább a mártírság vágya, így nem valószínűsíthető, hogy ez a politikai szituáció a feladatuk félbehagyására indította volna az itt működő szerzeteseket és papokat.

<sup>34</sup> HERMANN 1973. 12. („egykorú tudósítások szerint – legalább 20 éven át sikerrel térítgetett”); GYÖRFFY 2013. 67.

<sup>35</sup> RIPOCHE 1977. 82–83. Gyula elfogását követően – nézete szerint – a sirmiumi püspökséghez fordult Hierotheos utódja, Theophylaktos püspök, és ott folytatta a térítő tevékenységét.



5. Hierotheos Theophylaktos patriarcha Turkia metropolitájává szentelte, aki a magyarok első és egyetlen metropolitájaként Prokuj leveréséig működött (1003), majd elhagyta Erdélyt. Bár a bizánci püspöklistákon (*notitia episcopatum*) szerepel több metropolita is, ezek nem valós metropoliták, csupán a birodalom jogigényének kifejezésére szolgáltak.<sup>36</sup>

6. Géza fejedelemsége alatt erősödött, erősödhetett a bizánci egyház tevékenysége, majd pedig István idejében is folytatódott tovább ez a folyamat, mivel „a bizánci szertartás fennmaradását és fejlődését is biztosította”, csupán nyugati főpásztorok joghatósága alá helyezte őket.<sup>37</sup>

7. Hierotheos a Gyula által uralt területen – Erdélyben, főként a Maros völgyében – működött, és bár a bizánci egyház nem intézményesült a magyarok között, munkájának akadt folytatója, például a marosvári, utóbb oroszlamosi szerzetesek révén (Török 2002. 14.).

8. A Szerémség teljes területe – egyben Szávaszentdemeter – magyar fennhatóság alá kerülését követően az ottani görög püspökség tovább működhetett, és az egyházi unió 1089-i napirendre tűzése kapcsán került sor ezen bács-sirmiumi püspökségnek a kalocsai érsekséggel való egyesítésére bács-kalocsai érsekség formájában Bács székhellyel, élére pedig Fábián római rítusú érsek került.<sup>38</sup>

9. Folyamatos maradt a működése, mely a *notitiák* alapján feltételezhető (BAÁN 1995. 1169.). A veszprémvölgyi alapítólevélben szerepel „a szentséges Istenanya veszprémi, érseki monostora”<sup>39</sup> kitétel, mely titulus alapján még annak lehetősége is felmerült, hogy az alapító a veszprémvölgyi görög apácamonostort Turkia érsekének (*metropolita*) joghatósága alá helyezte AVCSIK 1984. 253.; TIMKÓ 1971. 388.; RIPOCHE 1977. 82–83.; H. TÓTH 1981. (1994. 7) 57.; PIRIGYI 1982. 20.; PIRIGYI 1988. 162.; MAKK 1996. 61.; EGGERS 1996. 104.; HOLLER 1996. 943.; MAKK 1999. 40.; MAKK 2000a. 331.; ÉRSZEGI 2000. 374.; IMRÉNYI 2002. 99.; RÉVÉSZ 2007. 149. 33. l.; FONT 2009. 86.; RÉVÉSZ 2011. 61.; RÉVÉSZ 2012. 98. 1. Beilage.<sup>40</sup> A görög püspökség fennállt a 13. század elejéig, mikor is a negyedik keresztes hadjáratot (1204) követően tudatosult az egyház két része közt fennálló szakadék. A püspökség létre szolgál bizonyítékkul a bizánci történetíró, Kinnamos híradása 1164-ből, miszerint „Bácsban tartózkodik a nép főpapja”<sup>41</sup>

<sup>36</sup> KISS 2007. 61–62. Az 1003 utáni püspöklistákon a metropolia szerepeltetése Kristó Gyula és Koszta László véleménye szerint is csupán jogigényt fejez ki, azzal az eltéréssel, hogy eleinte még betöltötték a püspöki hivalt. KRISTÓ 1996. 490.; KOSZTA 1996. 114.; LENKEY 2003. 19.

<sup>37</sup> PIRIGYI 1988. 162–163., 165.; PIRIGYI 1991. 16. Ennek bizonyítéka, hogy Csanád Ajtony legyőzése után csupán az újonnan alapított oroszlamosi monostorba költöztette át a marosvári görög szerzeteseket, ami nézete szerint István király utasítására történt. Itt a szerzetesek tovább folytathatták a térítést. Font Márta – Baán István nézetéhez csatlakozva – jelzi, hogy a rendelkezésre álló források arra utalnak, István idején nem volt olyan mértékű az ortodox hitűek visszaszorítása, mint ahogy ezt feltételezték eddig. Egyaránt erre utal a bihari-váradai egyházmegye „újraalapítása”, csanádi püspökségnél Gellért küzdelme, erdélyi egyházmegyében Gyulafehérvár székhelyváltásának bizonytalanságai. FONT 1996. 499. A neves középkorász véleménye szerint István korával nőtt az ortodox hitű alattvalók száma, és a törzsi előkelőket ugyan hódoltatta, de területükön teret hódított bizánci rítusú egyházi intézmények leverésüket követően is működhetek latin rítusú püspökségek alá rendelve. FONT 1996. 498–499.; FONT 2005. 90.

<sup>38</sup> GYÖRFFY 1952–1953. 343. Makk Ferenc a keleti angolokhoz köti a püspökség összevonását és a székhely áthelyezését. MAKK 1998. 163–175.; MAKK 2000b. 21–27.; MAKK 2012. 197–217.

<sup>39</sup> *Typicon Vespriense*: MORAVCSIK 1984. 80.; ÁKÍF 116–119.; DHA I. 85.; GYÖRFFY 1997. 35–39., 123–125.

<sup>40</sup> BAÁN 1988. 740–754. Szarka János véleménye szerint a monostort még Géza fejedelem alapította, aki az akkor Veszprémben működő ortodox érsekség joghatósága alá helyezte. Az érsek a nyugati rítusú egyházszerkezéssel püspökséggé lett alakítva. Ennek bizonyítéka, hogy az oklevél *renovatio*jának latin átíratában a görög szövegtől eltérően nem szerepel az „érseki” kitétel. SZARKA 2010. 21.

<sup>41</sup> BAÁN 1988. 750. *Ioánnēs Kinnamos: Epitomé*: MORAVCSIK 1984. 221. Mosolygó József görög katolikus fő-

## Összegzés

Hierotheos, Turkia első püspöke és munkatársai a 10. század közepén kezdték el működésüket a magyarok között, Gyula területén biztosan, de feltételezhető a források alapján, hogy más magyar törzsek között is folyt térítés. A pecsétek tanúsága szerint három utódja is ismert: Theophylaktos, Antónios és Démétrios. Közelebbi információval nem rendelkezünk róluk (származás, püspökségük ideje), azonban vélelmezhető, hogy az ifjabb Gyula területén egészen 1003-ig, majd Ajtony területén tevékenykedtek.<sup>42</sup> *Metropólia* rangjára a 10. század vége és 1025 között emelkedett *Turkia*, úgy vélem, eddig az időpontig a püspökök itt térítettek biztosan. A rangemelkedés lehetett az eltelt idő, egyben a létrejött magyar-bizánci szövetség és Ajtony keresztségének következménye. Ajtony legyőzését követően az egyes monostorok látták el a keleti keresztény hívek pasztorálását. Az egész magyarságra nézve azonban a bizánci egyház által megkezdett térítést a nyugati egyház fejezte be (MORAVCSIK 1953. 66.; PIRIGYI 1982. 21.; GYÖRFFY 2013. 67–68.; GYÖRFFY 1988. 61–62.; GYÖRFFY 2000. 67–68.; MORAVCSIK 2003. 58.).

A keleti kereszténységgel szemben egy, a történetírásban mély gyökeret vert hiedelem napjainkig is hat, miszerint a magyarságra a pusztulás, elbalkanizálódás, elszigetelődés várt volna, ha nem csatlakozik a nyugati egyházhoz (SZEKFÜ 1917.; HERMANN 1973. 12–13.). Ez a hiedelem, végigtekintve a kelet-európai ortodox államok történetét, minden alapot nélkülöz, hiszen a magyarok is hozzájuk hasonló történelmi utat jártak be a középkor, újkor folyamán, de egyik sem pusztult el.<sup>43</sup>

Az első ezredforduló időszakában a magyarság keresztény hitre térítéséért és a keresztény magyarok feletti egyházi hegemonia megszerzéséért Róma, Bizánc és a német birodalmi egyház egyaránt küzdelmet folytatott egymással. E rivalizálás Szent István uralkodása idejére a Római Pápaság győzelmével végződött.<sup>44</sup>

✱

esperes-helytörténész munkájában felveti, hogy az „ősi görögség fennmaradását szerzeteseinek köszönheti”, mivel az „apátok egyszersmind püspöki joghatóságot is gyakorolhattak” (MOSOLYÓ 1941. 64.). Ebben az esetben lehetséges, hogy keleti (görög) egyházi méltóság működött magyar területen is. A középkori szerb egyházszervezet analógiát szolgáltat ehhez, miszerint náluk a hegoumenos (igumen, apát) egyben püspök is volt (BAÁN 2012. 2.). További analógiát szolgáltat az ekkori bolgár egyházszervezet is a 11. század első feléből (ГИБИ VII. 110.).

<sup>42</sup> Ajtonyról tudjuk, hogy bár „*Bodony városában a görögök szertartása szerint keresztelkedett meg*”, ezt követően is folytatta pogány életvitelét („*hét felesége volt, mert nem volt tökéletes a keresztény hitben*”). Ennek ellenére élvezte a görögök, azaz a bizánci császár támogatását. Úgy vélem, e támogatást annak köszönhetette, hogy a püspök számára az akadálytalan tevékenykedést, működését biztosította. Ehhez szolgált helyszínül az általa alapított Keresztelő Szent János monostor. Ez volt az az érdem, mely által kiérdemelte a császári, bizánci támogatást.

<sup>43</sup> „Ezt a felfogást ... ékesen cáfolja az a történelmi tény, hogy Kelet-Európában, közelebbről a Kárpát-medence környékén még egyetlen olyan nép sem pusztult el az évszázadok során, amelyek az ortodoxiát választotta. Erről egyértelműen tanúskodik az orosz, a román, a bolgár és a szerb nép eddigi históriája.” KRISTÓ – MAKK 2001. 183.

<sup>44</sup> Erre lásd például MAKK 1996. 50–51.

## 1. MELLÉKLET THEOPHYLAKTOS-PECSÉT



előlap



hátlap

gyűjtemény: DO (47.2.186.), Coll. Shaw, n. 1160

kora: XI. század

méret: Ø 18 mm

előlap: kép: Szent Demeter-mellkép

felirat: Θ-Δ-Η Η-Τ-Ρ Ὁ ἄγιος Δη&lt;μ&gt;ήτρ(ιος) (LAURENT 1963. 347.)

fordítása: „Szent Demeter”

hátlap: felirat: KER, Q, Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει)

ΘΕΟΦΥΛΑ, Θεοφυλά(κτω)

.PICKO [ἐ]πισκό-

. ωΤ ΨΡ [π]ρ Τούρ-

.ωΝ [κ]ων (LAURENT 1963. 347.)

fordítása: „Uram, segíts Theophylaktost, a turkok püspökét!”

pecsét közzététele: LAURENT 1963. 347. 473. sz. pecsét

SEALS DO 47.2.186. sz. pecsét

pecsétkép közzététele: LAURENT 1940. 287. n. 3., 289. n. 4.

szakirodalmi MORAVCSIK 1984. 253.; TIMKÓ 1971. 388.; RIPOCHE 1977. 82–83.; H. TÓTH 1981.

hivatkozások: (1994.7) 57.; PIRIGYI 1982. 20.; PIRIGYI 1988. 162.; MAKK 1996. 61.; EGGERS 1996.

104.; HOLLER 1996. 943.; MAKK 1999. 40.; MAKK 2000a. 331.; ÉRSZEGI 2000. 374.;

IMRÉNYI 2002. 99.; RÉVÉSZ 2007. 149. 33 lj.; FONT 2009. 86.; RÉVÉSZ 2011. 61.; RÉVÉSZ

2012. 98. 1. Beilage

## 2. MELLÉKLET ANTÓNIOS-PECSÉT



előlap



hátlap

gyűjtemény: DO (47.2414.), Coll. Shaw, n. 1161

kora: XI. század

méret: Ø 26 mm

előlap: kép: Szent Demeter-kép

felirat: T-P-I-O-C

fordítása: „Szent Demeter”

[Ὁ ἄγιος Δημή]τριος (LAURENT 1963. 346.)

<i>hátlap:</i>	<i>felirat:</i>	+	+	+
		СΦΡΑΓΙΣ	Σφραγίς	Σφραγίς
		ΑΝΤΩΝΙΟΥ	Ἀντωνίου	[Α]ντωνίου
		A		
		X		
		ΠΡΩΕΔΡΥ	πρ(ο)έδρου	προέδρου
		ΤΟΥΡΚΙ	Τουρκί-	Τουρκί-
		ΑC	ας (LAURENT 1963. 347.)	ας (MORAVCSIK 1984. 253.)
	<i>fordítása:</i>		„Antóniosnak, Turkia szer- zetes synkellosának és pro- edrosának pecsétje”	„Antóniosnak, Turkia pró- tosynkellosának és proedro- sának pecsétje”
<i>pecsét közzététele:</i>		LAURENT 1963. 346–347. 472. sz. pecsét		
		SEALS DO 47.2.214. sz. pecsét		
<i>pecsétkép közzététele:</i>		LAURENT 1940. 287. n. 2., 289. n. 3.		
<i>szakirodalmi</i>		MORAVCSIK 1984. 253.; TIMKÓ 1971. 388.; BAÁN 1988. 749.; PIRIGYI 1988. 162.; MAKK		
<i>hivatkozások:</i>		1996. 61.; HOLLER 1996. 943.; MAKK 1999. 40.; MAKK 2000a. 331.; ÉRSZEGI 2000. 374.;		
		RÉVÉSZ 2007. 149. 33 lj.; FONT 2009.; RÉVÉSZ 2011. 61.; RÉVÉSZ 2012. 99–100. 2.		
		Beilage		

3. MELLÉKLET DÉMÉTRIOS-PECSÉT<sup>45</sup>*előlap**hátlap*

gyűjtemény:	Istanbul Musées, n. 162.		
kora:	XI/XII. század		
méret:	Ø 21 mm		
előlap:	kép:	Szűz Mária mellképe	
	felirat:	M–P–Θ–V (sigla)	Μήτηρ Θεοῦ (LAURENT 1965. 441.)
	fordítása:	„Isten Anyja”	
hátlap:	felirat:	CKEΠ,	Σκέπ(οις)
		.. Δημη	[με] ΔΗΜΗ–
		ΤΡΙ ΟΝΤΟΝ	τριον τόν
		Τ ΨΡΚΟΝ	Τούρκον
		ΘΥΤ,	θύτ(ην) (LAURENT 1965. 441.)
	fordítása:	„Védj meg engem, Démétrios, a turkok papját!”	
pecsét közzététele:	LAURENT 1965. 441. 1611. sz. pecsét		
pecsétkép közzététele:	RÉVÉSZ 2011. 339. 3. kép, RÉVÉSZ 2012. 101. 3. Beilage		
szakirodalmi	HOLLER 1996. 944.; MAKK 2000a. 331.; RÉVÉSZ 2007. 149. 33. lj.; RÉVÉSZ 2011. 61.;		
hivatkozások:	RÉVÉSZ 2012. 101. 3. Beilage		

<sup>45</sup> Ezúton mondok köszönetet Hadnagy Szabolcsnak és Papp Sándornak a pecsétkép megszerzésében nyújtott segítségükért.

## FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁKÍF: KRISTÓ GYULA (szerk.) (1999): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged.
- AVENARIUS, ALEXANDER (2000): *Die byzantinische Kultur und die Slawen. Zum Problem der Rezeption und Transformation*. Wien–München.
- BAÁN ISTVÁN (1988): A körtvélyesi monostor. *Vigília* 53. évf. 10. sz. 749–754.
- BAÁN ISTVÁN (1995): „Turkia metropolitája”. Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon. *Századok* 129. évf. 5. sz. 1167–1170.
- BAÁN ISTVÁN (2012): *Opponensi vélemény Révész Éva: Régészeti és történeti adatok a kora Árpád-kori bizánci-bolgár-magyar egyházi kapcsolatokhoz című doktori értekezéséről*. Kézirat. Budapest. BÁLINT CSANÁD (2000): Választás Kelet és Nyugat között – és mennyire volt az? In Kredics László (szerk.): *Válaszúton. Pogányság – kereszténység*. Veszprém, MTA Veszprémi Területi Bizottsága. 11–22.
- BALOGH ALBIN (1947): A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legrégebbi magyarországi oklevél. *Regnum VI.* (1944–1946): 21–30.
- BERKI FERÍZ (szerk.) (1984): *Az ortodox kereszténység*. Budapest 1984.
- BÓNA ISTVÁN (1997): *Dunapentele története a honfoglalástól a 19. század közepéig a már eddig is ismert, valamint az újonnan bevont adatok alapján*. Dunaújváros, Intercisa Múzeum.
- BÓNA ISTVÁN (2000): *A magyarok és Európa a 9–10. században*. História Könyvtár Monográfiák 12. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- BOZSÓKY PÁL GERŐ (2000): *Magyarok útja a pogányságból a kereszténységig*. Szeged, Agapé.
- CSELÉNYI ISTVÁN GÁBOR (2010): Rilai Szent Iván a bolgár–magyar kapcsolatok fényében. *Barátság*. 17. 5. sz. 6572–6574.
- CZEBE GYULA (1916): A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. *Értekezések a történeti tudományok köréből*. 24. kötet. 3. Budapest. MTA.
- Bíborbanszületett Konstantin (1950): *A birodalom kormányzása*. Budapest. Közkutatásügyi Kiadó.
- DARKÓ JENŐ (1917): A veszprémvölgyi apácamonostor alapító levelének 1109-i másolata. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 44. 257–272.
- DARKÓ JENŐ (2009): Adalékok a magyar Szent Korona problematikájához. In *Szent Korona-konferencia, 2008. december 5. Östörténeti füzetek* 7. Budapest. 19–57.
- DARROUZÈS, JEAN (1981): *La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin 1. Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae: texte critique, introduction et notes*. Paris. Institut français d'études byzantines.
- DÁVID KATALIN (2000): Szent Gellért és a csanádi püspökség. In Kredics László (szerk.): *Válaszúton. Pogányság – kereszténység*. Veszprém, MTA Veszprémi Területi Bizottsága. 185–191.
- DHA: GYÖRFFY GYÖRGY (ed.) (1992): *Diplomata Hungariae Antiquissima: accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*. Budapest, Academia Scientiarum Hungarica.
- ДИМИТРИЕВА, Л.А. – ЛИХАЧЕВА, Д. С. (Ред.) 1986: *Памятники литература древней руса. Вторая половина XVI. века*. Москва.
- EGGERS, MARTIN (1996): *Das Erzbistum des Method. Lage, Wirkung und Nachleben der kyrillomethodianischen Mission*. Slavische Beiträge 339. München, Verlag Otto Sagner.
- ÉRSZEGI GÉZA (1975): Dunapentele a középkorban. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv. A Fejér Megyei Levéltár Évkönyve* 9. 7–42.
- ÉRSZEGI GÉZA (1988): Szent István görög nyelvű okleveléről. *Levéltári Szemle*. 38. évf. 3. sz. 3–14.
- ÉRSZEGI GÉZA (2000): Magyarország térítése a források alapján. In Wiczorek, Alfried – Hinz, HANS-MARTIN (szerk.): *Európa közepe 1000 körül*. Kézikönyv „Az Európa közepe 1000 körül” kiállításához: történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Stuttgart, Konrad Theiss Verlag GmbH. 374–379.
- FEHÉR GÉZA (1927): A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. *Századok* 61. évf. 1–3. sz. 1–20.
- FONT MÁRTA (1996): Magyarok és keleti szlávok az Árpád-korban. Adalékok a kapcsolatok egyháztörténeti hátteréhez. In Jankovics József (szerk.): *A magyar művelődés és kereszténység*. Szeged, Scriptum. 497–506.
- FONT MÁRTA (2005): *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században*. Budapest, Balassi Kiadó.



- FONT MÁRTA (2009): *Államalapítás 970–1038*. Magyarország története 2. Metropol Könyvtár. Budapest
- ГИБИ VII.: Лишев, Страшимир – Цанкова-Петкова, Геновева – Тивчев, Петър (Ред.): *Извори за Българската История XIV. Гръцки Извори за Българската История VII*. София 1968.
- GRUMEL, VENANCE (1936): *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople. Vol I. Les registes des Patriarches. Fasc. II. Les registes de 715 à 1043*. Paris
- GYETVAI PÉTER (1987): *Egyházi szervezés, főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén*. Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae VII. München, Görres Ges.
- GYOMLAY GYULA (1901): Szent István veszprémi donációjának görög szövegéről. *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* XVII. Kötet. 8. sz.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1952): A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. *MTA II. Osztályának közleményei* 2. (1952) 325–362.
- GYÖRFFY György (1953): A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. *MTA II. Osztályának közleményei* 3. 69–104.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1976): Rôle de Byzance dans la conversion des Hongrois. In: *Cultus et Cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*. Warszawa, 169–180.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1988): *König Stephan der Heilige*. Budapest, Corvina Kiadó.
- GYÖRFFY Georgius (1997): *Chartae antiquissimae Hungariae: 1001–1196*. [Árpád-kori oklevelek: 1001–1196.] Budapest, Balassi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY (2013): *István király és műve*. Budapest. Balassi Kiadó.
- HOLLER LÁSZLÓ (1996): A magyar korona néhány alapkérdéséről. *Századok*. 130. évf. 4. sz. 907–964.
- H. TÓTH IMRE (1992): Adalékok a korai magyar-szláv egyházi és kulturális kapcsolatok kérdéséhez. In Makk Ferenc (szerk.): *Fejezetek a régebbi magyar történelemből I*. Budapest, Tankönyvkiadó. 55–71.
- H. TÓTH IMRE (1995): A magyarság korai kapcsolatai az ortodox szlávokkal. In H. Tóth Imre (szerk.): *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig*. Szeged, JATE Szláv Filológiai Tanszék. 27–35.
- H. TÓTH IMRE (2000): Magyar-szláv kapcsolatok a 9–11. században. *Partes Populorum Minores Alienigenae* 11–41.
- HERMANN EGYED (1973): *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, Auróra Könyvek.
- HKÍF: KRISTÓ GYULA (1995): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- HÓMAN BÁLINT (1911): A veszprémi 1109. évi oklevél hitelessége. *Turul*. I. 123–134.
- HÓMAN BÁLINT (1911): A veszprémi 1109. évi oklevél hitelessége. *Turul*. II. 167–174.
- HÓMAN BÁLINT (1917): Szent István görög oklevele I.. *Századok* 51. évf. 2-3. sz. 99–136.
- HÓMAN BÁLINT (1917): Szent István görög oklevele II. *Századok*. 51. évf. 4-5. 225–242.
- HÓMAN BÁLINT – SZEKŰ GYULA (1935): *Magyar történet. I. kötet. Őstörténet-törzsszervezet, keresztény királyság*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- IMRÉNYI TIBOR (2002): *Magyarság és ortodoxia ezer esztendő*. Miskolc, Miskolci Ortodox Múzeumért Alapítvány.
- IVÁNKA ENDRE (1942a): Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittellalterlichen Ungarn. *Orientalia Christiana Periodica* 8. 183–194.
- IVÁNKA ENDRE (1942b): *Görögszertartású magyarság*. Kolozsvár, Minerva Nyomda.
- JÁKLI ISTVÁN (1996): *Szent István az ember*. Sopron, Bethlen Gábor Könyvkiadó.
- Képes Krónika (1986): Budapest, Európa Könyvkiadó.
- KISS GERGELY (2007): Les influences de l'Église orthodoxe en Hongrie aux X<sup>e</sup>–XI<sup>e</sup> siècle. *Specimina Nova Pars Prima. Sectio Medievalis IV*. Pécs, 51–71.
- KMTL: KRISTÓ GYULA (főszerk) – ENGEL PÁL – MAKK FERENC (szerk.): *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994.
- KOMÁROMI LÁSZLÓ (2007): A bizánci kultúra egyes elemei és közvetítő tényezői a középkori Magyarországon. *Iustum Aequum Salutare*. 3. évf. 1. sz. 215–228.
- KOSZTA LÁSZLÓ (1996): A keresztény egyházi szervezet kialakulása. In Kristó Gyula – Makk Ferenc (szerk.): *Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről*. Szeged, Somogyi Könyvtár. 105–115.
- KRAJNÁK GÁBOR (1926): Szent István veszprémi donációjának görög egyházi vonatkozásai. *Századok* 60. évf. 1–3. sz. 498–507.
- KRISTÓ GYULA (1996): Vallási türelem az Árpád-kori Magyarországon. In Jankovics József (szerk.): *A magyar művelődés és kereszténység*. Szeged, Scriptum. 485–496.

- KRISTÓ GYULA (1999): *A tizenegyedik század története*. Budapest, Pannonica.
- KRISTÓ GYULA (2002): Szlávok Erdélyben a magyar honfoglalás előtt. In Bibok Károly – Ferincz István – Kocsis Mihály (szerk.): *Cirill és Metód példáját követve. Tanulmányok H. Tóth Imre 70. születésnapjára*. Szeged, 249–253.
- KRISTÓ GYULA (2003): Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest, Lucidus.
- KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC (2001): *A kilencedik és a tizedik század története*. Magyar Századok. Budapest
- LAURENT, VITALIEN 1940: Ὁ βαρδαριωτῶν ἥτοι Τοῦρκων: Perses, Turcs asiatiques ou Turcs Hongrois? *Сборникъ въ паметъ на Проф. Петъръ Никовъ. Известия на Българското Историческо Дружество XVI–XVIII*. 275–289.
- LAURENT, VITALIEN 1942: L'évêque des Turcs et le proèdre de Turquie. *Académie Roumanie. Bulletin de la section historique* XXIII/2. 147–159.
- LAURENT, VITALIEN 1963: *Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin. V. L'église*. Paris, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique
- LAURENT, VITALIEN 1965: *Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin. V.2. L'église*. Paris, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique
- LENKEY ZOLTÁN (2003): *Szent István és III. András*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- LOUTH, ANDREW (2007): *Greek East and latin West: the church AD 681–1071*. NY. ST Vladimir's Seminary Press.
- MADGEARU, ALEXANDRU (2008): The Mission of Hierotheos: location and significance. *Byzantinoslavica. Revue internationale des Études Byzantines*. 66. évf. 1–2. sz. 119–138.
- MAGYAR KÁLMÁN (2001): *Szent István államszervezésének régészeti emlékei (1001–2001)*. Kaposvár–Séged, Milenniumi Kiadó.
- MAKK FERENC (1996): *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- MAKK FERENC (1998): Szent László és a Balkán. In: Makk Ferenc (szerk.) *A turulmadártól a kettős keresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 163–175.
- MAKK FERENC (1999): *Ungarischen Außenpolitik (896–1196)*. Herne.
- MAKK FERENC (2000a): Szent István és utódai. In Kristó Gyula – Makk Ferenc (szerk.): *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szeged, Csongrád Megye Önkormányzata. 319–348.
- MAKK FERENC (2000b): A kalocsai érsekség bácsi székhelyének létesítéséről. In Koszta László (szerk.): *Kalocsa történetéből*. Kalocsa, Önkormányzat. 21–27.
- MAKK FERENC (2003): Turkia egész szállásterülete. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Tomus 117. 3–14.
- MAKK FERENC (2012): Ladislaus der Heilige und der Balkan. In: Makk Ferenc (szerk.): *Vom mythischen Vogel Turul bis zum Doppelkreuz*. Herne, Gabriele Schafer Verlag. 197–217.
- MORAVCSIK GYULA (1938a): A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. In Serédy Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának 900 évfordulójára*. I. kötet. Budapest, Szent István Társulat. 171–212.
- MORAVCSIK GYULA (1938b): Görögnyelvű monostorok Szent István korában. In Serédy Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának 900 évfordulójára*. I. kötet. Budapest, 389–422.
- MORAVCSIK GYULA (1967): *Studia Byzantina*. Budapest, Akadémia Kiadó.
- MORAVCSIK GYULA (1970): *Byzantium and the Magyars*. Budapest, Akadémiai Kaidó.
- MORAVCSIK GYULA (1984): *Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest
- MORAVCSIK GYULA (2003): *Bizánc és a magyarság*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- MOSOLYGÓ JÓZSEF (1941): *A keleti egyház Magyarországon*. Miskolc, Ludvig Kiadó.
- OIKONOMIDÉS, NIKOLAOS (1971): A propos relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XI<sup>e</sup> siècle: le metropolite de Turquie. *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 9. 3. sz. 527–533.
- OIKONOMIDÉS, Nikolaos (1973): Vardariotes – W.I.nd.r – V.n.nd.r: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934. *Südost-Forschungen* XXXII. 1–8.
- JÁN STANISLÁV (1978): *Pannóniai legendák. Cirill és Metód szláv apostolok élete*. Bratislava – Budapest. Madách – Európa Kiadó.
- PATACSI GABRIEL (1962): Die ungarischen Ostkirchen. *Ostkirchliche Studien* 11. 273–305.
- PAULER GYULA – SZILÁGYI SÁNDOR (1900): *A magyar honfoglalás kútfoi*. A honfoglalás ezredéves emlékére. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- PERÉNYI JÓZSEF (1957): A Szent László legenda Oroszországban. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominata: Sectio Historica*. I. 172–184.

- PIRIGYI ISTVÁN (1982): *A görögkatolikus magyarság története*. Nyíregyháza, Görögkatolikus Hittudományi Főiskola.
- PIRIGYI ISTVÁN (1988): A bizánci szertartású kereszténység helyzete Magyarországon Szent István korában. In Glatz Ferenc – Kardos József (szerk.): *Szent István és kora*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet. 161–165.
- PIRIGYI ISTVÁN (1991): *A görögkatolikus magyarság története*. Budapest. IKVA.
- PORTAL, ROGER (1969): *The Slavs*. London, Weidenfeld and Nicolson.
- RIPOCHE, J. P. (1977): Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban. *Századok*. 111. évf. 1. sz. (1977) 79–92.
- RÉVÉSZ ÉVA (2007): A keleti keresztény temetkezési rítus X. századi sírletelekben. In Révész Éva – Halmágyi Miklós (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok* 5. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 141–150.
- RÉVÉSZ ÉVA (2010): Bizánci keresztetek a X–XI. századi sírokban. In G. Tóth Péter – Szabó Pál (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok* 6. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 189–201.
- RÉVÉSZ ÉVA (2011): *Régészeti és történeti adatok a kora Árpád-kori bizánci–bolgár–magyar egyházi kapcsolatokhoz*. Doktori (PhD) értekezés. Szeged.
- RÉVÉSZ ÉVA (2012): Die Siegel der Bischöfe von Turkia und die Rolle der Orthodoxie um das erste Millennium im Königreich Ungarn. In Bolom-Kotari, Martina – Zouhar, Jakub (Eds.): *Cogito, scribo, spero. Auxiliary Historical Sciences in Central Europe at the Outset of the 21<sup>st</sup> Century*. Pontes Series No II. Hradec Králové, 79–101.
- ROKAY PÉTER (2000): Egy kései tanúság a magyarok választásáról a keleti és a nyugati kereszténység között. In Kredics László (szerk.): *Választúton. Pogányság – kereszténység. Kelet – Nyugat. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről*. Veszprém, MTA Veszprémi Területi Bizottsága. 83–89.
- F. ROMHÁNYI BEATRIX (2000): *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon: katalógus*. Budapest, Pytheas Kiadó.
- SRH: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Ed. Emericus SZENTPÉTERY. Budapest 1937–1938.
- Seals: Prosopography of the Byzantine World*. <http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/pbwseals.jsp?table=Collection>  
Hozzáférés: 2003. 11. 28. 10:59
- SZARKA JÁNOS (2010): *A rotunda öröksége 2. A görög rítus nyomai a középkorban Sárospatakon és vonzáskörzetében B.-A.-Z. vármegyében*. Miskolc.
- SZEGFÜ LÁSZLÓ (2008): Kiszombor története I. In Marosvári Attila (szerk.): Kiszombor, Önkormányzat. 163–209.
- SZÉKELY GYÖRGY (1967): La Hongrie et Byzance aux 10<sup>e</sup>–12<sup>e</sup> siècles. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 13. 291–311.
- SZEKŰ GYULA (1918): *Der Staat Ungarn, eine Geschichtsstudie*. Stuttgart-Berlin, Deutsche Verlags-Anstalt.
- SZENTPÉTERY IMRE (1923): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1. 1001–1270*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- SZENTPÉTERY IMRE (1938): Szent István oklevelei. In Serédy Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának 900 évfordulójára*. II. Budapest, Szent István Társulat. 133–202.
- TIMKÓ IMRE (1971): *Keleti kereszténység, keleti egyházak*. Budapest, Szent István Társulat.
- TÖRÖK JÓZSEF (2000): Egyházmegye-alapítások vitatott kérdései. In Kredics László (szerk.): *Választúton. Pogányság – kereszténység. Kelet – Nyugat. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről*. Veszprém, MTA Veszprémi Területi Bizottsága. 103–112.
- TÖRÖK JÓZSEF (2002): *A tizenegyedik század magyar egyháztörténete*. Budapest, Mikes Kiadó.
- VÁCZY PÉTER (1938a): Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In Serédy Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának 900 évfordulójára*. I. Budapest, Szent István Társulat. 213–265.
- VÁCZY PÉTER (1938b): Gyula és Ajtony. In Kumorovitz L. Bernát (szerk.): *Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Budapest, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda. 475–506.
- VÁCZY PÉTER (1985): Etelköz – die frühere Heimat der Ungarn. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*. 16. Budapest, Archäol. Inst. UAW. 169–175.
- VÉKONY GÁBOR (1972): A nagyszentmiklósi kincs görög feliratainak olvasatához. *Antik Tanulmányok* 19. évf. 1–2. sz. 111–121.

FÖLDVÁRI SÁNDOR

alexfoldvari@gmail.com

DOI 10.1432/belv.2014.1.2

# *A kora újkori szerb ortodoxia és a nyugat-ukrán kultúrközpontok kapcsolatai a liturgikuskönyv-kereskedelem tükrében<sup>1\*</sup>*

*Ojtozi Eszter (1936–2006), a bizánci liturgikuskönyv-kutatás  
hazai klasszikusa emlékére<sup>1</sup>*

— *The Serbian Orthodox Elite in the 18<sup>th</sup> Century Austro-Hungarian Kingdom  
and the West Ukrainian Cultural Centres – through the Trade  
of Liturgical Books* —

## **Abstract**

It is a false concept that the ideas of the Enlightenment and national awakening were transferred to the Slavic peoples of the Habsburg Empire solely by the Viennese artists and scientists whose activity was prompted and supported by the royal court itself in the 18th century. This statement is partially true, but not entirely. Vienna was one route of the transmission of Western European cultural and political influences, but its role should not be overvalued in the examination of cultural relations between Slavic peoples and the Habsburg Empire. The Krypiakevich Institute of Ukrainian Studies in Lviv has carried out several significant researches in the last decades. Iaroslav Dmitrovich Isaievich has led the institute for fourteen years, he is also a member of the Academy of Sciences and his findings on the topic are of primary importance. His work on the history of typography and book trade made it inevitable to reconsider the contacts of the Western territories of the present-day Ukraine with the Slavic peoples of the Austro-Hungarian Kingdom. The author of this paper, who is an expert of the old printed liturgical books of the Byzantine rite, has also come to the conclusion that book trade played a crucial part in the transmission of the Enlightenment. Apparently, the new ideas spread from Poland across Ukraine to the Serbs who lived in Hungary and on the Balkans. Serbian Orthodox Church as a determining factor in the national awakening was not taken into consideration either. As far as Orthodoxy is concerned, it is essential to make a distinction between the Greek and Serb churches and between the Russian and Balkan Orthodoxy as well. Consequently, the aim of this paper is to describe the contacts between the Serbs and the Ukrainian territories, to present the book trade between these peoples and areas, and to give a new insight into the ecclesiastical and national relations on the Balkans.

**KEYWORDS:** Serbian culture, liturgical book handling, Ortodoxie, early modern period, Western Ukraine



\* A kutatást a Pro Renovanda Cultura Hungariæ Dunatáji népek kutatása programja terhére a Wekerle Alap-kezelő PC-DN-11/2012/015. számon támogatta.

<sup>1</sup> OJTOZI ESZTERnek a szakterület szempontjából felejthetetlen munkásságát jegyzeteiben bemutatja FÖLDVÁRI 2007.

KULCSSZAVAK: szerb kultúra, liturgikuskönyv-kereskedelem, ortodoxia, kora újkor, Nyugat-Ukrajna

## Bevezetés

Ma már tarthatatlan közhellyé vált, hogy a felvilágosodás és a nemzeti megújulás eszméit egyedül és kizárólag Bécs közvetítette volna a Habsburg Birodalom szláv nemzetiségei felé. Jól lehet a bécsi szellemi élet valóban a legfontosabb ablak volt Nyugat-Európára, de nem ez volt az egyetlen. A magyar történészek alapos vitát folytattak a nemzetek kialakulásáról a múlt század nyolcvanas–kilencvenes éveiben; ebben a diskurzusban a NIEDERHAUSER Emil akadémikus által képviselt álláspont került elfogadásra, mely szerint már a 17. században beszélhetünk nemzetté alakulásról, előfeltételeiben és korai formáiban. Ennek a folyamatnak a szerbek esetében jelentős motorja volt a liturgikus könyvek importja a keleti szláv, vagyis a mai ukrán területekről. Először is azért, mert a balkáni szerbek egyáltalán nem használhatták nyelvüket és a cirill betűket kultúrájuk megőrzésére, miután a görög phanarióták váltak az Oszmán birodalom elitjévé. Mivel az egyháznak jól kiépített adminisztrációja volt, amikor a törökök meghódították a balkáni népeket, és mivel az iszlám gyakorlat a „könyv népeit” nem tiltotta el (csupán korlátozta) valásuk gyakorlásában, ha megfelelő adót fizettek, mindkét félnek előnyös volt, hogy a keresztény millet világi fejévé is a pátriárka vált. Ám a tizenhetedik században Isztambul Phanar (világítótorony) nevű városrészéről elnevezett gazdag és művelt görög nagypolgári réteg az oszmán uralom alatt lévő valamennyi keresztény felett magához ragadta mind a gazdasági, mind az adminisztratív hatalmat, sőt a pátriárkát korrumpálva még az egyházat is. Az egyházi pozíciók a görögök uralta balkáni klérusban adásvétel tárgyai voltak, és a legnagyobb összegű korrupciós pénzt a legmagasabb rangért, a pátriárkai szék elnyeréséért kellett megfizetni. Mivel a papoknak pénzük nem volt, a phanariótáknak annál több, ezért evidens, hogy a csúszópénzek fedezetének biztosításával a gazdag világi kereskedő réteg a markában tartotta minden jelentősebb egyházi szék főpapját, és mivel az egyházi adminisztrációt az oszmán kormányzat a keresztény millet közigazgatásaként használta, logikus, hogy a phanarióták így a teljes keresztény lakosság feletti hatalmat megszerezték. Mind lelki, mind világi, mind gazdasági téren a phanarióták voltak az összes ortodox hívő, tehát a bolgároknak és a szerbeknek is urai. Emiatt lehetetlenné vált a szláv ajkúak mégoly korlátozott művelődése. A Habsburg Birodalomba menekülő szerbek<sup>2</sup>, jóllehet állandóan panaszkodtak hátrányos helyzetükre, ha magukat a magyarokhoz hasonlították, ám a balkáni testvéreiknél összehasonlíthatatlanul jobb helyzetbe kerültek. Vallási s világi önkormányzatuk az egyházi szláv liturgia s a cirill betűs könyvek szabad használatával párosult. A Szentendrén kutató szerb kollégák monográfiájában és az egyéb gyűjteményeket a jelen munka szerzője korábbi publikációiban leírt possessor margináliák egyértelműen bizonyítják, hogy a 17–18. század folyamán a Magyar Királyság területén élő szerbek alapvetően a mai ukrán, akkori kelet-lengyelországi területekről származó könyveket importáltak. Az ukrán és fehér-orosz nyomdák ugyanakkor lengyel hatások alatt álltak, és tulajdonosaik civil testvérületek (confraternitas) voltak, ezáltal rugalmasabb kiadói politikát és a nyugati kultúrának, a barokk

<sup>2</sup> A Magyar Királyságbatörténet bevándorlás három fő hullámát különítettük el korábbi munkáinkban. Lásd alább a megfelelő jegyzetekben a magyarországi szerbek történetéről hozott irodalmat; a migrációs hullámokról főleg a negyedik fejezetben idézett munkáinkat.



hatásainak jobban kitett nyomtatást folytattak. Bőséges elő- s utószavaik, a szent könyveket kísérő világi kommentárjaik, főként pedig a liturgikus tartalmakat illusztráló rézmetszeteik a nyugat-európai barokk hatásait lengyel közvetítéssel így a Magyar Korona szláv nemzetiségéhez is eljuttatták. A Lembergben nemrég elhunyt ISZAJEVICS akadémikus kutatásai, s a vele kapcsolatban dolgozó jelen szerző munkái folytatásaként a kérdés nagymonográfiában történő feldolgozása várható, mellyel további bizonyítékokat kapunk arra, hogy a késő barokk és a korai felvilágosodás korában a nemzeti öntudat ápolásában a szerbek a mai ukrán területek városainak jótékony hatására tartották meg és fejlesztették nemzeti kultúrájukat. Az orosz gyámkodás majd csak a 18. század végétől válik erőssé.

## A korai felvilágosodás és a nyugat-európai kultúra közvetítése a Habsburg Birodalom szláv népei felé

A tizennyolcadik századdal foglalkozó szakirodalomban sajnos axiómának számító babona, hogy a felvilágosodással párhuzamos, illetve már ezt meg is előző nemzeti ébredés (a cseh történetírás alapvetően német irodalma nyomán elterjedt terminus technikusok: *národní obrození*, illetve *Nationale Wiedergeburt*) katalizátorai főként, sőt alapvetően a Nyugat-Európából Bécsen át érkező kulturális hatások voltak. Ez részben igaz, de nem teljesen, ezért abszolutizálása tévedés. A magyar testőrírók szerepét szokás idézni<sup>3</sup>, a szláv elite pedig a Bécsben (is) működő Dositej Obradović munkásságát a szerbek, Jernej KOPITAR a szlovének és minden szláv nép, illetve Jozef Dobrovský a cseh történetírás és a szláv nyelvészet szempontjából.<sup>4</sup> Az egyszerűsítést nem cáfoljuk hasonló szimplifikációval; noha Dositej Obradović esetében, aki szinte egész Európát mind Nyugaton, mind Keleten beutazva vált aufklárista, szabadkőműves értelmiségivé, aki az ortodox szerzetes voltát és főként szerb nemzeti elkötelezettségét mind erősebben őrizte s felvállalta – nem egyértelmű, hogy miért pont Bécs lett volna számára döntő közvetítő az európai kultúra megismerésében. A fogalmi tisztázáshoz először is rá kell világítanunk, hogy a nemzeti ébredés a felvilágosodásnak nem csupán velejárója, netán mellékterméke, hanem a felvilágosodás által katalizált, de vele párhuzamos és már önállóan, korábban elinduló folyamat.<sup>5</sup> A felvilágosodás katalizálta ugyan a polgári nemzet kialakulását, mint a népképviselést, azonban a nemzet ennél több, és az önálló kulturális-társadalmi elit formálódásával születik meg. Ilyen értelemben a magyar történetírásban hosszas vita zajlott a hetvenes-nyolvanas években arról, hogy a Habsburg Birodalomban (illetve, a Magyar Királyságban) élő népek esetében a 17. században már beszélhetünk-e nemzetképződésről, ennek csíráiról, és NIEDERHAUSER Emil igenlő álláspontja került ki győztesen.<sup>6</sup> A kulturális elit kutatásánál pedig a szerbek ese-

<sup>3</sup> Mária Terézia 1760-ban felállított speciális udvari gárdájának tagjai volt nemcsak az ismert Bessenyei György, hanem a maga korában hasonló szerepet játszó Barcsay Ábrahám, Báróczy Sándor, Nalácz József és mások; vö. CZIGÁNY 1986. 82–83., a cseh nemzeti ébredéssel összevetőleg a magyar nemzeti megújulást, és további bőséges bibliográfia pedig OROSZ 1982. 117–165.; a testőrírókra kül. 123–125.

<sup>4</sup> Dositej Obradović bécsi korszakára vö. MARKOVICH 2011. 5–27., Kopitarra: POGAČNIK 1977.; szlovénül; ill. javított német ford. Pogačnik 1978.; Dobrovský és Kopitar kapcsolatiára Jagić 1885.; Jagić 1897.; Dobrovský bécsi működésére Brandl 1883.; a legteljesebb bibl. róla Krbec–Laiske 1970.

<sup>5</sup> Pražák 1983. 125–138.

<sup>6</sup> NIEDERHAUSER 1982. (korábban magyarul NIEDERHAUSER 1977.) Vö. NIEDERHAUSER 1965. 565–580.

tében fontos a liturgikus könyvek vizsgálata, s a jelen dolgozat kereteiben erre szorítkozunk. A késő-barokk hatások elérték lengyel közvetítéssel a nyugat-ukrán területeket (amelyek ekkor a Lengyel Királyság részei voltak), és ennek szekularizáló szerepe volt Ukrajnában, illetve nemzeti öntudatot erősítő eredménye az onnan könyveiket beszerző szerbeknél. Ez az irány tehát a bécsi hatásokkal párhuzamos, és legalább olyan erős, mint azok. Ennek megértéséhez a szerb nemzeti egyház balkáni helyzetéről kell elgondolkodnunk.

### ***Különbségek a szerb nemzeti egyház helyzetében a Balkánon és a Magyar Királyságban.***

A közhelyé vált tévedés, miszerint a törökök elnyomták a keresztényeket (ami bizonyos tekintetben persze szomorúan igaz), s ezért és kizárólag ezért vált volna válságossá a balkáni szerbek helyzete. Hiszen például Nagy Szulejmán hasonlóan tehetséges hadvezére, a szerb származású Sokolović Mehmed ruméliai nagyvezér gyámkodásával állították vissza Ipek patriarchátusát – amelynek élére pont a renegát oszmán hadvezér szerb fivére (Makar/-ios) került, aki keresztény hiten maradt, és kolostorba vonult, így szerzetesként alkalmas volt püspöki, sőt jelen esetben pátriárkai tisztségre.<sup>7</sup> Tehát a családi s a nemzeti kötelék erősebb volt a világnézeti (vallási) különbségeknél! Ez a nyitottság és az ebből adódó (pozitív) nepotizmus jellemző maradt az Oszmán Birodalom további története során is, sőt erősödött.<sup>8</sup>

A szerb hívők által érthető egyházi szláv liturgia s az ennek alapján a 17. században formálódott szlaveno-szerb nyelvű félig világirodalom (ami nem kizárólag liturgikus jellegű, de tematikájában főként egyházi, valamint a dicső középkori történelemből vett szűzséggel operált) a Balkánon a török megszállás kezdeti szakaszában el nem pusztult, ám a görög phanarióta-elit megjelenésével csaknem lehetetlenné vált. Amint ezt kiemeli a szerb történelem klasszikus angol monográfiája, TEMPERLEY, követve a balkáni történelem máig is mérvadó szerzőjét, JIREČEKET, a görög phanarióta uralom a kolostori iskolákban a szláv nyelvű cirill betűs írást is ellehetlenítette, nem is beszélve az egyházi szláv liturgia visszagörögösítéséről.<sup>9</sup> A szerb egyházi műveltség hanyatlását, ezzel párhuzamosan a szerbeknek a keresztény hit rovására is hangsúlyozott nemzeti jellegét, folklórral átítatott vallási életét a magyar szakirodalomban egyoldalúan ítélte meg olyan komoly szerző is, mint HADROVICS László, majd őt fél évszázad múlva fenntartás nélkül követő s a római katolikus látásmódot preferáló MOLNÁR Antal, aki egyébként forrásközpontú s alapos irodalmi apparátussal dolgozó történész.<sup>10</sup> Nem feladatunk és nem célunk vizsgálni, miért volt az igényes nyelvész HADROVICS éppen ebben az egy könyvében tendenciózus (amelynek jegyzetek nélküli magyar kiadása rontotta mind a szerző, mind újrakiadáinak szakmai presztízsét, hiszen a szakma félszázados haladását ilyen esetben illene bemutatni), ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy maga HADROVICS is tett már lépéseket árnyaltabb megközelítések irányába.<sup>11</sup> A szerb pópák részben analfabéták, a nép a Szentháromságot összekeveri Jézus, Mária, József személyével, a klérus lezüllött, italozó, s egyebek – záporoznak az elmarasztaló ítéletek az objektivitásra törekvő történészek tollából. Ezek nem nélkülöztek ugyan minden alapot, ám az esetleges nyugati kultu-

<sup>7</sup> TEMPERLEY 1917. 123 skk.

<sup>8</sup> INALCIK 1954. 103–129.

<sup>9</sup> TEMPERLEY 1917. 123., 163–166.; JIREČEK 1876. 466–467.

<sup>10</sup> HADROVICS 1947. Ennek fél évszázaddal későbbi magyar kiadása mellőzte az eredeti jegyzetapparátusát (sic!), arról nem is beszélve, hogy egyetlen szó erejéig sem tartalmaz semmilyen kísérőtanulmányt sem a szakterület félszázados fejlődéséről: ELTE Szláv Tsz kiad: Budapest, 1991.; az őt fenntartások nélkül következőből kiemeljük MOLNÁR 2008. 76–90.

<sup>11</sup> HADROVICS 1942.

rális felsőbbség, vagy a ferences misszionáriusok római katolikus öntudatával a szerb ortodoxia rosszabb, hitetlenebb kereszténynek bélyegzése nemcsak tudománytalan, hanem erkölcsileg is megengedhetetlenül hibás.<sup>12</sup> A kereszténységet a homályosan ismert evangéliumi hittételek mellett a népszokásokban és helyi hagyományokban megélő szerbek (az evangéliumoktól is néhol eltérve, s az aktuális teológiai-dogmatikai állásfoglalásoktól sokszor különböző módon) valóban elmaradtak attól a kulturális színvonaltól, amit a középkori önálló szerb állam és önálló szerb egyház idejében irodalmi, művészeti, építészeti s életmódbeli kultúrában a szerbség felmutatott, az akkori Európával határozottan versenyképes módon.<sup>13</sup> Ezt a hanyatlást semmiképpen sem írhatjuk éppen a nemzeti szerb ortodoxia rovására, de még az oszmán hódítás terhére is kisebb részben, amely utóbbinak a közhiedelemben élő súlyos mértékkel szemben csekélyebb volt a káros hatása.<sup>14</sup> Ennek a műveltségi süllyedésnek a hátterében a görög egyház és ezen belül a phanarióta dominancia káros hatását kell észrevennünk. A phanarióták a világítótorony jelentésű „Phanar” városrészről kapták a nevüket, amely Konstantinápoly görög negyedét jelölte. Mérhetetlenül gazdagok voltak, és elnyerték a legmagasabb állami pozíciókat is, mint a flotta dragománja, aki a görög szigetek és a part menti szárazföld ura is volt, vagy a Porta dragománja, külügyminiszteri hatalommal, többek között.<sup>15</sup> A diplomácia s a hadsereg fő pozíciói tehát nem-török, sőt nem-muszlim kezekben voltak, ami jellemző az Oszmán Birodalomra.<sup>16</sup> Meggyőződésem szerint ez az oszmán birodalmi struktúra nomád örökség, amelyet a kutatás nem vizsgált kellően összehasonlító tipológiával, a mongol és egyéb sztyepei birodalmak figyelembe vételével. Ezek alapvetően konglomerátumok; a különböző nomád népek önállóságával, amelyek a hadviselési szempontból alárendeltek az uralkodó népnek vagy törzsnek, de a hatalmi érdekközösségen túlmenő asszimilációra nem kötelezettek. Ahogyan például a magyarok is éltek a Kazár Birodalom kötelékében. Az iszlám pedig első korszakában még az arab dominanciát érvényesítette, a beépülő perzsákat is arabosította, viszont a török népek megjelenésével az iszlám birodalmak már megszűntek az umma hittedjesztő s arab-központú moszlim közösségének lenni, hanem a vallást kizárólagosan hatalmi eszközként kezelő szeldzsukok, majd az oszmánok elsősorban hatalmi-politikai képződményei voltak. Szerkezetükben e török népek a magukkal hozott hatalmi struktúrát és az arab-iszlám umma sajátosságait ötvözték, mindkét hagyományt érvényesítve, s egyiket sem kizárólagosan. A török szultán az összes ruméliai keresztény világi fejévé tette meg a konstantinápolyi pátriárkát, ezzel nemcsak a dhimmi-státuszt biztosítván a keresztényeknek, hanem az adók behajtására s az adminisztrációra hasznosította a bizánci birodalomtól megörökölt egyházi hivatali rendszert.<sup>17</sup> Külön kutatás témája lehetne, hogy Anatóliában hogyan alakultak a dhimmik feletti politikai-egyházi fennhatóságok; ezt érdemes lenne önálló munkában vizsgálni, mivel az oszmán birodalom historiográfiája sem szentelt nagy figyelmet a balkáni s a

<sup>12</sup> Ezt a szakmailag egyoldalú megközelítést, ami morálisan is kritizálható, sajnos a nemzetközi szakirodalom elismert és ünnepelt szerzőinek némelyike is követi, vö. Mylonas 2003.

<sup>13</sup> A középkortól kezdve szakmailag érvelő, nem csupán dilettáns érzelemmel fűtött (sőt ezt kerülő) módon mutatja fel a szerb kultúra sajátos és európai szintű értékeit: SAMARDŽIĆ–DUŠKOV 1993.

<sup>14</sup> Tagadhatatlan, hogy a török hódítás nem tett jót a keresztényeknek; ám ennek a túldramatizálása következtetett mind a huszadik század első felében az uralkodó polgári történetírás keresztény elkötelezettségéből, mind a szocialista történetírás antagónisztikus ellentmondásokat és mindenben a kibékíthetetlen harcot kereső jellegéből; vö. MIRKOVIĆ 1965.

<sup>15</sup> SCHEVILL 1991. 305.

<sup>16</sup> A birodalmi adminisztrációra s a phanarióták szerepére: GIBB–BOWEN 1957. I/II. 207–261.; és átfogóan a szakterület klasszikus monográfiája: RUNCIMAN 1968. 165–207.

<sup>17</sup> JELAVICH 1983. 52–53.

közel-keleti dhimmik tipológiai összevetésének. A keresztények, mint egy vallás hívei, a ruméliai keresztény *millet* tagjai voltak; a zsidók a zsidó *millet*be lettek szervezve; tehát az etnikai hovatartozás lényegtelen és érthetetlen volt a muszlim hódítóknak: ők az emberi személyes identitást a vallási hovatartozás alapján fogták fel.<sup>18</sup> Meg sem érthették volna, ha bárkinek lehetősége lett volna feltenni azt a kérdést a szultánnak, hogy a keresztény dhimmik egymás közt olyannyira különbözhetnek, hogy több önálló keresztény egyház is létezett már az oszmán hódítás előtt.<sup>19</sup> A konstantinápolyi pátriárkának tehát két lófarkas zászlóval járó katonai kíséretet adtak, mint a keresztény *millet* fejének. A világi phanarióták pedig a kezükben tartották a megvásárolható egyházi pozíciókat, még a pátriárkát is, mert az ambíciózus papi jelölteknek a tisztség elnyerésére szükséges korrupciós pénzt ők adták, legalábbis – elvben – kölcsönözték.<sup>20</sup> Ezt a korrupciót semmilyen eszközzel sem lehetett feltartóztatni, mivel az oszmán birodalom eleve minden pozíciójában korrump volt, és mivel a phanarióták igen magas állami pozíciókat is betöltöttek, ezért sok esetben görög ortodox származású oszmán állami tisztviselő feladata lett volna leleplezni a görög ortodox gazdasági elit politikai hatalmat vásárló lépéseit; ezzel a kör bezárult.

Az ortodoxiának így az Oszmán Birodalom a viszonylagos nyugodt létezését biztosította, míg a fő ellenség a katolikus Nyugat volt a balkáni népek szemében, főleg az egyházi uniós törekvések okán.<sup>21</sup> A katolikus, vagy egyáltalán, az iszlám-ellenes irodalmat az a közvéleményben elterjedt csúsztatás befolyásolta, miszerint az arab iszlámot, az ezt követő közel-keleti szeldzsuk-török iszlámot, illetve a Balkánt meghódító török, oszmán iszlámot nem különböztetik meg; noha politikai berendezkedésük, a meghódítottakkal szembeni magatartásuk és birodalmi szerkezetük lényegesen különböző volt.<sup>22</sup> A fentebb kritikával illetett szerzők hibáit a közvéleményben jelenlévő hamis összemosás nem indokolhatja, mivel a történészek feladata (lenne) pontosan megkülönböztetni, és nem az elterjedt prekoncepciókat kritikátlanul átvenni. Az iszlám hatalom sohasem kényszerítette vallási áttérésre a „Könyv népének” számító keresztényeket, ha megfizették az anyagi- és az ember-adót.<sup>23</sup> Sőt, voltak esetek, amikor a görög, bolgár, szerb és albán katonai osztály tagjai megtarthaták birtokaikat, ha és amennyiben a hódítókkal együttműködtek; az oszmán tímár-birtokok rendszerébe illeszkedhettek be, s mint szpáhik teljesítettek szolgálatot a szultán hadseregében,<sup>24</sup> amint fentebb ezt kiemeltük Sokolović Mehemed beglerbég, majd nagyvezér példáján. A balkáni népek ezeket a relatíve kedvező lehetőségeket azonban teljességgel elvesztették, és a helyzetük azonnal súlyosbodott, sőt a kulturális identitásuk megsemmisülését jelentő állapotot hozott, amikor a görög phanarióták politikailag jelentős pozíciókba kerültek; amelyet a maguk szempontjából érthető s elfogadható módon a görög nemzeti ortodox kultúra fejlesztésére használtak, ám nemcsak a görögség javára, hanem a többi keresztény nép kárára. Tegyük hozzá, hogy a phanarióta elit tagjai kiemelkedő nyugat-európai műveltséggel rendelkeztek, itáliai s német iskolázottsággal.<sup>25</sup> Ezzel a gazdasági, adminisztratív és kulturális elittel a folklór-vallásosságba süllyedt szerb ortodoxia nem lehetett versenyképes; a nemzeti jelleg pri-

<sup>18</sup> BRAUDE 1982. 70–75.; URSINUS 1989. 195–207.

<sup>19</sup> KARPAT 1982.; KARPAT 1997.

<sup>20</sup> ROUCEK 1946. az egyházi tisztségek vásárlására s így a fanarióta korrupcióra: 370.

<sup>21</sup> SHERRARD 1959.; WARE 1964.

<sup>22</sup> A Balkánon jelenlévő iszlám sajátosságaira, s az arabokkal szembeni különbségekre vö. HASLUCK 1982.

<sup>23</sup> CVIJIC 1918. 281.; KITROMILIDES 1999.

<sup>24</sup> INALCIK 1953.

<sup>25</sup> JELAVICH 1983. 53–55.; vö. STRAUSS 1995. a fanarióták nyugati egyetemi képzettségére 191–194, utóbbinál e kérdésre kiemelkedően gazdag bibliográfiával felszerelt a jegyzetapparátust hoz.

mitív túlhangsúlyozása pedig a védekezésben teljesen érthető, még a keresztény hit rovására is megbocsátható. Amikor még a szerb és a bolgár nyelv mindennapi használata ellen is felléptek a phanarióták, hivatali és egyházi-kulturális téren méginkább.<sup>26</sup> A templomi könyvek és a kolostorokban őrzött kéziratok tömegei semmisültek meg a keresztény görög phanarióták „feleberáti” kezeitől, és a klérus minden vezető pozíciójába, sok esetben a szerb falusi pópák helyébe is, görög papok ültek. Egyedül a Magyar Királyságba települt szerbek mentesültek a balkáni görög testvérek elnyomásától, és így csupán itt volt lehetőség a szerb nyelv önkormányzati használatára s az egyházi szláv liturgia végzésére.<sup>27</sup> A Magyar Korona országaiba több hullámban települtek be szerbek, amit a regionális és helytörténeti kutatásoknál különösen figyelembe kell vennünk.<sup>28</sup>

## Szerb könyvimport Magyarországra nyugat-ukrán területekről

Jóllehet a szerbek állandóan panaszkodtak a magyarokéhoz és általában, a Habsburg Birodalom katolikus lakosságához viszonyítva hátrányos helyzetükre, mégis a Balkánon élő testvéreikhez képest jóval kedvezőbb körülményeket élveztek.<sup>29</sup> Ez tükröződik a liturgikus könyvek beszerzésében is. A 17–18. században itt, a Habsburg Birodalom területén vásároltak szerkönyveket, amelyeket a mai ukrán és fehérorosz területeken nyomtattak, tehát ekkor még alapvetően nem vásároltak és nem is kaptak a nagyorosz (cári birodalmi) nyomdák termékeiből. Az ennél korábbi kiadású könyvek viszont alapvetően a déli szláv, elsősorban velencei nyomdatemékek, illetve nyugat-európai nyomdák szerbek részére nyomtatott könyvei (Párizs, Tübingen).<sup>30</sup>

A cirill szerkönyvek kutatása csak a huszadik század nyolcvanas éveitől kezdve fordult a római katolikus könyvgyűjtemények felé, melyeket a bizánci, ortodox kultúra szempontjából eddig nem vizsgáltak.<sup>31</sup> A fentieket szignifikánsan alátámasztja Sós-kút község egykori szerb egyházközségének a liturgikuskönyv-gyűjteménye, gazdag marginália-anyaggal, amelyet most a Veszprémi Érseki Könyvtár őriz, és amelyet jelen tanulmány szerzője dolgozott fel a kilencvenes években.<sup>32</sup> A domináns ezekben a gyűjteményekben is a Lembergben működő Brátszvo (Testvérület), a Pocsájevben lévő Lávrá<sup>33</sup> és Unev, illetve Kijev nyomdáiból, tehát a közép és főleg nyugat-ukrán területekről származó anyag.

Kimelendő Nikolas Milovanović possessor,<sup>34</sup> és a tőle származó, más gyűjteményekben

<sup>26</sup> ROUCEK 1946. 370.; vö. TEMPERLEY 1917. 111–113., 123–124.

<sup>27</sup> TEMPERLEY 1917. 111–113., 123–124.

<sup>28</sup> Erről szóltunk a Fejér megyei szerb immigráció kapcsán, lásd alább <sup>32</sup>. jegyzet.

<sup>29</sup> PICOT 1873.; SCHWICKER 1880.; PALIĆ 1995.

<sup>30</sup> Párizsban és Tübingenben kiadott szerb nyomtatványokra vö. FÖLDVÁRI 2011.

<sup>31</sup> A hazai cirill szakbibliográfia kutatástörténetére és a római gyűjtemények felé fordulásra vö. FÖLDVÁRI 1993b.; FÖLDVÁRI 2001. A kezdeti lépéseket összefoglalta OJTOZI 1984.; Uő 1984a; Ojtozi még egyáltalán nem vette tekintetbe, hogy olyan gyűjteményeket is kutatni kellene, amelyek jellegükben nem bizánciak ugyan, de történetük során ilyen jellegű anyagok is bekerültek állományukba.

<sup>32</sup> FÖLDVÁRI 1994.; vö. róla: MAY 2008. és FÖLDVÁRI–OJTOZI, 1995.

<sup>33</sup> A Lávrá kiemelt kolostoregyüttest jelent; ahhoz hasonlítható rang, mint a nyugati kereszténységben a basilica minor. Eredete: görög λάυρα ‘város’, ami a bizánci korban arra utalt, hogy e kolostoregyüttesek zárt és önálló egységek. Ukrajnában jelenleg három kolostoregyüttes viseli a lávrá rangját, a történelmi időkben azonban kettő volt csak, a modern kortól eltekintve, Kijev és Pocsájev kolostoregyüttese viselte a lávrá címet, mint kulturális-gazdasági központ. VOLHOVITINOV 1831.

<sup>34</sup> FÖLDVÁRI–OJTOZI 1995. no. 8. a hosszas possessori kézbejegyzés fotokópiájával.

őrzött könyvek, mint a Szentendrei Szerb Ortodox Egyházművészeti Gyűjtemény és Könyvtár anyaga, mely a marginála anyaggal együtt került feldolgozásra.<sup>35</sup> Ne feledjük, hogy a cári birodalom csak a tizennyolcadik század végétől, már a lengyel állam felosztása után kezdett a balkáni kérdésekbe komolyabban avatkozni, s az orosz kulturális támogatás is ekkor erősödik fel.<sup>36</sup> Korábban a szerbek a nyugat-ukrán területekkel, tehát akkor lengyel fennhatóság alatt lévő kulturális központokkal ápoltak intenzívebb kapcsolatokat (bár egyik irány sem kizárólagos).

Ebben a tekintetben erős korrekcióra szorul HODINKA Antal, aki szerint alapvetően a „moszkoviai”, tehát nagyorosz, cári birodalmi könyvek domináltak a behozatalban, és pedig a legális könyvárusok útján, akik szerinte csak 1772-ig működhettek, amikor a tevékenységüket Mária Terézia betiltotta.<sup>37</sup> Annak ellenére, hogy betiltanak valamit, még tovább folyhat, sőt! A nagyorosz könyvek állítólagos többségét már a hazai cirill réginyomtatvány-kutatás huszadik századi klasszikusa, OJTOZI Eszter is kritizálta, nagyszámú könyv alapján, amelyeket ő írt le.<sup>38</sup> Tanítványa s a szakterület folytatója, FÖLDVÁRI Sándor kiterjesztette a vizsgálatokat két irányban: a római katolikus könyvtárakban őrzött, és ezért korábban figyelmen kívül hagyott liturgikus könyvek leírására, valamint a levéltárakban folytatott possessor- és proveniencia-kutatásra, melyet OJTOZI mellőzött.<sup>39</sup> Ezekből az új kutatásokból kiemeljük, hogy az Egri Érseki Levéltár Archivum Vetus anyaga mind a szerb fondban, mind a munkácsi fondokban, mind a kanonokok és egyéb egyházi személyek personalia dossziéiban számos forrást őriz latinul, amelyek cirill betűs liturgikus könyvek jegyzékei, vagy ilyenek beszerzésére vonatkozó levelezések.<sup>40</sup> Jóllehet a szerbekre vonatkozó szakirodalom HODINKA korában is felhívta már a figyelmet arra, hogy a Bécsben felállított Kurzböck nyomda<sup>41</sup> termékeit a szerbek nem preferálták, és Mária Terézia más intézkedéseit sem tartották tiszteletben; a könyvek behozatala szerb, zsidó, görög kereskedők útján, illetve keleti-szláv területen tanuló szerb értelmiségiek által folytatódott.<sup>42</sup> A Magyar Királyságban csak a Budai Királyi Egyetemi Nyomda termékei váltak elterjedté, és hatottak mind a szerbekre, mind a többi szláv népre, ám ez már a tizenkilencedik században, új történelmi korszakban történt.<sup>43</sup> Hozzátehetjük, hogy a bécsi Kurzböck-nyomdát is beolvasztották az Egyetemi Nyomdába, mely utóbbi privilégiumot kapott a szerb nyomdatermékek előállítására (vagyis örökölte Kurzböck, illetve tulajdonos-utóda, Novaković privilégiumát); nézetünk szerint a szlávok nemzeti kultúráinak fejlesztésében kardinális Budai Királyi Egyetemi

<sup>35</sup> SINDIK–GROZDANOVIĆ–PAJIĆ–MANO-ZISI 1991. No. 90., illetve Milóvanovity mint possessor személyére: GROZDANOVIĆ–PAJIĆ 1982.

<sup>36</sup> KÁLLAY 1877. (Az 1768–1774 közti orosz–török háborút lezáró békekötés után, amelyen 1774. július 21-én Kücsük-Kajnardzsiban a török szultán kénytelen volt elismerni a cárt minden pravoszlávok patrónusának az oszmán birodalomban.)

<sup>37</sup> HODINKA 1890.; Uő 1909.; Uő. 1925.

<sup>38</sup> OJTOZI 1977.; Uő, 1985.

<sup>39</sup> Földvári 1995b.; vö. MAGOCSI–POP 2002. 111.; FÖLDVÁRI 1996d.; FÖLDVÁRI 2000.

<sup>40</sup> FÖLDVÁRI 1996d.; FÖLDVÁRI 1997.; FÖLDVÁRI 2011. Továbbá, az egri cirill könyvekre vonatkozó levéltári forrásokból azóta bővebben kutatott iratsomók mellett a püspöki protokollum helyeit legbővebben egy olyan korai publikációmban jelöltem, amely sajnos a szövegében fércmű, mert számos íráshibát és azóta pontosított megállapítást hoz, viszont hivatkozása szükséges, mert a protokollum helyeit legbővebben csak ott idéztem, ezért a püspöki levelezés kutatásában akkor számítógép helyett cédlákon őrzött és emiatt mára lappangó adatok vonatkozásában magam is ehhez nyúlók vissza: FÖLDVÁRI 1993a. 63–74.

<sup>41</sup> A szakirodalom sokszor e-vel írja: Kurzbek, de a cirill betűs bécsi kiadványok német címlapján Kurzböck olvasható! Vö. FÖLDVÁRI 1994. 170.; FÖLDVÁRI–OJTOZI 1992. Katalógus-rész.

<sup>42</sup> KOSTIĆ 1912.

<sup>43</sup> GAVRILOVIĆ 1974. és a budai nyomda legfőbb szakértője: KIRÁLY 1973. 1–4.; KIRÁLY 1980.; KIRÁLY 1981.; KIRÁLY 1985.; KIRÁLY 1993.; főleg az általa szerkesztett KIRÁLY 1983.



Nyomda termékei főleg amiatt váltak elfogadhatóbbakká, hogy a cenzorai s a szerkesztői éppen a megfelelő nemzetiségi eliten prominens képviselői közül kerültek ki. Példaként említhetjük a ruszin Tarkovics Gergelyt (Grigorij Tarkovič, a későbbi eperjesi görög katolikus püspök), aki Jozef Dobrovskýt, a szlavisztika (bevezetőnkben már említett) atyját orosz könyvekkel látta el.<sup>44</sup> De ne feledkezzünk meg a román cenzorokról sem, a görög katolikus (tehát nem ortodox!) pap román értelmiségiekről, akik a román írásbeliségnek, ugyanakkor persze a dákóromán elméletnek is, valamint a három államban élő románok egységes értelmiségi elitjének, vagy éppen a román oktatás ügyének élharcosai voltak.<sup>45</sup> Függetlenül attól, hogy ezeknek a személyiségeknek melyik lépését vagy nézetét hogyan értékeljük, az tény, hogy az egyetemi nyomda működése több szempontból gyökeresen más korszak. A bennünket foglalkoztató időszak végére nézve pedig jegyezzük meg, hogy a Kurzböck-nyomda felállítása is már a tizennyolcadik század utolsó harmadára esett; a szerbek immigrációi pedig a tizenhetedik századra, több hullámban, amelyek utolsó s legnagyobb – de nem egyedüli! – lépése volt 1690-ben Černojević Arzén pátriárka vezetésével a „nagy költözés”, a Velike Seobe.<sup>46</sup>

Tehát a tizenhetedik egészében, és a tizennyolcadik század nagyobb részében vajmi kevés lehetőség volt arra, hogy Bécsből, vagy rajta keresztül, könyvek és/vagy eszmék áramoljanak be a magyarországi szerbek felé. A fentiek alapján tudjuk, hogy a szerb nemzeti s népi hagyományokat, írásbeliséget fenntartó ortodoxia radikális elgörögösítésnek esett áldozatul a Balkánon – ebből következik, hogy a Magyar Korona területén élő szerbeknek az a könyvbehozatal közvetített korszzerűbb, európaibb kultúrát is (fizikailag a könyvekkel, és átvitt értelemben is, az őket behozó személyekkel), amely könyvbehozatal a mai ukrán, a tárgyalt korszakunkban a lengyel korona területén működő kiadók nyomdatermékeit juttatta el a magyarországi szerbekhez. Ha NIEDERHAUSERnek igaza volt, és már a tizenhetedik században kialakulnak a nemzetté formálódás csírái, akkor ezt a könyvbehozatalt ennek az elő-nemzeti ébredésnek a katalizátoraként kell kezelnünk. Az általunk tárgyalt korszak pedig azzal zárul, hogy az aulikus nyomda felállítása nem töltött be jelentős űrt, amennyiben a szerb könyvbeszerzés bevált csatornákon folyt már korábban, és nem szüntette meg ezeket a csatornákat, amelyek tehát elég erősek voltak ahhoz, hogy életképesen fennmaradjanak a tiltó rendelkezések ellenére is.

## A nyugat-ukrán és a fehérorosz nyomdák helyzete és jellege

Minthogy a szerbek által behozott könyvek domináns része származott nyugat-ukrán<sup>47</sup> és fehérorosz<sup>48</sup> nyomdákból, vegyük szemügyre, hogy ezek milyen kulturális üzenetet hordoz-

<sup>44</sup> Tarkovics Gergelynek a Budai Királyi Egyetemi Nyomda „rutén, illír és román” könyvek cenzoraként 1804-15. között kifejtett tevékenységéről KIRÁLY Péter és Olena RUDLOVCSÁK megjegyzik, hogy alapos nyelvi tájékozottsággal és kulturális felelősségtudattal, elfogulatlanul és becsülettel működött e népek nemzeti ébredésének szolgálatában: KIRÁLY 1981.; RUDLOVCSÁK 1981. 244-249. Román nyelvtudásáról és román könyvkiadásban játszott szerepéről: VERES-DOMOKOS 1982. 10., 63., 84., 137., 181., 196., 205., 207. Magyar nyelvtudásáról és a magyarokhoz való viszonyáról UDVARI 1994. 193-195.

<sup>45</sup> FLORESCU 1967.; VERES-DOMOKOS op. cit. 1982.

<sup>46</sup> POPOVIĆ 1954.

<sup>47</sup> A területi hovatartozásokra vö. bő kommentárral (a verso oldalakon szakszöveggel, a recto oldalakon térképekkel) MAGOCSI 1991.

<sup>48</sup> A magyar nyelvben Fehéroroszország, és nem Belarusz: amint Lengyelországot mondunk, nem pedig Polskát; vagy Oroszországot és nem Rosszját; illetve Németországot nem hívjuk Deutschlandnak, sőt Germániának

hattak. A téma kiemelkedő szakértője volt a közelmúltig Jaroszláv Dmitrovics ISZÁJEVICS akadémikus, az Ukrán Tudományos Akadémia Lembergben működő Kripjákevics Ukrainisztikai Intézetének nemrég elhunyt igazgatója, a Harvard Egyetem vendégprofesszora.<sup>49</sup> Kutatásai nyomán teljesen átformálódott a nyomdákat birtokló Testvérületekről (Bratsztvo, Confraternitas) és a nyomdatermékek jellegéről, valamint a korszak ukrán kulturális életéről alkotott képünk.<sup>50</sup> A nyugat-ukrán egyházi könyvkiadás jelentős részben tehát világi, civil társaságok tulajdonában állt, ami már önmagában is a polgárosodás melegágya.<sup>51</sup> Maradtak egyházi, kolostori tulajdonban is olyan jelentős nyomdák, mint a pocsájevi Uszpenszkij Lávra vagy a Kijevo-Pecserszakaja Lávra nyomdái, de mindaz, amit a korszerűségről alább elmondunk, rájuk is vonatkozik. Jóllehet a bizánci liturgikus könyvek tartalma kötött, a kivitelezésük, állaguk, belső s külső díszítésük, a szövegek feletti fejlécek (zasztavka) s a fejezetek befejező láblécek (koncovka), főleg pedig az illusztráló rézmetszetek a vásárlók igényeihez igazodtak, tehát a kissé már polgárosuló, de nagymértékben a nyugat-ukrán kulturális miliőben élő hívek ízléséhez.<sup>52</sup> Ezekkel a rugalmas és kicsinek vagy közepesnek mondható nyomdákkal szemben az orosz birodalomban sokáig egyetlen, de gigantikus nyomda működött, a moszkvai Pecsátnüj Dvor. Ez közvetve a cári udvar kézi vezérlése alatt állt: közepszerű tömegtermékeket előállító, bürokratikus szervezett intézmény volt, amely hatalmas profitot érhetett el azzal, hogy a végtelen orosz birodalomban a pravoszlávia, mint az állami vallás, nagyszámú fogyasztóközönséget jelentett. A hatalmas moszkvai nyomdának versenytársa nem volt; a kelet-európai síkság vagy a szibériai messzeségek egyházközségei nem kaptak mást, a moszkvai könyveket vásárolták.

Ezek a kötött szövegű liturgikus nyomtatványok előszavakkal és utószavakkal is elősegítették a vallásos közönség kultúrafogyasztását. (Ne felejtjük el, hogy a bizánci rítusban a liturgia szabályos végzéséhez mintegy tucatnyi fajta liturgikus könyv szükséges, némelyik ezekből eleve több kötetes, illetve több alfajra oszlik. A felhasználók tájékoztatása tehát szükséges; még a gyakorlott pópák esetében is, akik messze nem álltak mindig a teológiai liturgiaprofesszorok színvonalán.) Amint a régikönyv-kutatás élő moszkvai klasszikusa, LABÜNCEV kiemeli, a 16-17. század fordulóján a barokk stílusjegyek is megjelennek az előszavak szövegében, és az olvasóközönségre vonatkozólag is bizonyos következtetéseket vonhatunk le.<sup>53</sup> A nagyüzemi termelésből adódó sokszoros utánnyomás és a színvonaltalanság eredményezte, hogy az előszavak a 17. század elején megjelenő barokk igényesség után ellaposodó, sablonos moralizálás tölti ki a már csupán kötelező szokássá, ballasztá váló, távolról sem a kultúra vállalt hordozójaként funkcionáló előszavakat. A sokszorosan kinyomtatott, különféle liturgikus könyvekben válogatás nélkül ismétlődő szövegek az erkölcsre való buzdítás frázisait ismételtetik, ami a 16. század végi – 17. század eleji barokk gyöngyszem előszavakhoz képest is erős visszaesést mutatnak. Ezt a már hivatkozott Gyomin az orosz történelemben „szmutnoje vremja” (zavaros időszak) néven ismert korszakkal hozza kapcsolatba.<sup>54</sup> Majd a 17. század végétől, és főleg a 18. században, a fentebb

sem; Olaszországot sem nevezzük Itáliának; úgy a mondvacsinált politikai korrektség túlzásait hagyjuk meg némely nyugati népeknek, mi következetesen és pontosan azzal tiszteljük meg a fehéroroszokat, ha „Belaruszt” Fehéroroszországnak nevezzük.

<sup>49</sup> ISZAJEVICS munkásságára vö. KASINEC 1974.; ua. KASINEC 1984.

<sup>50</sup> ISAEVICH, 2002.

<sup>51</sup> Az ortodox (azaz pravoszláv) testvérületekre a korábbi szakirodalomból időtálló monográfia FLEROV 1857., a testvérületek nyomdájáról uo. 120–134.

<sup>52</sup> ISAEVICH 1966.

<sup>53</sup> LABYNCEV 1981.

<sup>54</sup> A 17. század kezdetén még neves orosz könyvkiadók igyekeztek a korabeli barokk stílusban irodalmi alkotásnak tekintetű szövegeket közölni az előszavakban, ami a század közepére mechanikus ismétléssé vált; a

említett nagyüzemi körülményekkel és a marketing teljes hiányával magyarázható e jelenség. Az ukrán előszavak ezzel szemben a vázolt eltérő (polgárosultabb) körülmények hatására keletkeztek, ám elemzésük óvatosan indult meg a szovjet időkben. Áthallásos megfogalmazások a fentieket bizonyítják, azaz az ukrainai nyomdatermékek formai s tartalmi fölényét;<sup>55</sup> az óvatos elemzéseket a korábbi polgári szakirodalommal szintézisbe hozták a már többször idézett ISZAJEVICS professzor munkái, melyekre még visszatérünk.

Súlyosabb következtetésre jutnak azok a szerzők, akik azzal érvelnek, hogy az ukrainai („kisorosz”) liturgikuskönyv-kiadás és általában az egyházi élet jelentős hatással volt a nagyorosz, cári birodalmi vallási életre s a szerkönyvekre.<sup>56</sup> Tehát némi túlzással ennek alapján az állítható, hogy ami modernizációt az orosz egyházi életben láthatunk, annak túlnyomó részben ukrainai gyökerei voltak.<sup>57</sup> Ami Szimeon Polockij tevékenységét illeti, tagadhatatlan, hogy a Kijevből Moszkvába települő 17. századi nyugatosító gondolkodó hatása nagy volt.<sup>58</sup> Majd a 18. század elején az orosz egyházat az abszolutisztikus államnak alárendelő, s azt a patriarcha tisztségének megszüntetésével a cári kormányzat egyházügyi minisztériumának számító színódussal helyettesítő Nagy Péter egyházügyi tanácsadója s reformjainak végrehajtója volt az a Feofan Prokopovics, akit a cár mint az ukrán egyház Rómában tanult, nyugati szellemmel átítatott, latinizáló teológusát fedezett fel Kijevben. Aki tehát a latin skolasztikán nevelkedett gondolkodó; s nem véletlen, hogy őt választja Nagy Péter jobbkezének, amikor az orosz egyházat át kell alakítani, tulajdonképpen vaskézzel szétverni bizonyos régi elemeket. Erre csakis egy Rómában nevelkedett, ám gyökereiben ukrán, tehát keleti keresztény, a latinos kultúrát saját földjére adaptálni akaró egyéniség alkalmas. Aki viszont nem a modernizálódó Nyugat-Európa, hanem az ott ekkorra már bemerevedett, konzervatívnak számító barokk-kori skolasztikán nevelkedett. Korántsem volt a kortárs nyugat-európai katolikus irányzatok fia, melyek a személyes vallásosságot, a belső lelki életet fejlesztették; a barokk művészetekben, irodalomban megjelenítették a túlárado örömet, az evangéliumból adódó boldogságot: a megváltott világ igenlését és az ebből adódó tobzódó barokk pompát. Ezt a poszt-tridentínus katolikus megújulás római teológiája elutasította. Nem állítható tehát, hogy a péteri reformok eredményeként az abszolutisztikus orosz állami bürokráciába beolvasztott orosz ortodox egyház vallási élete, legalábbis könyvkiadása, egyértelműen az európai nyitást követte volna, sőt az alkotmány nélküli orosz birodalmi apparátus diktatorikus irányításának alárendelve minden rugalmasságát elvesztette; szemben a „kisorosz”, a lengyel területek piacorientált ukrán könyvkiadásával.<sup>59</sup>

Azt mondhatjuk tehát, hogy a korai barokk időkben<sup>60</sup> jelentős irodalmi műfajjá fejlődő liturgikuskönyv-előszavak gyorsan a műfaj irodalmiságát megkérdőjelező szintre süllyedtek. Ezeket a szövegeket – amint a metszeteket is – azután akár egy évszázadig újranyomták többféle liturgikus könyvben, vagy ugyanannak a szerkönyvnek a sokszori utánnyomásában. Az előszavak tartalmi s fogalmazási szempontból a 17. század végére sekélyesebbé, sematikusabbá váltak. Fő témájuk a morális feyelem – tehát nem a belső lelki fejlődés (ami barokk lelkiség lenne!), hanem

szerzők és a liturgikus könyvek nevesítésével és részletes idézésével: DEMIN 1985. 2. fejr. 36. skk., a XVII. század kezdetére kül. 39–43.

<sup>55</sup> SAZONOVA 1981. 153–187.

<sup>56</sup> HODINKA 1925.

<sup>57</sup> HARLAMPOVICH 1914. ukrán hatás a moszkvai könyvnyomtatásra: 783–786; Szimeon Polockij moszkvai nyomdája: 439–440; ukrán rézmetszetek (a dúcok átvitele és) használata Moszkvában: 785.

<sup>58</sup> HORAK 1968. 117.

<sup>59</sup> Feofan Prokopovics, az új kultúra és egyház kérdéseiről lásd in CRACRAFT 1971.; ROTHE 1984.

<sup>60</sup> ISAEVICH 1987. 54–63.

a parancsra végrehajtott metanoia (mint ekkorra már anakronisztikus középkorias aszkézis) –, az erkölcsileg lusta lelkű hívek noszogatása, s az emberi gyarlóság e közhelyeit nem túl igényes megszövegezésben ismétlik. A 16–17. század fordulóján virágzás, majd pangás és ellaposodás jellemzi a műfajt, ami sok más ok mellett összefügg az orosz történelemben „Szmuta” (Zavaros Idők) nevű korszak sajátosságaival is. Az egyházat hivatalnokszerűvé degradáló nagypéteri „européer” reformok, majd a külföldre felvilágosodást mutató, belföldön önkényuralomban tobzódó Katalin cárnő, vagy fia, az elmebeteg Pál cár idejében a gigantikus moszkvai nyomda semmiképp sem lehetett a korszerűség fellegvára.

Ezzel szemben a szakirodalomban egyértelmű, hogy a mozgékony fehérorosz és nyugat-ukrán nyomdák a kommentárokból csakúgy, mint az illusztrációkban, sokkalta mélyebb, sokrétűbb és rugalmasabb hatásait mutatják a lengyel közvetítéssel átvett barokk és klasszicista nyugat-európai kultúrának.<sup>61</sup> Ezek a kiadók messze nem rendelkeztek olyan garantált és nagy volumenű vásárlóközönséggel, mint a moszkvai nagy testvérük. Ellenkezőleg, ezeken a területeken sok nyomda működött, a néhány nagyobb, de moszkvai szemmel apró, nyugat európai mértékkel közepes (Lemberg/Lviv,<sup>62</sup> Pocsájév<sup>63</sup>, Szupraszli<sup>64</sup>, Unev<sup>65</sup>, Kijev<sup>66</sup>) mellett néhány tucat kisebb.<sup>67</sup> Ezek a protestáns kommentárokhoz hasonló bő kíséző szövegekkel is igyekeztek

<sup>61</sup> ISAEVICH 1993. 214–239.; ISAEVICH 1994. 241–260.

<sup>62</sup> Lemberg /Lviv könyvnyomtatására: PETRUSEVICH 1884. A viszonylag hozzáférhetőbb lengyel szakirodalom alapművei mára elavultak, de forrásaik miatt szükségesek, mivel a huszadik század ismert viharai nagy mértékben súlytották a kelet-európai levéltárakat: BANDTKIE 1826. 381–388.; ZUBRZYCKI 1836. a következő nyomdákra is.

<sup>63</sup> A Szent Uszpenskij (Megváltó) Lávrá Pocsájévban a legrégebbi kolostor Volhíniában, tizenharmadik századi alapításával. A hagyomány szerint a Kijev-Peczerszkij Kolostor (Lávra) szerzetesei, a tatárok elől menekülve, ezen a dombos-erdős vidéken megfelelő helyet láttak új kolostor alapítására. A tizenhatodik század végéig szegény és elhagyott volt; ekkor Luck bírájának özvegye, Anna Tihovna Gojszka 1597. november 14-én alapítólevéllel és javadalmakkal látta el. Az alapítólevél eredeti szövege: [szerző nélkül.] Галичанин, 1863, vol 1. no. 3–4., 161–163; orosz fordításban: Амвросий, *Сказание о Почаевской Лавре*, 1878. A kolostor és a nyomda történetére: PETRUSEVICH 1863.; a nyomdáról kül. 168–172; a régi nyomtatványok 1829-ig terjedő katalógusa: 172–180. BANDTKIE 1826. vol. 2, 54–59., erről a fentebb mondtak.

<sup>64</sup> Magyar egyházi gyűjteményben őrzött ritkaság okán is megjegyezzük, hogy a szupraszli nyomdát azok az unitus baziliták alapították, akik Vilniusban (Wilno) kezdték a könyvnyomtatást, ám át kellett költöznükhöz Szupraszli; tanúsítja ezt legelső nyomtatványuk (Liturgikon – Szluzsebnik) vilnai kiadást jelző címlapja, de már szupraszli nyomtatást feltüntető kolofónja. Tanácsunkra restauráltatta ezt az általunk felfedezett példányt az Egri Főegyházmegyei Könyvtár: FÖLDVÁRI 1996c. 15–16. Az egri possessor a görög katolikus ruszinok itteni liturgia- s egyházi szláv nyelvtanára volt, aki homonnai esperes korában összekülönbözött a munkácsi püspökkel, ezért Egerbe menekült, ahol a hagyatéki leltárát és könyveinek jegyzékét mi találtuk meg: FÖLDVÁRI 1996b. 385–391. Korábbi szakirodalomból vö. FÖLDVÁRI 1996a.; FÖLDVÁRI 1992b. A szupraszli nyomdáról (az idézett régebbi lengyel szakirodalom, így Bandkie sokban elavult munkája mellett) modern monografikus feldolgozás is született: CUBRZYŃSKA-LEONARCZYK 1993. Vö.még KAWECKA-GRYCZOWA 1959. 233–237.; LABYŃCEV 1978. A vilna-szupraszli Liturgikonról uo. 12.

<sup>65</sup> Unev nevű kis faluban megbúvó, de hosszú ideig működő kolostori nyomda; jellegzetessége, hogy nem testvérületek tulajdonában volt, sőt, a lemergi testvérülettel (Lvivszke Brátsztvo) sok jogvitát, a fennmaradásáért és üzleti érdekeiért küzdelmeket folytatott. A nyomdát Arszenij Zselibovszkij lemergi (lvivi) püspök alapította. ZUBRZYCKI 1836. 30–31., 54–56.; PETRUSEVICH 1849. No. 16–19. (teljes lapszámok)

<sup>66</sup> Kijev könyvnyomtatására: a Kijev-Peczerszka(ja) Lávrá kolostoregyüttesről vö. az előző jegyzetet; a nyomdára: ТИТОВ 1918; Az ukrán könyvnyomtatás 350.éves jubileumára 1924-ben megjelent egy összevont különszám a *Бібліологічні Вісти* (Kijev, 1924. No. 1–3.) folyóirat részéről, azonban ezt csak hivatkozásokon át ismerjük; a helyszíni kutatás nehézségei miatt. Vö. GORDINSKIJ 1924.

<sup>67</sup> A régebbi szakirodalmat kritikával összefoglalja: OGJENKO 1999. Az újabb szakirodalomra vö. ISZAJEVICS idézett munkáit, kül. ISAEVICH 2002.

a vallásos piacot meghódítani, tehát itt az előszavak és utószavak jelentősége minőségileg más.<sup>68</sup> Az ukrainai barokk előszavakat, mint irodalmi műfajt orosz szerzők is elemezték, minthogy az egyházi szláv nyelvnek a különböző redakcióiban íródván, egyazon makrokultúrkör alrendszeireiről beszélünk. Bővebben inkább nyelvtörténetileg történtek elemzések – az igeidők például az elő- s utószavakban egyszerűsödtek –, amelyek alátámasztják a stílusról mondottakat, az irodalmi kutatások bár szűkebbek, de témánk szempontjából inkább relevánsak, és elegendők a mondottak alátámasztására. Amíg a liturgikus részben ilyen változások természetesen nehezebben kivitelezhetők, addig a kommentárok rendkívül rugalmasan reagálhatnak az olvasók igényeire s a kor kulturális áramlataira (ugyanakkor a nyelvtörténészek csupán az egyházi szláv különböző redakcióinak vizsgálatát adatolják; ők tehát kevésbé figyeltek a kísértő szövegekre, mint a művelődéstörténészek). Továbbá, nem is minden kiadvány volt már kizárólagosan egyházi szláv szövegű, hanem a tizenhetedik század végére polgári jellegű könyvek is megjelentek, amennyiben adminisztratív és traktátus jellegű műveket e jelzővel minősítünk. A kérdés irodalmában viszonylag egyértelműen tükröződik, hogy az ukrainai szövegek irodalmilag igényesebbek voltak. Vagy ukrán kötődésű szerzők mondják ezt *expressis verbis*, mint ISZAJEVICS, vagy az orosz kötődésű szerzők jegyzetanyagából derül ki, hogy mikor idézik a nyugati („kisorosz”) területeken kiadott nyomtatványokat, és milyen vonatkozásban idéznek a megjelenési hely szerint nagyorosz kiadványokat. Ugyanez áll az illusztrációkra, melyek nemcsak mintegy képes Bibliaként működtek, hanem a barokk evilágiság jegyében a vallásos képeken is a gyönyörködtető, kulturális élvezeteket szolgáló invenció dominált.<sup>69</sup> Az olvasóközönség átlagos intellektuális szintje is jelentősen különbözött – pozitív irányban! – a moszkvai nyomda vásárlóinak színvonalától.<sup>70</sup> Ezekből, a korokban modernebb nyomdatermékekből fedezték szükségleteiket a magyarországi szerbek – nem a moszkvai dömpingből, aminek a messzebről való szállítása sokkalta drágább is lett volna,<sup>71</sup> mint a közeli ukrainai nyomdákban kisebb szállítási árréssel behozható, minőségileg jelentősen jobb könyvek.

## A szerbek mint fogyasztók

Végül, de nem utolsónak, hanem elsősorban, a szerb vásárlóközönség dokumentációját vizsgáljuk meg a nyugat-ukrán Testvérületek nyomdái vonatkozásában. Ezt megtette már a sokat idézett ISZAJEVICS akadémikus is, három önálló monográfiában, illetve számos tanulmányban.<sup>72</sup> A rendszeresen vezetett és az ukrainai levéltárakban ma is rendelkezésre álló nyilvántartások szerint a Testvérületek (Bratsztvo, Confraternitas) nemcsak eladtak, hanem ajándékoztak is könyveket. Nemcsak a zárandokoknak, nemcsak az esetlegesen odatévedőknek, hanem tervszerűen és rendszeresen támogatott szerb, macedón és román kapcsolataiknak is. A vásárló

<sup>68</sup> Az olvasóközönségre és a marketingre vö. ISAEVICH 1992.; ISAEVICH 1996. 214–239, a szövegeket korábban elemezte TITOV 1924. 57skk, ez a hely főleg a nyugati stílushatásokra is.

<sup>69</sup> ZAPASKO 1971.; STEPONIK 1982.

<sup>70</sup> ISAEVICH 1978. 71–73.

<sup>71</sup> Anyagi okokból a szerb egyházközösségek is használtak még a 16–18. században is kéziratos liturgikus könyveket; ezek közül kiemeljük, hogy az általunk leírt, Székesfehérváron őrzött példányban két évszázadon át folyamatosan találunk possessor-i bejegyzéseket, amelyek alapján a tizenhetedik századra datált kéziratot a tizenhatodikra kelteztük: FÖLDEVÁRI 1995a.

<sup>72</sup> ISAEVICH 2002.; ISAEVICH 1996.; ISAEVICH 1966.

szerbekről hasonló nyilvántartások léteznek.<sup>73</sup> Egyértelmű tehát nemcsak az, hogy a magyar kutatók (FÖLDVÁRI, OJTOZI és a szentendrei szerbek<sup>74</sup>) által vizsgált könyveken túl a máig meg nem őrződött, vagy lappangó, vagy azonosíthatatlanul rongált könyvekre szintén az áll, amit a kutatás mai helyzete mutat; azaz az idézett szerzők által reprezentált proveniencia-kutatás a teljes volumenre nézve reprezentáns.

Amint említettük, ez a megállapítás megfelel a könyvkereskedelemmel foglalkozó Mita Kostić 1912-ben kiadott dolgozatában képviselt álláspontnak. Ebben egyébként monográfia megírását is ígérte Kostić, amelyet a Habsburg Birodalom szerb lakossága könyvkultúrájának szentelne. Ez a könyv a kutatói közvéleményben élő konszenzusnak megfelelően megszületett ugyan, de fizikai valójában sajnos elérhetetlen, bár szerzője a Szerb (akkor Jugoszláv) Tudományos Akadémia méltó tiszteletnek örvendő tagja, Történettudományi Intézetének igazgatója s a szerb kultúrtörténet ismert szakértője volt, és a szerbofil munkáinak nagy része már interneten is elérhető. Kivéve a Habsburg Birodalomban élő szerbség könyvkultúráját feldolgozó állítólagos monográfiát.<sup>75</sup> Ennek előzményeként megjelent dolgozata felkeltette MARGALITS Ede figyelmét is, aki terjedelmesebb munkák rövid ismertetéséhez képest ezt arányosan bővebben ismerteti a Szerb történeti repertóriumában; továbbá, rövid tanulmány volta ellenére recenziót is implicált.<sup>76</sup> MARGALITS Ede nagy figyelmet szentelt ennek a kis terjedelmű tanulmánynak, amennyiben Kostić dolgozatát más, könyv terjedelmű publikációkhoz képest arányosan bővebben ismerteti. Kiemeli gondolataiból, hogy „[Mária Terézia rendeletére] csak a Kurzböck-féle könyveket volt szabad használni, de azért nem szűnt meg a külföldi könyvek becsempészése, mert az összes átmeneti kereskedés a szerbek, görögök és a zsidók kezében volt, és ez utóbbiak is szívesen csempészték be könyveket, mert ez nagy haszonnal járó üzlet volt.”<sup>77</sup>

Figyeljük meg, hogy a görögök itt, a Magyar Királyságban együttműködtek a szerbekkel, bár ez nem volt felhőtlen. Az ortodox görögök sokat panaszkodtak szerb ortodox hittestvéreikre, mivel sok helyen közösen használták a templomot is; ám ezek a sérelmek semmiképpen sem hasonlíthatók a balkáni helyzethez. Itt, a magyar területen, a phanarióta elit hiányzott, a görögök és a szerbek nagyjából egyenrangúak voltak, ami kulturális és gazdasági működésüket illeti. Ha még arra is tekintettel vagyunk, hogy a Balkánon két oldalról is elnyomott szerbek a magyar területen védték a küzdelemmel, költözködéssel, az emigrációval kivívott helyzetüket, akkor az emberi együttélés okozta hétköznapi súrlódások ellenére ki kell jelentenünk, hogy a görög kereskedők itt némiképpen kompenzálták szerb hittestvéreiknek, amit a balkáni görög phanarióta elit elpusztított. Nem jószándékból vagy büntudatból, hanem társadalmi helyzetük és gazdasági érdekeik okán. Erre szignifikáns például szolgálhat Eger szerb és görög ortodox egyházközsége, melynek története s a két ortodox etnikum vallási kapcsolatai jól kutatottak, egyrészt a görögöket a tágabb összefüggésekbe helyező FÜVES Ödön, a magyarországi görögség enciklopédikus kutatója munkájaként, majd a szláv anyagokat és az egyházi szláv, latin, sőt a

<sup>73</sup> ISAEVICH 2006. főleg 5. fejelet. *The Publishing Activities of the Confraternities*. 200–236. jegyzetei uo. 270–303.

<sup>74</sup> Vö. FÖLDVÁRI Sándor és OJTOZI Eszter fentebb idézett munkáit, valamint a szentendrei szerbekre: SINDIK–GROZDANOVIĆ–PAJIĆ–MANO–ZISI. 1991.

<sup>75</sup> Azt biztosan tudjuk, hogy az 1886. március 4-én született Mita Kostić a bécsi egyetemen doktorált, és pedig a Kurzböck-nyomda és a szerbek viszonyáról írta disszertációját: KOSTIĆ 1910.; a szerbül közölt dolgozata pedig 1912-ben jelent meg Karlócán, így bizonyos, hogy bécsi doktori értekezésének a könyvvé fejlesztett változatát ígéri benne.

<sup>76</sup> ŽIVOJNOVIĆ 1912. *Recenzió*.

<sup>77</sup> MARGALITS 1918. 753–754. No. 953.



zsidó kereskedőkre vonatkozó német és jiddis forrásokat egyaránt kiválóan olvasó BIHARI József egri szlavista professzor tanulmányaiban.<sup>78</sup>

Amint már utaltunk rá, az 1770-ben felállított bécsi Kurzböck nyomda főként az egyesültek (görög katolikusok, bizánci rítusú katolikusok) igényeit volt hivatva kielégíteni, minthogy alapítását a görög katolikus püspökök bécsi zsinata implikálta, melyet éppen a liturgikus könyvek miatt hívatott össze Mária Terézia,<sup>79</sup> miután a délvidéki Božičković Bazil unitus püspök sérelmezte, hogy a kárpátaljai ruszinok a katolikus hittel szemben téves, helytelen, eretnek megfogalmazású könyveket használnak.<sup>80</sup> Kézenfekvő, hogy a szerbek nem szándékoztak Bécsből unitus könyveket vásárolni, különösen, hogy az ellenük is agitáló, nemzeti vallásukra folytonos veszélyt jelentő délvidéki egyesült (görög katolikus) püspök fellépésének volt köszönhető a bécsi szláv nyomda felállítása. Noha nem szabad elfelejtenünk, hogy nem volt minden falusi szerb pópa megfelelően művelt ahhoz, hogy egyáltalán tudjon e kérdésekről. Annyit azonban a falusi pópák is észrevehettek, hogy a háromnyelvű, szláv, román és német katekizmus nem kifejezetten az ortodox szerbek népies nemzeti vallásosságának legjobb tápláléka, mert annyi logika már nem volt az aulikus bécsi nyomdában, hogy legalább külön-külön célozza meg az egyes nemzeti egyházakat és etnikumokat.<sup>81</sup> Az oktatási segédletek, ábécéskönyvek természetesen kelendőek voltak (a bécsi udvar kényszerítő rendeleteire, mint alább erre kitérünk), azonban ezek száma általában a Kurzböck-nyomda termékszerkezete messze nem volt olyan változatos, hogy a legalapvetőbb liturgikus igényeket is kielégíthette volna.

Még az egyesültek vonatkozásában sem. A kárpátaljai ruszinok is nagy számban importáltak ukrainai nyomdákából hozott könyveket, mint például a tiszabüdi tutajosok áruszállító tevékenységével kapcsolatban UDVARI István említi, hogy Búd község jó anyagi helyzetét illusztrálják a 17. és 18. századi lemergő, kijeji, pocsajevi kiadványok vásárlásai. Közvetítőkként a tiszai (ruszin) tutajosokat jelöli meg. Forrásként „a tizenkilencedik századi eleji összeírások”-ra utal, tehát a provenienciát, még kevésbé a bekerülés előtti könyvmozgást a 18. századra visszamenőleg ez esetben rekonstruálni nem tudjuk. Az viszont szignifikáns, hogy még ekkor is importálták az ukrán nyomdák termékeit; a jelzettel is hivatkozott irat 1809-ből származik.<sup>82</sup>

Ha mégis használta Kurzböck nyomtatványait a szerb iskolai oktatás, akkor ezt hivatali kötelességből tette.<sup>83</sup> A Mária Terézia által 1777-ben kiadott *Ratio educationis* egységesítette az oktatást, és természetszerűleg vonatkozott a Habsburg Birodalomhoz tartozó szerb iskolákra is, amelyek így kötelesek voltak e bécsi nyomda termékeit használni.<sup>84</sup> Az uralkodó rendeletére mintegy tízezer példányban adott ki a privilegizált Kurzböck nyomda Bukvart (ábécéskönyvet) és majdnem ugyanennyi példányban iskolai katekizist.<sup>85</sup> (A görög phanarióták okozta balkáni

<sup>78</sup> BAKOS 1977.; BIHARI 1956.; BIHARI 1958.; BIHARI 1960.; FÜVES 1958.

<sup>79</sup> LACKO 1975. A szükséges liturgikus könyvek megállapításáról uo. 11-19.

<sup>80</sup> A délvidéki unitusokra és Božičković püspökre a tov. irodalommal vö. FÖLDVÁRI 1998.

<sup>81</sup> Szláv–román–német trilingvis katekizmus és egyik magyarországi példánya: *Kleiner Katechismus*, Wien, Joseph Kurzböck, 1777. Egri Főegyházmegyei Könyvtár, U. IX. 37. jelzet alatt. – Vö. FÖLDVÁRI 1992a. 170.; FÖLDVÁRI–OJTOZI 1992. Katalógus-rész.

<sup>82</sup> UDVARI 1984.; Búd község cirill szerkönyveire vonatkozóan a Hajdúdorogi Püspöki Levéltár Fasc. 20. No. 30. iratára hivatkozik: uo. 137.

<sup>83</sup> Kostić 1985. (NB. ez a szerző nem a jelen dolgozatban központi szerepet játszó Mita Kostić, hanem névrokona, Slobodan!) Vö. ADLER 1974.

<sup>84</sup> ZEMAN 1979. Ez az osztrák szerző is ö-vel írja Kurzböcköt; az általunk kézbe vett nyomtatvánnyal egyezően.

<sup>85</sup> SIMIĆ 2009.

helyzethez képest ez a bécsi kényszer is üdítőbb volt, hiszen a cirill betűket oktathatták és oktatták, ám a szerbek nem örvendhetek ennek osztatlanul. Ehhez még hozzájárul, hogy a magyar uralkodó osztály a szerbeket idegeneknek tekintette, vendégeknek, jövevényeknek, akiknek ezért nem járnak teljes jogok.<sup>86</sup> Az egyházak liturgikus könyveit már nem szabályozhatta rendeletileg az uralkodó, legalábbis elvben, hiszen a szerbek önkormányzata világi-egyházi jellegű volt, az egyes egyházközségek és az illető település szerb lakosságának önkormányzatisága jelentősen összefonódott. Őket királyi rendelettel a meghatározott liturgikus könyvek vásárlására kötelezni nem lehetett, ám azt megtiltotta Mária Terézia, hogy ilyeneket a birodalmi határokon át behozzanak; amint fentebb láttuk, nem tudott ennek sem érvényt szerezni. Azt pedig, hogy a már korábban beszerzett szerbkönyveket a szerb templomokban használják, még hivatalosan sem tilthatta meg az abszolutisztikus kormányzású s akaratos természetű uralkodónő.<sup>87</sup> A fentebbiek szerint a 17. században és a 18. század első felében beszerzett liturgikus könyveket a lengyel-ukrán könyvkiadóktól vásárolták a szerbek; ezek modernebb jellege pedig nyilván hatott kultúrájukra, főleg a vallási-nemzeti szláv öntudat erősítésével.

Az újabb magyar szakirodalom sokat foglalkozott a szerbek nagy betelepülésével, a *velike seobe* történetével, hátterével és következményeivel. Legutóbb egy szegedi konferenciakötet igyekezett összefoglalni a magyar kutatás állását. Arra viszont kevesen tértek ki, hogy a török időkben is több hulláma volt a szerbek magyarországra történő migrációjának, illetve, hogy a bevándorlás után kialakultak a közelebbi keleti szláv területekkel a kereskedelmi- s a kulturális kapcsolatok, már jóval az oroszok gyámkodását megelőzően.<sup>88</sup> Egy rövid előadásokat közlő konferenciakötetnek a keretei nem is teszik ezt lehetővé. Azt a rendkívül fontos és ismert tényt, hogy már a török idők előtt is éltek szerbek a Magyar Korona területén, sőt aktívan hatottak a magyar történelemre, csupán egy tanulmány érinti, de nem jut elég tér a korábban betelepültek lakhelyei s az újonnan jöttek folytonossága kérdésének.<sup>89</sup> A korábbi magyar szakirodalom főleg a fővárosban élő szerbség életterét vizsgálta folytonosságában. Ennek bővebb és igényesebb szerb szakirodalma van, amiből kiemeljük Dimko DAVIDOV településekre lebontott monográfiáját.<sup>90</sup> A szerbek társadalmi s közjogi helyzete megérett az újraértelmezésre, bár az adatokat és a forrásokat jól ismerjük már.<sup>91</sup> Megvannak a szakmai feltételei s időszerűsége is az objektív újraértékelésnek, ami várat magára. Sajnos, a témát uraló színvonalas, de ismeretterjesztő munkák szakirodalomnak tekintése az elemző szintézis ellen hat.<sup>92</sup>

A szélesebb összefüggések érdekében a gazdasági kapcsolatrendszer mélyebb vizsgálata hiányzik a magyar szakirodalomból; a szerbek az egyház-, a művészet- az esemény- és politikai történet kereteiben váltak a magyar kutatás tárgyává. A balkáni kereskedők elemző vizsgálataira komoly lépések történtek viszont a nemzetközi szakirodalomban. Ezek alapján állíthatjuk, hogy a Balkánon kialakult egy kereskedőkből álló korai polgári osztály, melynek formálódását az oszmán hódítás katalizálta.<sup>93</sup> Nemcsak az osztrák tartományokba, hanem Franciaországba,

<sup>86</sup> PALÍC 1995.

<sup>87</sup> WINTER 1966.; WINTER 1971.

<sup>88</sup> A konferenciakötet: ZOMBORI 1991. A nagy bevándorlás előzményeiként kezelik a korábbi migrációkat: GAVRILOVIĆ 1991.; KÓHEGYI 1991.

<sup>89</sup> RÓKAY 1991. 51-64.

<sup>90</sup> DAVIDOV 1990.; Szorgalmas, ám elemzésre s összefüggésekre nem jutó munkákból: NAGY 1959.

<sup>91</sup> HEGEDŰS 1991.; SZAKÁLY 1991.; A hasonlóan színvonalas magyar történészirodalomból vö. MÁLYUSZ 1994.

<sup>92</sup> Ilyen például UROSEVICS 1969.

<sup>93</sup> STOIANOVICH 1960.

Lyonba, a francia üzleti élet központjába jutott el a szerb kereskedelem.<sup>94</sup> Ezzel kapcsolatban fontos kiemelnünk, hogy fentebb a párizsi, tübingeni kiadású liturgikus könyvekről beszéltünk a 16. században, tehát az általunk vizsgált állományokba irányult könyvkereskedelem is megerősíti, amit a nemzetközi szakirodalom általában elmond a balkáni kereskedőkről.<sup>95</sup> Noha színleg áttértek, legalábbis török ruhában jártak az ortodox kereszténynek született kereskedők is, a Pax Ottomanica gazdasági gyarapodásukat és polgárosodásukat hozta; hiszen a Porta védelmét élvezték, amikor több esetben az oszmán kormányzat beavatkozott a 16. század folyamán az osztrák tartományokban működő szerb (a forrásokban rác: Rasciani) kereskedők érdekében.<sup>96</sup> Az ortodox szerbek és a görögök a 16. században és a 17. elején még egyaránt profitáltak az oszmán politikából.

A görög gazdasági elit felemelkedésével és politikai elité válásával (a phanarióták uralmával) a balkáni kereskedő-polgárság összetétele egyoldalúvá vált. A tehetős vlach, makedon-szláv, illetve ortodox albán családok a 18. században/-ra hellenizálódtak. A francia, német, magyar és orosz partnerek, akikhez termékeiket szállították, egyöntetűen "görög" jelzővel illetik őket. Az egyetlen balkáni ortodox kereskedői réteg, amely részben vagy egészben elutasította a hellenizálódást, a szerbeké voltak, ám a 18. század végére – 19. elejére már a szerb kereskedők elgörögösülése is befejeződött – szögezi le Trajan SZTOJANOVICS, a Rutgers Egyetem professzora.<sup>97</sup> Hangsúlyozza, hogy a phanarióta görögök többsége társadalmilag kifejezetten alacsony rétegekből származó családoknak az oszmán birodalomban élvezett mobilitásával, a gazdasági megtollasodás után az állami pozíciókba jutásával vált az elit részévé; nagyon kevés volt köztük az eredetileg is nemesi család. A balkáni kereskedők ugyanakkor a városi középpolgárságot alkották, amely így a tárgyalt korszakunkban először szláv jellegű, majd elgörögösülő volt. Az urbanizáció tehát ugyanazt a phanarióta görögösítést mutatja, mind amit az egyházi vagy a politikai elit esetében láttunk fentebb. Ez a súlyosabb, hiszen a városok mind a gazdasági, mind a kulturális fejlődés letétmenyesei.<sup>98</sup>

Kijelenthetjük, ennek a balkáni polgárosodásnak a szerbek esetében az is javára vált, hogy a Magyar Királyságba tudtak bemenekülni – bár itteni helyzetük a feudális magyar nemesi osztály ellenszévével és elvárt jogaik csorbításával volt terhes. Ez elég szomorú ránk, magyarokra nézve, mivel a Szent István-i *Intelmek* multikulturális értelmezésével szemben a befogadás helyett az elzárkózás magát a magyarságot is korlátozta, hogy a polgárosodás útján előre haladjon. Amíg a számunkra Bécs, a testőrírók, valamint egy ehhez képest kevésbé hangsúlyozott jelentős tényező: a protestáns nemesség fiainak németalföldi peregrinációja közvetített modern európai kultúrát, addig a szerbek számára fontos lehetőség volt a lengyel-ukrán területekkel való kapcsolatokon át ezek szláv polgárosodása, legalábbis a 18. század második harmadával bezárólag (időben ez Lengyelország felosztását jelenti). Megerősödtek ezek a kapcsolatok a 18. század közepén, amikor egy szerb mikro-állam jött létre az ukrán területek szívében: „Nova Srbia”, Új Szerbia (KOSTIĆ 1923).<sup>99</sup> Ezen az úton olyan kulturális hatások érték a szerbeket, amelyek nemcsak az ortodox

<sup>94</sup> Lyonban „török” kereskedőknek nevezték őket, de behatóbb vizsgálattal a disztíngválás lehetséges: PANNIER 1937.

<sup>95</sup> FÖLDVÁRI 2011.

<sup>96</sup> KOSTIĆ 1952. a szerb kereskedők érdekében tett oszmán diplomáciai lépésekről: 38, 199.

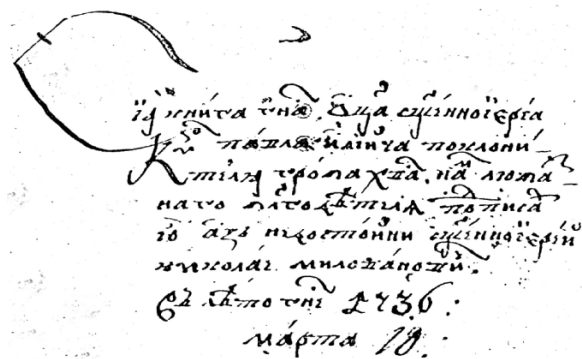
<sup>97</sup> STOIANOVICH 1960, 311.

<sup>98</sup> STOIANOVICH 1960. 312–13.

<sup>99</sup> A szerbeknek az ukrán területeken alakított mini-államára vö. monografikusan és a kérdés irodalmával: KOSTIĆ 1923.

vallás kereteiben formálódó nemzeti tudatukat fejlesztették, hanem a nyugat-ukrán könyvkiadás igényesebb termékeivel ízlésüket is formálták. A vallásgyakorlás – így a szerkönyvek használata – nem csupán hit és imádság, hanem ízlésformálás, életmód, szokások és a személyiség formálódását jelenti. A polgárosodás elválaszthatatlan az életmódot átható vallási szokásokban és lelkiségben is megnyilvánuló közösségi tudattól és létformáktól, mivel a közösség autonómiája fejleszti s erősíti tagjainak identitástudatát is, ezáltal a feudálisan kötött személytől az autonóm polgári személyiség felé halad. A Habsburg Birodalom szláv etnikumainak nemzetté válásában tehát Bécs mellett jelentős volt az a patkó-forma út, melyen át a nyugat-európai kultúrhatások a német, onnan a lengyel területeken keresztül az ukrán korszerűbb kultúrtermékek, azaz könyvek formájában jutottak el a magyarországi szlávokhoz, adott esetben a szerbekhez, és identitásuk lelki táplálékává váltak.

\*



Nikolas Milovanović tollából származó possessori bejegyzés, egy ritka hosszú marginalia szövegben ❖ Veszprémi Érseki Könyvtár, fotó Dolinka József fényképész; elsőként közli FÖLDVÁRI 1994. 311; a szerző saját engedélyével utánközzölve.)

A tárgyalt könyvkereskedelem színtere a XVIII. században: a nyugat-ukrán területek mint a Lengyel Királyság részei, valamint a karlócai béke után a Habsburg Birodalomhoz tartozó déli végek ❖ MAGOCSI 1991







Az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban őrzött Vilna-Suprasli Liturgikon (Szluzsebnik) 1692/95, címlap és Habina Lukács possessor kézjegye; a szerző felfedezése; tanácsunkra néhai Antalóczi Lajos könyvtárigazgató restauráltatta eme ritkaságot ♦ Vö. FÖLDVÁRI 1995a.; Uő 1996b.



## FELHASZNÁLT IRODALOM

- ADLER, PHILIPP J. (1974): Habsburg school reform among the Orthodox minorities 1770–1780. *Slavic Review* vol. 33. no. 1, 28 skk.
- AMVROSYJ (1878): Амвросий, *Сказание о Почаевской Лавре*, 1878.
- BAKOS JÓZSEF (1977): Adatok az egri görögök történetéhez. *Antik Tanulmányok* 24. évf. 2. sz. 230–231.
- BANDTKIE J. (1826): *Historya drukarń Królestwa Polskiego*. 1. kötet. Kraków.
- BIHARI JÓZSEF (1956): Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből. In Bakos József (szerk.): *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve* 2. Eger. 392–456.
- BIHARI JÓZSEF (1958): Újabb adatok az egri szerbek és görögök történetéhez. In Bakos József (szerk.): *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve* 4. Eger. 572–580.
- BIHARI JÓZSEF (1960): Egy szerb tanító nyugtája. In Bakos József (szerk.): *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve* 6. 1960. Eger. 544–545.
- BRANDL, V. (1883): *Život Josefa Dobrovského*. Brno.
- BRAUDE, BENJAMIN (1982): Foundation myths of the millet system. In Benjamin Braude – Bernard Lewis (eds.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*. vol 1. New York – London, Holmes & Meier Publisher. 70–75.
- CRACRAFT, JAMES (1971): *The Church Reform of Peter the Great*, London – Stanford (Calif., USA), Stanford University Press.
- CUBRZYŃSKA-LEONARCZYK, MARIA (1993): *Oficina supraska 1695-1803*. Warszawa.
- CVJIĆ, JOVAN (1918): *La Péninsule balkanique*. Paris, Colin.
- CZIGÁNY, LÓRÁNT (1986): *The Oxford History of the Hungarian Literature*. 2. ed. Oxford, Clarendon Press.
- DAVIDOV (1990): Давидов, Димко: *Споменици Будимске епархије*, Београд.
- DEMIN (1985): Дёмин, Анатолий Сергеевич: *Писатель и общество в России XVI-XVII веков: Общие тенденции настроения*. Москва, Наука.
- FLEROV (1857): Флеров, Иван: *О православных церковных братствах*. Санкт-Петербург.
- FLORESCU, RADU R. (1967): The Uniate Church: Catalyst of Rumanian National Consciousness. *The Slavonic and East European Review* vol. 45. no. 105. 324–342.
- FÖLDVÁRI SÁNDOR (1992a): Adalékok az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak proveniencia-kérdéséhez. *Magyar Könyvszemle* 108. évf. 2. sz. 169–173.
- FÖLDVÁRI SÁNDOR (1992b): Habina Lukács, a görög katolikusok egri tanára. *Hevesi Napló* 2. évf. 3. sz. 23–24. (Hozzájárulásként elhangzott: „Az egyház és a barokk kor Egerben” c. konferencián, Eger, 1992. július 18-án.)
- FÖLDVÁRI SÁNDOR – OJTOZI ESZTER (1992): *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill betűs és glagolita könyvei*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára.
- FÖLDVÁRI SÁNDOR (1993a): Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak helytörténeti vonatkozásai. In *Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 21. *Tanulmányok a szláv filológiai köréből*. Eger. 63–74.
- FÖLDVÁRI SÁNDOR (1993b): Hodinka Antal és a magyarországi cirill könyvészet. In Udvari István (szerk.): *Hodinka Antal Emlékkönyv*. Nyíregyháza. 295–302
- FÖLDVÁRI SÁNDOR (1994): Adalékok a Veszprémi Érseki Könyvtár cirill könyveinek proveniencia-kérdéséhez. *Magyar Könyvszemle* 110. évf. 3. sz. 307–314.
- FÖLDVÁRI SÁNDOR (1995a): Egy, a Székesfehérvári Püspöki Könyvtárban őrzött szerb kéziratok provenienciája. In H. Tóth Imre (szerk.): *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig*. Szeged, JATE Szláv Tanszéke. 71–76.
- FÖLDVÁRI (1995b): Фёльдвари, Шандор: Старопечатные книги кирилловского и глаголического шрифтов Эгерской архиепископской библиотеки. *Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis De Ludovico Kossuth Nominatae* 27. 83–96.
- FÖLDVÁRI – OJTOZI (1995): Фёльдвари, Шандор – Ойтози, Эстер: Кириллические книги Веспремской Архиепископской библиотеки и южнославянская миграция в селе Шошкют. *Studia Slavica Savariensia* vol. 4. no. 1–2. 143–157.



- FÖLDEVÁRI SÁNDOR (1996a): *Adatok Habina Lukács egri könyvtáráról*. VI. Debrecen. Debreceni Szlavisztikai Füzetek. 51–55.
- FÖLDEVÁRI SÁNDOR (1996b): *Habina Lukács egri szláv könyvhagyatékáról*. Magyar Könyvszemle 112. évf. 3. sz. 385–391.
- FÖLDEVÁRI (1996c): Фёльдвари, Шандор: Супрасль как белорусский центр культуры и экземпляр в Венгрии первой книги супрасльской типографии. In Аляхнович, Микалай – Золтан, Андраш (сост.): *Материялы канференции 19 красавика 1996 года*. Budapest. Hungaro–Alboruthenica 1. 15–16.
- FÖLDEVÁRI (1996d): Фёльдвари, Шандор: Стародруки кириличного шрифту в римо-католицьких бібліотеках Угорщини. In Мишанич, Олекса (сост.): *Третій Міжнародний Конгрес Україністів 26–29 серпня, 1996 р. Літературознавство, Бібліографія, Інформатика; Доповіди та повідомлення*. Харків. 188–192.
- FÖLDEVÁRI SÁNDOR (1997): Фёльдвари, Шандор: Памятники обучения закарпатских грекокатолических русинов в г. Эгер In Lendvai, Endre – Hajzer, Lajos (szerk): *Slavica Quinqueecclesiensia III*. 1997. (Pécs, A szláv nyelvek oktatásának elmélete és gyakorlata (III.) nemzetközi konferencia anyaga 1996, Április 26–27). Pécs, Krónika Publisher. 236–240.
- FÖLDEVÁRI SÁNDOR (1998): Bozsicskovics Bazil, az első körösi (krizsevci) szerb görög katolikus püspök. *Vigilia* 63. évf. 4. sz. 257–261.
- FÖLDEVÁRI SÁNDOR (2000): Cirill liturgikus könyvek provenienciális kérdései. Hodinka koncepciója az újabb kutatások tükrében. In *Könyv és Könyvtár*. A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Évkönyve 22–23. 2000–2001. 193–209.
- FÖLDEVÁRI SÁNDOR (2001): *Cirill liturgikus könyvek provenienciális kérdései. Hodinka koncepciója az újabb kutatások tükrében*. Debrecen, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár. 193–210. *A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Közleményei* 225.
- FÖLDEVÁRI SÁNDOR (2007): A cirill betűs könyvek magyar tudósa: Ojtozi Eszter (1936–2006). *Szabolcs-Szatmár-Beregi szemle. Társadalom, tudomány, művészet*. 42. évf. 1. sz. 105–109.
- FÖLDEVÁRI SÁNDOR (2011): A Magyar Királyság szláv etnikumú ortodox parókiáinak liturgikus-könyv importja – mint a keleti s nyugati kereszténység koraujkori kapcsolatainak tükrözője. In Doncsev Toso – H. Tóth Imre – Menyhárt Krisztina (szerk.): *Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai. Tanulmánykötet Ohridi Szent Naum halálának 1100 évfordulója emlékére*. Budapest, Bolgár Kulturális Fórum. 192–207.
- FÖLDEVÁRI SÁNDOR (2013): Serbian National Awakening and Enlightenment as Inspired by the West Ukrainian Cultural Centres: Transmitted through the Hungarian Kingdom in the 18th Century, In Lőrincz András (ed.) *National question in Central Europe: Democratic responses to unresolved national and ethnic conflicts International Conference, 22–24 March, 2013*. Budapest: Institute for Cultural Relations Policy (ICRP), 2013. pp. 166–179. ISBN:978-615-5432-00-2 On-line kiadvány: [http://culturalrelations.org/Files/Conferences/2013CentralEurope/ICRP-National\\_Question\\_in\\_Central\\_Europe-Conference\\_Proceedings.pdf](http://culturalrelations.org/Files/Conferences/2013CentralEurope/ICRP-National_Question_in_Central_Europe-Conference_Proceedings.pdf)
- FÜVES ÖDÖN (1958): Adatok az egri görögök történetéhez. *Antik Tanulmányok* 5. 77–81.
- GAVRILOVIĆ (1974): Гаврилович, Никола: *Историја хрипских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII века*. Нови Сад.
- GAVRILOVIĆ, SLAVKO (1991): A szerbek magyarországi bevándorlásának és megtelepedésének kérdése. In ZOMBORI 1991. 91–112;
- GIBB, H.A.R. – BOWEN, HAROLD (1957): *Islamic Society and the West*. London, Oxford University Press.
- GORDINSKIJ (1924): Гординський, Я. 1924: Бібліологічні Вісти (Kijev, 1924. No. 1–3.) *Старая Украина* no. 9. 165–169.
- GROZDANOVIC-PAJIC (1982): Гроздановић-Пајић, Мирослава: Ретки водени знаци у рукопису из Сентандрејских библиотеке. *Археографски прилози* 83–99.
- HADROVICS László (1942): *A magyarországi szerb kérdés balkáni gyökerei*, Budapest.
- HADROVICS, LADISLAUS (1947): *L'Eglise serbe sous la domination turque*. Paris. Bibliothèque de la Revue d'Histoire Comparée, VI.

- HARLAMPOVICH (1914): Харлампович, К. В.: *Малоросійське вплив на великорусскую церковную жизнь*. Казань.
- HASLUCK, E.W. (1982): *Christianity and Islam under the Sultans*. Oxford.
- HEGEDŰS ANTAL: A kiváltságolt szerb nemzet a XVIII–XIX. században Magyarországon. In ZOMBORI 1991. 127–136.
- HODINKA ANTAL (1890): Erdélyben és Oláhországban megjelent ó-szláv nyomtatványok. *Magyar Könyvszemle* 15. évf. 1-2. sz. 106-126.
- HODINKA ANTAL (1909): *A munkácsi görög-katholikus püspökség története*. Budapest, MTA. (a belső címlap 1909 és nem a sok helyen tévesen hivatkozott 1910-esévszám!!),
- HODINKA ANTAL (1925): Muszka könyvtárusok hazánkban 1711–1771. In Lukinich Imre (szerk.): *Emlékkönyv gróf Klebersberg Kunó negyedszázados politikai működésének emlékére*. Budapest. 427–436.
- HORAK, STEPHEN M. (1968): The Kijev Academy. A Bridge to Europe in the Seventeenth Century. *East European Quarterly* vol. 2. no. 2. 117. skk.
- INALCIK, HALIL (1954): Ottoman methods of conquest. *Studia Islamica* vol. 3. no. 2. 103–129.
- Inalcik, Halil (1953): Stefan Dušan dan Osmanli Imperatorluguna. XV. Asirda Rumeli de Hiristiyan Sipahiler ve Menşeleri. In *Mélanges Fuad Küprülü*. Istanbul. 207-248.
- Isaevich (1966): Исаевич, Ярослав Дмитриевич: *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст.* Київ, Наукова думка.
- ISAEVICH (1978): Исаевич, Ярослав Дмитриевич: Крут читательских интересов городского населения Украины в XVI–XVIII вв. *Федоровские чтения* 1976. Москва. 71-73.
- ISAEVICH (1987): Исаевич, Ярослав Дмитриевич: Послесловия московских изданий Ивана Федорова как литературные памятники. *Федоровские чтения*, 1983. Москва. 54-63.
- ISAEVICH, YAROSLAV (1992): Early Modern Belarus, Russia, and Ukraine: Culture and Cultural Relations. *Journal of Ukrainian Studies* vol. 17. no. 1-2. 17–28.
- ISAEVICH, YAROSLAV (1993): Books and Book Printing in Ukraine in the Sixteenth<sup>th</sup> and the First Half of the Seventeenth<sup>th</sup> Centuries. *Journal of Ukrainian Studies*, 1993. javított újrakiadása: ISAJEVYCH 1996. 214-239.
- ISAEVICH, YAROSLAV (1994): The book trade in Eastern Europe in the seventeenth<sup>th</sup> and early eighteenth<sup>th</sup> centuries. *Journal of Ukrainian Studies*. Javított újrakiadása: ISAEVICH 1996. 241-260.
- ISAEVICH (1996): Исаевич, Ярослав Дмитриевич: *Україна давня і нова: Народ, релігія, культура*. Ukraine, Old and New: People, Religion, Culture. Lviv.
- ISAEVICH (2002): Исаевич, Ярослав Дмитриевич: *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*. Львів [Lviv].
- ISAEVICH YAROSLAV (2006): *Voluntary Brotherhood*. Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. Edmonton – Toronto.
- JAGIĆ, Vatroslav (1885): *Briefwechsel zwischen Dobrowský und Kopitar (1808–1828)*. Sanktpeterburg.
- JAGIĆ, Vatroslav (1897): *Neue Briefe von Dobrowský, Kopitar und anderen Süd- und Westslaven*. Berlin.
- JELAVICH, BARBARA (1983): *History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Century*. Vol. 1. *The Eighteenth Century*. Cambridge – New York, Cambridge Univ. Press. repr. 1993.
- JIREČEK, Constantin (1876): *Geschichte der Bulgaren*. Prague, 1876.
- KÁLLAY Béni (1877): *A szerbek története*. 1780–1815. I. köt. Budapest.
- KARPAT, KEMAL H. (1982): Millets and Nationality. The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era. In Benjamin Braude – Bernard Lewis (eds.): *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*. vol 1. New York – London, Holmes & Meier Publisher. 141–169.
- KARPAT, KEMAL H. (1997): The Balkan National States and Nationalism. Image and Reality. *Islamic Studies* vol. 36. no 2-3. 82–104.
- KASINEC, EVGENIJ (1974): Jaroslav Isajevych as Historian of the Ukrainian Book. *Recenzija* vol. 5. no. 1.
- KASINEC, EVGENIJ (1984): *Slavic Books and Bookmen. Papers and Essays*. New York.

- KAWECKA-GRYCZOWA, ALODIA (1959): *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, 5. *Wielkie Księstwo Litewskie*. Warszawa.
- KIRÁLY, PÉTER (1973): Die slawische Mundarten in Ungarn und die ungarlandischen Druckwerke in slawischen Sprachen. *Studia Slavica Hungarica* vol. 19. no. 1–4. 148–164.
- KIRÁLY, PÉTER (1980): Die ersten Schulbücher der Ofner Universitätsdruckerei in sprachlicher und orthographischer Hinsicht. *Studia Slavica Hungarica* vol. 26. no. 1–4. 307–324.
- KIRÁLY, PÉTER (1981): Der ruthenische Buchverlag in Ungarn und die Universitätsdruckerei von Ofen. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*, 21. 14–22.
- KIRÁLY, PÉTER (ed.) (1983): *Typographia Universitatis Hungaricae Budae, 1777–1848*. Budapest, Akadémiai.
- KIRÁLY, PÉTER (1985): The Role of Buda University Press in Development of Orthography and Literary Languages. In Stone, George – Worth, David (eds): *The Formation of Slavonic Literary Languages*. Columbus (Ohio), Slavica Publishers.
- KIRÁLY, PÉTER (1993): *National Endeavors in Central and Eastern Europe. As Reflected in the Publications of the University Press of Buda 1777–1848*. Budapest.
- KITROMILIDES, PASCHALIS M. (1999): Orthodox Culture And Collective Identity In The Ottoman Balkans During The Eighteenth Century. *Oriente Moderno (Nuova Serie)* vol. (79) 18. no. 1, (*The Ottoman Empire In The eighteenth Century*). 131–145.
- KOSTIĆ, MITA (1910): *Einflüsse der Staatsbehörden durch die Kurzbeck'sche Buchdruckerei auf das serbische Geistesleben im XVIII-ten Jahrhundert*. Wien, 1910/11. Kézirat.
- KOSTIĆ (1912): Костић, Мита: Рускосрпска књижевна трговина Тerezјанског доба. Срем. Карловци.
- KOSTIĆ (1923): Костић, Мита: Српска насеља у Русији - Нова Србија и Славеносрбија. *Српски Етнографски Зборник* vol. 26. no. 1. 135–327. –reprint: Српско-Украјинско Друштво: ио., 2001.
- KOSTIĆ (1952): Костић, Мита: *Доситеј Обрадовић у историшкој перспективи XVIII и XIX века*. Београд, Српска Акад. Наук.
- KOSTIĆ, SLOBODAN (1985): Kulturorientierung und Volksschule der Serben in der Donaumonarchie zur Zeit der Kaiserin Maria Theresia In *Österreich im Europa der Aufklärung*. bnd. 2.Vienna. 847–866.
- KÖNIGYI MICHÁLY (1991): A szerbek felköltözésének (1690) történeti előzményei. In ZOMBORI 1991. 65–78.
- KRBEC, M. – LAISKE, M. (1970): *Bibliographie der Veröffentlichungen von Josef Dobrovský*. Prague, Státní Pedagogické Nakl.
- LAVYNCEV (1978): Лавынецев, Юрий Андреевич (сост.): *Кирилловские издания супрасльской типографии*, Москва.
- LAVYNCEV (1981): Лавынецев, Юрий Андреевич: Введение 7–11. In Дёмин, Анатолий Сергеевич (сост.): *Тематика и стилистика предисловий и послесловий*. Москва, Наука.
- LACKO, MICHAEL, S.J. (1975): *Synodus episcoporum ritus byzantini catholicorum ex antiqua Hungaria Vindobonae a 1773. celebrata*. Roma. Orientalia Christiana analecta 199.
- MAGOCSI, PAUL ROBERT – POP, IVAN (ed.) (2002): *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. University of Toronto Press.
- MAGOCSI, PAUL ROBERT (1991): *Historical Atlas of East Central Europe*. Seattle – London, Univ.of Washington Press. History of East Central Europe. vol. 1.
- MÁLYUSZ ELEMÉR (1994): A szerb nemzetiségi kérdés történetéhez. *Történelmi Szemle* 36. évf. 3–4. sz. 227.
- MARGALITS EDE (1918): *Szerb történelmi repertórium*. Budapest, MTA.
- MARKOVICH, SLOBODAN G. (2011): Dositey Obradovich. The man who introduced modernity to the Serbs. *The South Slav Journal* vol. 30. no. 3–4. 5–27.
- MAY, JAMES E: Recent Studies of 18th-Century Book Culture 1986–2007. 42. *BIBSITE – The Bibliographical Society of America*. [www.bibsocamer.org/BibSite/May/May-C18-culture.pdf](http://www.bibsocamer.org/BibSite/May/May-C18-culture.pdf). revised in 15 April 2008.
- MIRKOVIĆ (1965): Мирковић, Мирко: *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459–1766)*. Београд.
- MOLNÁR, ANTAL (2008): A szerb ortodox egyház és az uniós kísérletek a 17. században. In Molnár Antal: *Elfelejtett végvidék. Tanulmányok a hódoltsági katolikus művelődés történetéből*. Budapest, Balassi. 76–90.

- MYLONAS, CHRISTOS (2003): *Serbian Orthodox Fundamentals. The Quest for an Eternal Identity*. Budapest – New York, Central European University Press.
- NAGY LAJOS (1959): *Rácok Budán és Pesten*. Budapest.
- NIEDERHAUSER, EMIL (1965): The Problems of Bourgeois Transformation in Eastern and South-Eastern Europe. In Csáthi, Dániel – Katus, László – Rozsnyói, Ágnes (eds): *Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XI<sup>e</sup> Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois*. 2 vols. Budapest, Akadémiai Kiadó. 565–580.
- NIEDERHAUSER EMIL (1977): *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Budapest.
- NIEDERHAUSER, EMIL (1982): *The Rise of Nationality in Eastern Europe*. Budapest.
- OGIJENKO (1999): Огієнко Іван: Історія українського друкарства. Т. 1: Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII вв. *Збірник Філіологічної Секції Наукового Товариства Шевченка у Львові*. vol. 10–11. 1925. reprint: Київ, 1999.
- OJTOZI, ESZTER (1977): *Kirchenslawische Bücher aus der Klosterbibliothek zu Máriapócs*. 1–2. Debrecen, 1977–1979.
- OJTOZI (1984): Ойтози, Естэр: Фонды книг кирилловской печати XV–XVIII вв. нескольких библиотек Венгерской Народной Республики. *Федоровские чтения 1980*. Москва. 123–125.
- OJTOZI (1984a): Ойтози, Естэр: Итоги и задачи исследования старопечатных славянских книг в северо-восточной части Венгрии. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Dissertationes Slavicae, Sectio Linguistica* 16. 221–226.
- OJTOZI, ESZTER (1985): *A Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárának szláv és román cirillbetűs könyvei*. Debrecen.
- OROSZ, LÁSZLÓ (1982): The Hungarian Enlightenment and the Classicist Movement In Klaniczay, Tibor (ed.): *A History of Hungarian Literature*. Budapest, Corvina.
- PALIĆ (1995): Палић, Миленко: *Срби у Мађарској–Унарској до 1918*. Нови Сад.
- PANNIER, JACQUES (1937): Calvin et les Turcs. *Revue historique* 180. 282–283.
- PETRUSEVICH (1849): Петрушевич, А.: Историческія извѣстія о древней Архимандріи чину Св. Василія В. в селе Уневе Округа Золочевского. *Пчела*, Львів (Lemberg). No. 16–19.
- PETRUSHEVICH (1863): Петрушевич, А. С.: Историческое известіе о древней Почаевской Обители чину св. Василія Великаго и типографій ея, с росписью в той печатним книгам. *Галичанин* Lemberg / Львів, vol. 1. no. 3–4. 158–181.;
- PETRUSHEVICH (1884): Петрушевич А.: *О начале книгопечатанія на Руси вообще, а в городе Львовѣ в особенности*. Львів.
- PICOT, EMIL (1873): *Les Serbes de Hongrie*. Prague.
- POGAČNIK, JOŽE (1978): *Bartholomäus Kopitar, Leben und Werk*. München.
- POGAČNIK, JOŽE (1977): *Jernej Kopitar*. Ljubljana.
- POROVIĆ (1954): Поповић, Душан Ј.: *Велика сеоба Срба 1690. Срби сељаци и племићи*. Београд.
- PRAŽÁK, RICHARD (1983): Zur problematik der Aufklärung und der Anfänge der sogenannten nationalen Wiedergebuhrt in Mitteleuropa. In Bartens, Hans-Hermann (Hrsg.): *Sprache und Volk im 18. Jahrhundert: Symposium in Reinhausen bei Göttingen 3–6. Juli 1979*. Frankfurt am Main – Bern. 125–138. Opuscula Fennougrica Gottingensia.
- RÓKAY PÉTER (1991): A szerbek betelepülése Magyarországra a XV. században. In ZOMBORI 1991. 51–64.
- ROUCEK, JOSEPH S. (1946): The Geopolitics of the Balkans. *American Journal of Economics and Sociology* vol. 5. no. 3. 365–377.
- ROTHER, HANS (1984): *Religion und Kultur in den Regionen des russischen Reiches im 18. Jahrhundert*, Düsseldorf.
- RUDLOVCSÁK (1981): Рудловчак, Олена: *Біля джерел сучасності: Розвідки, статті, нариси*, Пряшів.
- RUNCIMAN, STEVEN (1968): *The Great Church in Captivity*. Cambridge.
- SAMARDŽIĆ, RADOVAN – DUŠKOV, MILAN (eds.) (1993): *Serbs in European civilization*, Beograd.
- SAZONOVA (1981): Сазонова, Л. И.: Украинские старопечатные предисловия конца XVI – первой половины XVII в(еков). особенности литературной формы. In Дёмин, Анатолий Сергеевич (сост.): *Тематика и стилистика предисловий и послесловий*. Москва, Наука. 153–187.

- SCHEVILL, FERDINAND 1991: *A history of the Balkans*. New York, Dorset Press.
- Schwicker, Johann Heinrich 1880: *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*. Budapest.
- SHERARD, PHILIP (1959): *The Greek East and the Latin West*. Oxford.
- SIMIĆ (2009): Симић, Владимир: Културни трансфер у доба просветитељства. Орфелин, Калиграфия и реформа српских основних школа. *Зборник Матице српске за ликовне умености*, vol. 37. 193–219.
- SINDIK–GROZDANOVIĆ–PAJIĆ–MANO–ZISI (1991): Синдик, Надежда Р. – Грозданови–Пајић, Мирослава – Мано–Зиси, Катарина: *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске Православне епархије Будимске у Сентандреји*. Београд–Нови Сад.
- STEROVIK (1982): Степовик, Д.: *Українська графіка XVI–XVII століть. Еволюція образної системи*, Київ.
- STOIANOVICH, TRAIAN (1960): The Conquering Balkan Orthodox Merchant. *The Journal of Economic History* vol. 20. no. 2. 234–313.
- STRAUSS, JOHANN (1995): The Millets and the Ottoman Language. The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19<sup>th</sup> – 20<sup>th</sup> Centuries). *Die Welt des Islams*, New Series, vol. 35. no. 2. 189–249
- SZAKÁLY FERENC (1991): Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben. In ZOMBORI 1991. 11–50.
- TEMPERLEY, HAROLD W. V. (1917): *History of Serbia*. London, 1917, G. Bell & Sons Ltd. Reprinted by Howard Fertig Inc. New York, 1969.
- ТИТОВ (1918): Титов, Ф. И: *Типографія Києво-Печерской Лавры*. Киев/Київ.
- ТИТОВ (1924): Титов, Хв.: *Матеріали для історії книжної справи на Україні*. Всезбірка передмов до українських стародруків. Київ.
- UDVARI ISTVÁN (1984): Adalékok a XVIII. századi kárpátukrán hivatalos írásbeliséghez: XVIII. századi cirillbetűs kéziratok Szabolcsban. In Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. 135–146.
- UDVARI ISTVÁN (1994): Tarkovics Gergely hajdódorogi éveiről. In Uő.: *Ruszinok a XVIII. században: Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok*. Nyíregyháza, (1992) 1994<sup>2</sup>. 193–195.
- UROSEVICS DANILÓ (1969): *A magyarországi délszlávok története*, Budapest.
- URSINUS, MICHAEL (1989): Zur diskussion um ‘millet’ im Osmanischen Reich. *Südost-Forschungen*, Bnd. 48. 195–207.
- VERESS ENDRE – DOMOKOS SÁNDOR (1982): *A budai Egyetemi Nyomda román kiadványainak dokumentumai 1780–1848*, Budapest.
- VOLHOVITINOV (1831): Волховитинов, Евгений: *Описание Киево-Печерской Лавры, с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер*, Киев (Kiev).
- WARE, TIMOTHY (1964): *Eustratios Argenti: A Study of the Greek Church under Turkish Rule*, Oxford.
- WINTER, EDUARD (1966): *Frühaufklärung: der Kampf gegen den Konfessionalismus in Mittel- und Osteuropa und die deutsch-slawische*. Berlin, Akademie-Verlag.
- Winter, Eduard (1971): *Barock, Absolutismus und Aufklärung in der Donaumonarchie Europa*: Wien.
- ZAPASKO (1971): Запаско, Яким, *Мистецтво кнни на Україні XVI–XVII століть*. Львів.
- ZEMAN H. (1979): Der Drucker-Verleger Joseph Ritter von Kurzböck und seine Bedeutung für die österreichische Literatur des 18. Jahrhundert. In *Die Österreichische Literatur. Ihr Profil an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert (1750—1830)*. I. Graz. 149–151.
- ŽIVOJNOVIĆ (1912): Ж. Ж. [=Жівойновић]: Костић, Міта: Руско-српска књижарска трговина Терезіјанског доба. Сремски Карловці. *Летоник Матице Српске*. 87. 1912. 290. 83–84.
- ZOMBORI ISTVÁN (szerk.) (1991): *A szerbek Magyarországon: a szegedi múzeumban 1990. október 17-én tartott tudományos konferencia bővített anyaga*, Szeged.
- ZUBRZYCKI, D. 1836: *Historyczne badania o drukarniach Rusko-słowiańskich w Galicyi*. Lemberg/Львів.



# *Bizánc és a Balkán: integrációs tényezők, stratégiák, struktúrák<sup>1</sup>*

— *Byzantium and the Balkans: Integrating Factors, Strategies and Structures* —

## **Abstract**

The author of this paper intends to give an overall picture about the particular relationship of the Eastern Roman Empire with the Balkans. The peoples of the Balkan were very rapidly assimilated into the 'Byzantine Commonwealth'. This extraordinary term denotes an extraordinary concept of Dimitri Obolensky, a Russian-born historian and Byzantinist. It signifies a supranational structure with religion (liturgy and church organization), culture (language and literacy), recognition of the emperor's political supremacy (to varying degrees) and a kind of early medieval 'cosmopolitanism' as cohesive powers. In other words, the peoples of the Balkan were receptive to imperial influences.

However, the early period was a real dark age in the history of the Balkans: between the 5th and the 8th centuries the Huns and Avars invaded from the steppe and destroyed the former Roman heritage. The Slavic tribes arrived in the 6th and 7th centuries, later the Onogur Bulgars or 'proto-Bulgarians' settled in the region at the end of 7th century. Consequently, Byzantium lost these provinces. These were unsettled times for the Basileia Romaion's as well.

The pacification of these peoples was a complicated task, but the slow and consistent application of the 'divide et impera' policy and the development in the 9th century (the rule of Michael III and the Macedonian dynasty) had their effects. The expeditions, the regained domination over the Balkans, the 'Hellenization' of the Peloponnesian Slavs, the 'remorse' of the Serbs and the assimilation of the Bulgarian population were some consequences of the 'Pax Byzantina'.

The events of the 10th century generated new dimensions in the international connections, but this era was not an integrating period, it was rather the war between the Empire and the new powerful Bulgaria and the baptism of new nations in the region. The present essay focuses on the wide network of examples and analogies which is of course a fragment of the impressive entire structure. In his work, the author has relied on the most important volumes of this topic and on various interesting, but slightly forgotten studies.

KEYWORDS Byzantium, Balkan, identity, culture



## **KULCSSZAVAK: Bizánc, Balkán, identitás, kultúra**

<sup>1</sup> A Balkán országai közül e rövid dolgozat csak érintőlegesen fog foglalkozni Hellással és a Makedóniával, illetve a mai Horvátország területén létrejött korabeli államalakulatokkal – minthogy előbbi túlságosan is, utóbbi viszont nagyon is kevésbé része a bizánci érdekszférának és nemzetközösségnek. Figyelmünk a Balkánt illetően tehát elsősorban a korai középkorban legjelentősebb Bulgáriára, másodsorban a korai Szerbiára terelődik majd – valamint azokra a kis népekre, amelyek a vizsgált időszakban a félsziget fejlődését meghatározták.



A több mint ezer esztendeig fennálló entitás, Bizánc, az ortodox világ történetének egyik legjelentősebb képződménye, bár karakterében legalább annyira hordozza az ókori görög és római örökséget is.<sup>2</sup> Birodalmi struktúráit – több vagy kevesebb sikerrel – rendkívül hosszú ideig (tulajdonképpen a negyedikől a tizenötödik századig) volt képes konzerválni, amely számos tényező és törekvés szerencsés összjátékának köszönhető. Ezek között a társadalom, gazdaság és kultúra megannyi területén megnyilvánuló pragmatikus, néhol már-már túlfinomult politikai gyakorlat teremtett összhangot, mely, természetesen nem volt eszményi – és fokozatosan alakult csak ki – ám pozitív hatásai különleges figyelmet érdemelnek.

A Balkán egységesítése volt ennek a politikának egyik legeredményesebb törekvése. Nagyon sok szempontból egyedi az a Dimitri Obolensky, orosz bizantinológus kifejezésével élve „nemzetközösség”<sup>3</sup>, amely számos zökkenő és buktató ellenére egységbe tudta foglalni az egész érintett térség etnikai és kulturális szempontból is széttagolt, ráadásul egymást (középkori értelemben véve) sűrűn váltogató formációit. A következőkben néhány, többé-kevésbé tipikus jelenség vizsgálata útján próbálunk támpontokat nyújtani annak megértéséhez, hogyan alakulhatott ki az ortodox világ e sajátos, s egyben egyik legfontosabb területi egysége, hogy milyen körülmények segítették, és melyek akadályozták ezt a folyamatot, és hogy mekkora szerep is jutott mindebben a Birodalomnak.

## Bizánci és balkáni identitás

Ha közelebb akarunk jutni e „balkáni integráció” hatékonyságának misztériumához, Dimitri Obolenskyt feltétlenül hasznos *Vergiliusunkul* választanunk. Obolensky ugyanis évtizedeket töltött azzal, hogy, felismerve annak rendkívüli jelentőségét, méltó monográfiát szentelhesen a Bizánci Nemzetközösség problematikájának, mint sajátos középkori fenoménnek. Megállapítása szerint a vallási, a kulturális, a gazdasági és politikai kapcsolatokon alapuló egység egyik centruma a Balkán-félsziget volt. Nincs szükség bonyolult okfejtésekre ahhoz, hogy ezt belássuk: hiszen a Balkán ott kezdődik, ahol Bizánc *Île-de-France*-a (Konstantinápoly és vonzáskörzete) nyugati határait találjuk. A 9. és 10. századtól a keleti-szláv államalakulatok, a késő középkorban pedig a román vajdaságok is becsatlakoztak e közvetlen vérkeringésbe, de Bizánc a cseh, a morva és a magyar berendezkedési modellre csak közvetve, a lengyelre egyáltalán nem hatott – és tegyük még hozzá: a horvátokra is alig.<sup>4</sup>

<sup>2</sup> OSTROGORSKY 2003. 48. „A római államszervezet, a görög kultúra és a keresztény hit a bizánci fejlődés alapvető vonásai. Nélkülük Bizánc léte elképzelhetetlen.” – a bizantinológia egyik axiómájának tekinthető e megállapítása.

<sup>3</sup> OBOLENSKY 1999. 14–15. „Jellemző kétértelműséggel használták a bizánciak kifejezéseiket államuk leírásakor – baszileia (»birodalom«), oikumené (»a lakott világmindenség«), politeuma (»kormányzat, közösség«) – azoknak a nemzeteknek címezve, amelyek feletti uralomra igényt tartottak. A hasonlóképpen kétértelmű »nemzetközösség« kifejezést ebben a könyvben ezen görög meghatározások közül leginkább az utolsó durva megfelelőjeként használjuk. Nem lehet pontosan megalkotott jellemzést leírni, nem is célunk, hogy bármilyen modern párhuzamot javasoljunk. A könyv megfelelő és remélhetőleg korántsem alkalmatlan leírását nyújtja egy olyan társadalomnak, amelynek szerkezete és kötelékei ritkán váltak teljességükben láthatóvá a középkor embere előtt...”

<sup>4</sup> OBOLENSKY 1999. 13–15. Művében Obolensky a középkori Kelet-Európaként bizonytalanul definiált régióra koncentrált, így kevésbé tér ki a pontusi és kaukázusi népekre, illetve a steppére, holott kulturális egységeik (különösen például a középkori grúz magaskultúra!), el sem képzelhetőek a bizánci hatás pressziója nélkül. KAZHDAN 2006. 19.

A jelenség elsődleges összefüggései vallási szempontokat tárnak elénk. Az ún. *autokefália* révén ugyanis „Bizáncban a császár, Isten helytartója, az egyház született oltalmazója, az egyház pedig annyiban támogatja, amennyiben engedelmeskedik az isteni törvénynek.”<sup>5</sup> Alkalmassint ez azt jelentette, hogy az egyház és az uralkodó közti egyensúly biztosítása volt a központi kormányzat viszonylagos békéjének egyik alapja. A *baszileusz* és az *eklisia* békétlenségei, az egyik vagy másik oldal uralmi törekvéseinek nyomán támadt, elmérgesedő *ex lex*-időszakok, a birodalom nagy válságai is voltak egyben. De az egyház a középkorban, Nyugaton és Keleten hasonlóképpen, a kultúra és az írásbeliség hordozója és közvetítője. Sőt, az ún. „bizánci identitás-csomag” elengedhetetlen része a *konstantinápolyi patriarchátus* és a császári hatalom főségének elismerése is.<sup>6</sup>

„Bizánc, az államszervezetnek ez a csodája, amely a teljes romba dőlés után is képes volt megújulni, amely egyetlen ember, uralkodó vagy hadvezér rátermettsége és eszmei tüze révén föltámadt a halottaiból – balkáni produktum.” – írja a kiváló szerb író és esszéista, Isidora Sekulić. (Igaz, néhány bekezdéssel később hozzáteszi: „a Balkán minden balkáninak csúcspfogalom, az összes többi fogalom belőle származik”).<sup>7</sup> Nos, a régió mindenkori helyzete, konfliktusai, problémái nagyban befolyásolják az Impérium belügyeit, geopolitikai viszonyai mindig kihatottak aktuális válságaira és konjunktúrát hozó reformkorszakaira. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy a Balkánnak ekkor már volna *Balkán-öntudata*.

A régiót jelölő szó török eredetű és „*hegyláncot*” jelent (első ismert, a maihoz hasonló jelentéssel történő említése 15. századi), a Bulgáriától Szerbiáig húzódó antik Haemus, vagyis a Balkán-hegység nevéből származik.<sup>8</sup> A hegyek nagy jelentőséggel bírnak a félsziget történetében, például a mindenkori szakadárak bázisaként, vagy a kulturális hatások lassú terjedésének domborzati okaiként. Ráadásul a hegyek triviális magyarázatát képezik annak is, hogy a Balkán irányítását igen nehéz egy kézben egyesíteni. Az egész területet Bizánc három alkalommal, s viszonylag rövid ideig birtokolta csupán teljes egészében, s a középkor folyamán csak a 14. század közepén tűnt úgy, hogy Szkopje központtal, a szerb Nemanjidák vezetése alatt, egyetlen kormánypálca irányíthatja majd, külső nagyhatalmi struktúráktól függetlenül. Mégis: a földrajzi viszonyok integritása és Konstantinápoly *stabilizáló közelsége* évszázadról évszázadra mindinkább egy-egy társadalmi-politikai régióként kapcsolta össze a Balkán eltérő fejlettségű és képességei különböző szintjén álló népeit.<sup>9</sup>

Sajnálatos módon éppen az érintett nemzetek újabb kori történetíróinak egy reprezentatív része volt az, amely extrém nacionalista pozícióból látva és látva saját „*nemzete*” szerepét a *közösségen* belül, sokáig kevés jelentőséget tulajdonított a közös balkáni múlt felfedezésének. Obolensky ezzel szemben hangsúlyozza: a középkor legnagyobb részében ezen országok egyértelműen *gazdag kozmopolita légkörben* éltek, fejlődésük sokban hasonló modellt követett. A későbbi nacionalizmusok gyökerei a 13–15. századig, Bizánc a félszigetről való kiszorulásáig nyúlnak vissza.<sup>10</sup>

Ennek az érának a meghatározó fejlődési folyamatait azonban már nem vizsgáljuk, figyelmünk elsősorban a kora középkor zavaros állapotaira irányul majd, amelyekből lassan kibontakozik egy mind sajátosabb történetföldrajzi régió képe. S miközben a Balkán egyéniséggé válik, geopolitikai karaktere is mind önállóbb alakot ölt.

<sup>5</sup> BRÉHIER 2003. 437.

<sup>6</sup> OBOLENSKY 1999. 13–14.; PAPADAKIS–MEYENDORFF 2002. 339–340.

<sup>7</sup> ISIDORA 2003.

<sup>8</sup> A Balkán megnevezéséhez és a fogalom kialakulásának nyelv- és kultúrtörténetéhez lásd még: TODOROVA 1997.

<sup>9</sup> OBOLENSKY 1999. 17–18.; 22–25.; 40.

<sup>10</sup> OBOLENSKY 1999. 15–16.

## A sötét korszak (Kr. u. 5–8. század)

A Balkánnak szinte egésze, a Római Birodalom Kr. u. 395-ös, végleges kettéosztásától – amikor Flavius Arcadius atyjától, Theodosiustól, elnyerte a keleti területek császáranak címét – a bizánci impérium szerves részét képezte, s általában véve kevert etnikumú, de romanizált típusú lakosság lakta. Az elkövetkező évszázad legnagyobb krízisét egyértelműen a hunok átütő erejű, 440-es évekbeli betörése hozta – amely után azonban még sor kerülhetett a terület regenerálódására.<sup>11</sup>

Sokkal problematikusabbnak bizonyult viszont a szlávok 6. századi megjelenése. A törzsszövetségi szervezet keretei közt élő népesség először csak kisebb betörésekkel hallatott magáról, de röviddel ezután, a Pontus-i vidékről érkező és a Kárpát-medencében megtelepedő avarok segéd- és szolgálataiként, immár jelentősebb tömegekben fenyegette a birodalom északi határvidékét. Mivel I. Justinianos (527–565) császár ezalatt máshol, a perzsákkal, illetve nyugaton volt elfoglalva, a Balkán *pufferterület* lett (mint oly sokszor történelme során), amely defenzívára rendezkedett be s egyelőre sikerrel volt képes levezetni a portyázó hadak meg-megújuló támadásait.<sup>12</sup>

Menander protector azonban egy nagy, 578-as szláv hadjárat után már arról panaszkodik, hogy „itt [ti. a Balkán északi részén] vannak, élnek és háborítatlanul léteznek [...] olyan emberek, akik régebben elő sem mertek jönni az ősvadonokból.”<sup>13</sup> Ioanes Ephesios szír történetíró keserű beszámolója is hasonlóképpen hangzik: „Pusztítottak, gyűjtogattak és fosztogattak egészen a »Külső falig«, úgyhogy zsákmányuk lett minden császári gulya – sok ezer – s a többi emberek gulyái is. És, íme, ezek mind a mai napig (az 580-as évekig) ott laknak, ott tanyáznak, ott időznek a római tartományokban, gond és félelem nélkül, fosztogatnak, öldökölnek és gyűjtogatnak: meggazdagodtak, van aranyuk és ezüstjük, méneseik és sok fegyverük. Megtanultak háborút viselni, jobban, mint a rómaiak, noha együgyű emberek voltak, akik mutatkozni sem mertek az erdőkön kívül és fátlan helyeken. Két-három hajítódárdát leszámítva azt sem tudták, mi a fegyver.”<sup>14</sup>

Ez a forrás már Maurikios császár (582–602) uralma alatt keletkezett, amikor az avarok és szlávok újabb, még erősebb rohamai árasztották el a Balkánt, s a birodalom fenyegető belső és külső anarchiája megpecsételte a defenzíva sorsát. Miközben Phokas (602–610) letaszította trónjáról az uralkodót, a szlávok berendezkedtek a területen. S miközben a katonai terror tisztító vihara során véget ért Bizánc késő-római időszaka, majd 610-től, Herakleios császár (610–641) reform-periódusa vette kezdetét, a Balkán belső területei már teljes egészében kikerültek a *baszileia* kontrollja alól. Mindemellett azonban Hérakleiosnak jelentős sikerei is voltak – a legnagyobb az avarok, a gepidák és a szlávok nagy, közös támadó erejének megsemmisítése volt Konstantinápoly falai alatt 626-ban (ezt követően a várost egészen a 9. századig nem ostromolták újra északról, és az avarok sem támadták többé ekkora erővel Bizáncot). A győzelem azonban még így is pürrhosi volt, hiszen ekkora végképp egyértelművé vált: Bizánc már nem rendelkezhet korábbi pozícióival nemhogy a Balkán, de a Pelloponészosz felett sem, ahol a szláv jelenlét nagyban megnövekedett. Sőt, a folyamat folytatódott a következő másfél évszázadban.<sup>15</sup>

A 626-os támadók között különösen kitűntette magát egy törökös nyelvet beszélő, steppei népesség, az *onogur-bolgárok*. Permanens jelenlétük meg-megújuló fenyegetést jelentett, a Don alsó folyásának környékéről ugyanis rendszeresen ki-kicsaptak a Birodalom jelentős területeire.

<sup>11</sup> OSTROGORSKY 2003. 65–68.; OBOLENSKY 1999. 61–62.

<sup>12</sup> KAZSDAN–LITAVRIN 1961. 50–54.; OSTROGORSKY 2003. 83.; LEMERLE 1954. 11–18.

<sup>13</sup> KAZSDAN–LITAVRIN 1961. 54.

<sup>14</sup> EPHEZIOSZ 1974. 87.

<sup>15</sup> OSTROGORSKY 2003. 83–85.; OBOLENSKY 1999. 21.; 63–77.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 174–208.

Míg a másik, ebben az időszakban felemelkedő steppei hatalom, a kazároké, egyelőre igen jó kapcsolatokat ápolt Bizánccal,<sup>16</sup> a bolgárok egy része Asparuch vagy Ispirich kánjuk vezetésével, a 670-es években, igen gyors ütemben telepedett át a Balkánra.<sup>17</sup>

Ez volt az ún. *dunai-bolgárok* nagyszabású honfoglalása, melynek következményeként a jövőendő évtizedekben IV. Konstantin (668–685) és II. Justinianos császár (685–695, 705–11-ig uralkodott, és másodszor már Tervel kánnak, Asparuch fiának támogatása segítette vissza a trónra!), háborúkba keveredett az újonnan létrejött állammal, melyet természetesen egyikük sem volt hajlandó elismerni. A steppei népesség azonban mindkét uralkodóval szemben bizonyította, hogy harcmódora gyorsan és magabiztosan alkalmazkodott a helyi viszonyokhoz. Így Bizánc végül nem tehetett mást, mint, Theopanes történetíró szavaival élve: „a római név szegényére,” belenyugodott az új államalakulat létezésébe.<sup>18</sup>

A 8. században, Tervel (700–718) kán uralma alatt még inkább megszilárdult a bolgár állam ereje, és 712-ben sikeresen hódítottak Thrákiában, Bizánc rovására. Thrákia stratégiaiag nagyon fontos terület, kiváló agráradottságai révén Bulgária éléskamrája lett. Mivel a Birodalomban ismét válság érlelődött, III. Theodosios (711–717) és utóda, III. Leo (717–741) is jó kapcsolatokat igyekezett fenntartani a bolgárokkal, így megindulhatott a kereskedelem a két ország között, mondhatni egyenrangú partnerségi alapokon.<sup>19</sup>

Az események kedvező alakulását a becsvágyó *baszileusz*, V. Konstantin és a belső anarchia révén egymást sűrűn váltogató bolgár kánok meg-megújuló háborúi szakították meg, a 750-es évek és 775 között. A dunai bolgár állam azonban ezt a rendkívüli erőpróbát is ki tudta állni, s még inkább meg tudta szilárdítani pozícióit. IV. Leo (775–820) így joggal retteghetett Kardam (777–802), majd az őt követő Krum kán (802–814) fegyvereitől. Az ő nagyszabású expanziós kísérleteik azonban csekély eredményt hoztak. Sőt, végül mindkét fél számára sikert jelentett a bolgár-bizánci háborúk végére pontot tevő békekötés 817-ben.<sup>20</sup>

A Balkán nagy etnikai és politikai átrétegződésének zűrzavaros századai ezzel véget értek – a 400-as esztendőkhöz még romanizált terület a 9. századra alapvetően óriási változáson ment keresztül. Az 5. századi Balkánra ma már rá sem ismernénk – a 9. század eleji azonban jóval inkább emlékeztet a maira. S még 100 évnek sem kell elteltie, a hasonlóság sokkal szembetűnőbb lesz.

## Az új Balkán genezise (Kr. u. 9. század)

Konstantinos Porphyrogennetos szerint Herakleios császár uralmának idejére tehető a szerbek és a horvátok letelepedése a Balkánon. A *polihisztor-baszileusz* elbeszéli, hogy utóbbi etnikum a félsziget észak-nyugati részén, míg az előbbieket tőlük délkeletre telepedtek le. Ez a földrajzi behatárolás nagyjából már megfelel a nem sokkal később kialakult Horvát, illetve Szerb Fejedelemség területének. Auktorunk hozzáteszi azt is, hogy mindkét „nemzet” azonnal hűséget fogadott Bizáncnak, ami – bár ezt ő nem említi – gyaníthatóan csak formális gesztus volt. A következő évszázadok horvát államalakulatai ugyanis lassan-lassan megszűntek a *baszilea* távolabbi érdekszférájához tartozni: nyugati keresztény, majd *közép-európai jellegű* identitásuk gyorsan

<sup>16</sup> NOONAN 2006. 148–150.

<sup>17</sup> RUNCIMAN 1930. 23–28.; NOONAN 2006. 160.

<sup>18</sup> OSTROGORSKY 2003. 120.; RUNCIMAN 1930. 31–34.

<sup>19</sup> BOLENSKY 1999. 87–90.; RUNCIMAN 1930. 34–35.

<sup>20</sup> OSTROGORSKY 2003. 177–181.; RUNCIMAN 1930. 35–71.

kifejlődött. S, amennyire ez lehetséges volt, a szerbek is igyekeztek megőrizni különállásukat. Tehették, hiszen a számos szláv törzs, amelyek korábban a területre érkeztek, elsősorban e két, eleinte területi-etnikai, később politikai-állami, még később pedig vallási-kulturális szempontból is kiemelkedő jelentőségű centrum felé kezdett orientálódni.<sup>21</sup>

A balkáni szlávok a 9. század elejére más szempontból is komoly fejlődést értek el: a helyi romanizált lakossággal (dalmátok, illírek, thrákok stb.) való keveredés, Bizánc hatása és saját törekvéseik nyomán, már áttértek a földművelésre és állattenyésztésre. A Birodalom befolyása azonban egyelőre pusztán közvetve hatott rájuk. Makedónia és Hellász partvidéke továbbra is Konstantinápolynak hódolt, de a félsziget belseje jelentős mértékben elszlávosodott lakosságot vagy elnéptelenedett területeket rejtett. „Barbárrá lett vidékem / nyelvében is, külszínében is.” – panaszkodott Ioánnés Geometrés, a 10. századi költő.<sup>22</sup>

A területiális és politikai fennhatóság hiányának dacára Bizánc igyekezete nem szűnt meg, hogy ismét szélesebb körű ellenőrzésre tegyen szert elvesztett területei felett. A 8. században az ikonoklaszta eretnenség előtérbe kerülése, az ehhez (is) kapcsolódó belharcok és az állandó arab háborúk egymással szorosan összefüggő problémái, a balkáni orientáció feléledését nem, vagy csak igen kevésbé tették lehetővé. A 840-es és a 850-es évektől azonban a birodalmi légiók folyamatos sikereket értek el az immár hanyatló hatalmat képviselő Abbászidákkal szemben, 863-as észak-anatóliai győzelmük után pedig már egyenesen ellentámadásba lendültek, ami egészen a 11. század második feléig, a szeldzsuk előretörésig, sikeresen folytatódott a Közel-Keleten. Közben véget ért a feudális anarchia kora is: III. Mikháél (840–867), majd I. Makedón Basileos (867–888) uralma alatt a Birodalom kultúrájának új aranykorszaka bontakozott ki, fejlett világi oktatással, jelentős társadalmi változásokkal – és, nem utolsósorban: nyugodt, konjunktúrát hozó évtizedekkel.<sup>23</sup>

Ekkoriban kapott nagyobb lendületet az új balkáni themák létrehozása is. A themák Herakleios császár már említett reformjai nyomán megszervezett „bizánci provinciák”, saját egyházi (a konstantinápolyi patriarchátusnak eltérő mértékben alárendelt püspökségek révén) és világi igazgatással – utóbbi vezetője a *sztratégoi*, vagyis helyi katonai és közigazgatási irányítás *despotája* volt. A Balkánon a 9. század végéig kb. 10 ilyen egység jött létre.<sup>24</sup>

Az első, még a 800-as esztendőök előtt kialakított balkáni themák (Hellász, Thrákia, Pelloponészosz, Makedónia stb.) közül Thrákia sorsa állandóan bizonytalan volt a bolgárokkal vívott háborúk miatt, a 789 után létrehozott Makedónia thema pedig kezdetben a valódi Makedóniának csupán szerény részét foglalta magába, és neve még évtizedeken keresztül is sokkal inkább kifejezte a terület visszaszerzésének igényét, mint annak tényszerű birtoklását.<sup>25</sup> A 870-es évekre azonban Bizánc ismét magáénak mondhatta az említett tartományokat, ahogy a 42 szélességi kör alatti, korábban már fennhatósága alatt álló, a Földközi-tenger partja menti területeit, (sőt, ezeken túl még Thrákiát és Dalmáciát is!).<sup>26</sup>

Ezek sem voltak jelentéktelen fejlemények – de a legnagyobb diadalt mégis a bizánci egyház aratta ekkor, amely megerősödve került ki az évszázados küzdelmekből. A képromboló eretnenség 843-as konstantinápolyi zsinaton való eltörlése és az erős császári hatalom is szavatolta a kánon megszilárdulását, a krisztológiai és egyéb teológiai természetű viták mérséklődését. Az új

<sup>21</sup> OSTROGORSKY 2003. 106.; LEMERLE 1954. 11–42.

<sup>22</sup> KAZSDAN–LITAVRIN 1961. 65–66.; CHARANIS 1953.

<sup>23</sup> OBOLENSKY 1999. 94–97.; OSTROGORSKY 2003. 101.; 204–205.

<sup>24</sup> BRÉHIER 2003. 126–127.; OBOLENSKY 1999. 99–101.; OSTROGORSKY 2003. 174.; 176.

<sup>25</sup> OBOLENSKY 1999. 101.; OSTROGORSKY 2003. 202.; 221.; 224.

<sup>26</sup> OBOLENSKY 1999. 101–103.



korszak új törekvéseket hozott magával, melyek olyan rendkívüli képességű, szikár szellemű polihisztorokban öltöttek testet, mint Photios, a későbbi főkancellár és a konstantinápolyi egyetem egyik elöljárója, Leon Matematikos, a mechanika, a matematika, a természettudományok kiváló ismerője, vagy az a Konstantin, aki ugyan felettebb jártas volt a filozófiában és a teológiában, de elsősorban nem citált erényei okán ismerjük.<sup>27</sup>

Nagyon valószínűnek látszik, hogy ez a magas szellemi intenzitású kör volt az, amelyben megszületett a Közép- és Kelet-Európa lakóinak bizánci térítésével kapcsolatos program. A teológiai túl ez a tevékenység a misszióban résztvevők az adott népesség helyi viszonyaira vonatkozó helytálló ismeretét is igényelte. Ehhez pedig olyan szellemi felkészültségre volt szükség, amelyet a tevékenységüknek otthont adó konstantinápolyi egyetem feltétlenül biztosíthatott. Maga Photios a 860-as években a morvák államába, a bolgárok közé, illetve (a frissen létrejött új keleti fejedelemségbe) a kijevei Ruszba vezető utakra is vállalkozott. De időközben kancellár lett, így mások vették át feladatkörét. Egyikük az arabok (őket a *Vita Constantini* szerint meggyőzte, hogy minden művészet Bizánctól származik), illetve kazárok közé is vezetett már követségeket. Konstantinról (Ciril) van szó, aki testvérevel, Methodios-szal (Methód) együtt az egyik fő koordinátora a felélénkülő új missziós tevékenységnek.<sup>28</sup>

Ez irányú munkásságukat III. Mihály, majd a berendezkedő Makedón-dinasztia égisze alatt, széles körben fejthetik ki. S miközben új témák, új „adókörzetek”, majd egyházmegyék és püspökségek jönnek létre a lépésről lépésre visszahódított Pelloponészoszson, ahol a szlávokat hellenizálták és a görög liturgiai nyelvvel „traktálták” – messze a határokon túl, Cirill és Metód már a kulturális türelem és az ügyes diplomácia egyedi kombinációjával kísérleteztek. Feladatuk nem volt könnyen teljesíthető – főleg a szilárd, markáns steppei identitású dunai-bolgár államban ütköztek nehézségekbe!<sup>29</sup>

A bolgárok Omurtag kánjuk (817–831) békés uralma alatt kétségkívül belátták Bizánc nagyhatalmi primátusát, ugyanakkor, tudták azt is, hogy a Birodalom legalább olyan mértékben tekinti őket betolakodónak, amennyire ők megvetik a Birodalmat, vagyis annak beolvasztó jellegű politikáját). Vallásuk továbbra is a tengrizmus sajátos válfaját képviselte, de közülük többen már kezdenek lemondani őseik hitéről. Malamirnak (831–836), Omurtag utódjának, már saját öccsét, Enravotaszt is meg kellett öletnie, mivel kiderült róla, hogy a bizánci rítus követője.<sup>30</sup>

Ugyanakkor nem zárkozhattak el a kulturális befolyás elől: írásbeliségük ekkor keletkezett, s egyúttal legkorábbi ismert emlékei, vagy görög nyelvűek, vagy saját nyelvük szavait, mondatait próbálták visszaadni görög betűkkel. Nincs feljegyzésünk arról sem, hogy az uralmuk alatt élő szlávoknak megtiltották volna az átkeresztelkedést. S a kereszténységnek, magának, sem voltak teljesen ellene. Borisz kán (852–889), bár elődeinél élénkebb kapcsolatokat kezdeményezett Bizánccal, már egyértelműen Róma és a frankok irányába igyekezett orientálódni. A Horvát Fejedelemség szoros, jó viszonyban állt a nagy riválisokkal – Bizáncnak nem hiányzott, hogy Aachen (pontosabban Salzburg) befolyása a Kelet-Balkánon is megnövekedjen. Ezért a bolgárok térítésének ügye elsődleges prioritássá vált a külpolitikában.<sup>31</sup>

Konstantin és Methodios, illetve missziós csapataik, a 860-as évek elején a vonatkozó kútfők szerint már rendkívüli eredményeket értek el e téren. 864-ben aztán III. Mihály császár, jelentős

<sup>27</sup> OBOLENSKY 1999. 96–97.; OSTROGORSKY 2003. 213–216.

<sup>28</sup> OBOLENSKY 1999. 96–98.

<sup>29</sup> OBOLENSKY 1999. 105–107.

<sup>30</sup> CRAMPTON 2007. 11–14.; RUNCIMAN 1930. 71–88.; 90–99.

<sup>31</sup> CRAMPTON 2007. 14–16.; OBOLENSKY 1999. 107–111.; RUNCIMAN 1930. 92–98.

katonai demonstrációval érkezett Bulgária határára, és, minthogy Borisz helyzete éppen nem volt a legkiválóbb (a bizánciak túlerőben voltak, ráadásul éhínség is sújtotta országát), azonnal meg is hódoltatta a fejedelmet. A cár így a következő esztendőben kénytelen volt a chrodegang-i regula szerint térítő nyugatiak barátságát kevésbé preferálni (igaz, I. Miklós pápával, Rómával és a frankokkal továbbra is jó maradt a viszonya), és egész háza népével együtt a *baszileosz kegyelme folytán* felvenni a kereszténységet. Eközben Konstantin, Methód és más püspökök buzgón és fáradhatatlanul, legfőképp pedig *büntetlenül* térítették a népet.<sup>32</sup>

Bizánc széles és nagylelkű gesztusokat tett. Borisz a keresztségben a Mikháél nevet kapta, amivel az egyébként részesesnek csúfolt, és delírium hatása alatt két esztendővel később meggyilkolt III. Mikháél császár szimbolikus testvére lett. Photios, a kor kiváló hittudósa egy neki írt levelében Nagy Konstantinéhoz mérte igyekezetét és buzgóságát.<sup>33</sup> V. (Bölcs vagy Kazár) Leo (870–912) pedig még évtizedek múlva is büszkén emlékezett vissza erre az eseményre, mondván, hogy népeik „*testvérek, mivel egyazon hiten vannak.*”. Hogy ez mennyiben jelentett Bizáncnak való behódolást, azt a hagyományokhoz ragaszkodó bolgár klánok felkelése is bizonyítja: rövid távon nem igazán. Még Borisz-Mikháél esetében is erős kétségek merülnek fel, hiszen több korabeli dokumentum is bizonyítja járatlanságát a kardinális hitelvekben. Ráadásul bosszantotta, hogy Bizánc *intendánsai* minden ügyébe és tevékenységeinek minden körébe beleszóltak. Ezért csakhamar élénkebben kezdett tájékozódni Róma irányában, hogy megvizsgálja: nem volna-e jobb mégis a nyugati hatás befolyását érvényesíteni hazájában, mint a keletét. Miklós pápa népének számos ősi szokását, kulturális tradícióját összeegyeztethetetlennek ítélte kereszténységgel. Nemhogy a többnejűséget, vagy a vallási, de még az ősi rituális hagyományokat is, mint pl. lófarkas zászló használata, kardra tett eskü csata előtt stb. Még a nadrág viselésére nézve is így nyilatkozott: „*supervacuum*”(felesleges).<sup>34</sup>

Ennek dacára azonban az ő javára billent a mérleg: a Róma iránti hűség nem jelentett szoros függést, s jóval tágabb politikai mozgásteret biztosított, mint az Impérium beolvasztó jellegű politikája. 866 végére ezért pápai küldöttséget hívott országába, és kiúzta a görög papságot hazájából. Ez súlyos arcucsapása volt az *eklesiának*, s ezen keresztül nyilvánvalóan a *baszileiának* is. Ráadásul ezzel olajat öntött az ún. *filioque*-vita már amúgy is igencsak fellobbant tűzére. A pápát és az egyház egészét megosztó küzdelem odáig fajult, hogy 867-ben, a császár elnökletével Konstantinápolyba összehívott zsinat letette trónjáról Miklóst.<sup>35</sup>

A keresztény egyház új feje, II. Hadrianus, még jelentősebb igyekezetet próbált kifejteni a bolgárok nyugati orientációjának érdekében, s az újra feltámadt huzavona során Bizánc minden erőforrást bevetett. Anastasius, a pápa könyvtárosa, elborzadva írta: „*a görögök nagy összegekkel vesztegették meg, és ravasz szofisztikával igyekeztek eltéríteni Boriszt Rómától.*” A cár azonban még mindig várt néhány esztendőt, mielőtt végleges döntést hozott volna. Végül aztán, 870 februárjában üzenettel fordult a még mindig ülésező zsinathoz – „*Melyik egyházhoz tartozzon országa – a rómaihoz vagy a bizáncihoz?*” – Mivel a pápa hívei kisebbségen voltak – az összegyűltek arra döntésre jutottak, hogy a bolgárokat az Impérium „*katolizálja*”. Borisz erre a válasza számított, de nem akart nyílt döntést hozni Bizánc mellett – ezért tette meg ezt így, áttételes formában. A frank és itáliai térítők ismét elhagyták Bulgária területét, s megérkezett

<sup>32</sup> CRAMPTON 2007. 15–16.; OBOLENSKY 1999. 110–112.; RUNCIMAN 1930. 99–105.

<sup>33</sup> DUJCEV 1965.

<sup>34</sup> OBOLENSKY 1999. 111–118; DUJCEV 1949.

<sup>35</sup> OBOLENSKY 1999. 118–121.; RUNCIMAN 1930. 10–113.

Ignatiosz konstantinápolyi patriarcha *serege*, hogy immár hathatósabb eszközökkel „*terelje Bizánc aklába a tévelygő népet*”.<sup>36</sup>

Mostanra Konstantinápoly is kénytelen volt nyugtázni: Bulgária a Balkán egyik rendkívüli jelentőségű, kulcspozíciót és jelentős stabilizáló funkciót ellátó államalakulata, így különleges engedményeket kell kapnia. Érseke például, bár volt egy bizonyos enyhe *szuffragáneus* státusza, nagymértékű autonómiát élvezett a Birodalmon belül. Mi több: az egyházi hierarchiában a bolgár a legtöbb bizánci egyház fölé emelkedett. A *diokésziszek* (egyházmegyek) élén egyelőre Konstantinápolyból delegált püspökök álltak, de hamar kezdetét vette a helyi klerikusok elitjének képzése: az egykorú források szerint fiatal bolgár nemes ifjak kisebb serege kezdte meg tanulmányait Konstantinápolyban, Arszeniosz hégumenosz iskolájában – köztük Simeon herceg, Borisz fia is!<sup>37</sup>

Az új rítus, az új helyzet teremtette konstelláció az államéletben könnyen nyomon követhető, de források hiányában nagyon nehezen rekonstruálható, amennyiben a társadalmi folyamatokat, az átrétegződéseket érintette. Bizonyos azonban: nagy szerep jutott benne a csupán kezdetben izolált státuszban élő szláv lakosságnak is. Ez utóbbi körülmény jelentőségét növeli, hogy a 9. század végén a bolgárok meghódították Közép- és Dél-Makedónia nagy részét, ahol ekkorra a kor viszonyaihoz mérten már igencsak jelentős lélekszámú, ráadásul a bizánci hatásoknak meglehetősen kitett szláv népesség élt. Identitásuk még sokkal könnyebben formálható, alakítható volt, mint a törökös eredetű bolgár elité, s lélekszámuk, valamint jelentőségük korabeli növekedése révén az alsóbb néprétegekben is biztosíthatták a kereszténység gyorsabb terjedését. E folyamatok azonban még messze nem bizonyultak elegendőnek az igazán széleskörű integrációhoz.<sup>38</sup>

Az azt segítő legfontosabb tényező ugyanis a közös liturgikus nyelv és írásbeliség volt. A 860 körül, módszeresen végbevett „*nyelvújítás*” nemcsak a bolgár népesség „*asszimilációját*” segítette – a bizánci nemzetközösség létrejöttében is meghatározó szerepet játszott. A közös vallás után ugyanis a már emlegetett *identitás-csomag* másik legjellegzetesebb tartalma a közös *lingua franca*. A görög gyarmatosítás és a hellenizáció hatásaiban már eleve részeltetett, illetve a pelloponészoszi területeken „*őshonos*” görög, efféle pozíciója már eleve adott volt. A szlávok számára azonban az aranykori Konstantinápoly olvasztótégelyében, 860 körül alakították ki az új „*szent nyelvet*”, az egyetem már többször említett missziós köreiből, s ebben is magának, Szent Konstantinnak (Cirillnek) jutott a főszerep. A munka eredménye nem vált volna ennyire univerzálissá és organikusává a Balkán általunk vizsgált területein (sőt, egy rövid ideig azoknál északabbra, Moráviában és Dalmáciában), ha nem táplálkozott volna univerzális és organikus hagyományokból. Az ún. glagolita<sup>39</sup>-ABC, negyven önálló és egy kiegészítő jegyből álló konstrukció, amely tulajdonképpen saját írásbeliség lehetőségét teremtette meg a szláv népek számára, a Rusztól Thrákiáig, Mosaburgtól Pliszkáig. Konstantin és testvére, Methodios először Raszisztzláv morva fejedelem udvarában *tesztelték*, majd Rómában, párhuzamosan a konstantinápolyi zsinat bizánci sikereivel, meg is védtek a liturgikus gyakorlatot.<sup>40</sup>

Methodios 885-ös halálát követően azonban (Konstantin 869-ben hunyt el), V. István pápa áldásával, a passauai és salzburgi püspökségek módszeresen kiszorították az ezen a nyelven ígét hirdetőket Morávia és Dalmácia területéről. Ez egyrészt ezen államok további fejlődésének szempontjából meghatározó momentum, másrészt innentől kezdve Borisz pliszikai udvara adott

<sup>36</sup> OBOLENSKY 1999. 120–122.; RUNCIMAN 1930. 114–116.

<sup>37</sup> CRAMPTON 2007. 15–16.; OBOLENSKY 1999. 122.; RUNCIMAN 1930. 114–124.

<sup>38</sup> OBOLENSKY 1999. 122–124.

<sup>39</sup> A kifejezés a horvát *glagoljati*, beszélni szóból eredeztethető, amelyből a papság ottani megnevezése (*glagoljasi*) is származik.

otthont a „menekülő ortodoxiának”. Kelemen és Naum, a diaszpóra tulajdonképpeni vezetői, az uralkodó rendkívüli tiszteletét és megbecsülését élvezték. A később szentté avatott Kelemen legendája elbeszéli, hogy Borisz minden nap tanácskozott velük. Ha valóban így volt, nem ki-zárt, hogy a balkáni misszió további lépéseivel kapcsolatban, amelyek tekintetében a két leendő főpapnak rendkívüli szerep jutott.<sup>41</sup> Akárcsak az immár szláv rítusú bolgár egyház pozícióinak megszilárdításában – amelyre szükség is volt Borisz 889-es lemondása után (szerzetesként fejezte be életét) – mikor Vladimir, a fia került hatalomra. Vladimir mindenben az uralmi, politikai és vallási visszarendeződés híve volt. Arnulf német királlyal egyezkedett, de a török-bolgár kultu-szoknak, szakrális gondolkodásnak sem szabott gátat. Senki sem sejtette, hogy uralma pusztán intermezzo: Borisz 893-ban még egyszer visszatért, megfosztotta koronájától, megvakíttatta és bebörtönöztette fiát, majd Simeont (Konstantinápolyban nevelkedett gyermekét!) tette meg utódává. A később Nagynak nevezett Simeon (893–927) időszaka már a bolgár nagyhatalmítás, a megkérdőjelezhetetlen balkáni bolgár szupremácia első nagy korszaka, amelynek méltó ellenfelei támadnak a Makedón-dinasztia a Balkán visszaszerzésére törekvő császárainak személyében...<sup>42</sup>

A szerbek szétszórót *zsupanijei* (kisközösségei) a bolgár állam nyugati határain túl kezdődtek. A század elején e népesség egyértelműen lassú expanzióba kezdett a nyugat-Balkánon és elszige-telte magát Bizáncból. A bolgár nagyhatalommal való mind élesebb összeütközéseikről először 850 körülről értesülünk. Ekkor már egy fejedelmük, Vlastimir neve is felbukkan a forrásokban. A későbbiekben, I. Basileos idején, s gyaníthatóan a bolgár példát követve, ők maguk is belátták, hogy a szeparáció nem járható út, és követeket menesztettek az uralkodóhoz. „A császár” – írja Konstantinos Porphyrogenetos – „úgy fogadta őket, mint a jószágos atya, aki visszafogadja kíméletlen, lázadó fiát, és azonnal papokat és diplomatákat küldött hozzájuk.”<sup>43</sup> Baszileosz, tán szintén a bolgár tanulságokból okulva, minél szélesebb önállóságot igyekezett biztosítani nekik. A feltétel, szokás szerint ismét csak az „identitás-csomag” elfogadása volt. A folyamat nem zajlott le egészen zökkenőmentesen, de gyaníthatóan a 870-es évek közepére véget ért. Ekkorra a Biro-dalomnak már sikerült pacifikálnia a Balkánnak szinte egészét – még az ádáz kalózok hírében álló *narentán* törzsek is meghajtották fejüket a keresztvíz előtt és elfogadták a fennhatóságot.<sup>44</sup>

## Következmények és következtetések

A 9. század végére bizonyos értelemben eldőlt a félsziget további sorsa. Hellász és Makedónia szlávjai nagyrészt integrálódtak a helyi görög és egyéb népességbe, a kisebb törzsek pedig, ha másként nem is, vallási szempontból már mindenképpen alá voltak rendelve Bizáncnak. A bolgá-rok új identitása még formálódóban volt, de, a Birodalommal szemben megnyilvánuló markáns hatalmi politikájuk sem másíthatta meg a tény: a helyi népesség a keleti keresztény kultúrkör részévé vált, s ez kétségtől Bizánc érdekéért realizálódott. A szerbek integrációja gyorsab-ban zajlott, ráadásul állami és vallási szempontból is bizonyos fokú különállásra tehettek szert, ami segítette a folyamatot. Ám sokáig nem tudtak olyan markáns tényezői lenni a félszigetnek, mint Bulgária, amely „a szláv keresztény civilizáció valóságos központjává”<sup>45</sup> vált. A szerb állam csak a 13. század második felétől kezdi „kinőni magát” – igaz, akkor annál gyorsabban teszi ezt.

<sup>40</sup> NEDELJKOVIC 1965. 15–16.; 19.; 58.

<sup>41</sup> KUSSEFF 1948.

<sup>42</sup> CRAMPTON 2007. 17–21.; SHEPHARD–FRANKLIN 2006. 96–98.

<sup>43</sup> DAI 29. fejezet. 125.

<sup>44</sup> RADOJCIC 1952.

Ami Bizánc és a régió további viszonyát illeti: a 10. század „tűzkeresztisége” lesz az erőpróba, amely bizonyítja, milyen megbonthatatlan is az újonnan kialakult struktúrák szilárdító szövete. Ekkor válik nyilvánvalóvá: az Impérium olyan erőt teremtett a Balkánon, amely, *ha kellett, még neki is ellenállt*. A nagy Simeon és Péter (927-969) uralma alatt virágkorát élő Bulgária komoly fenyegetést jelentett a Makedón-császárok nagyhatalmi törekvéseire nézve.<sup>45</sup> A formálódó szerb entitás ugyan küzdött a maga kétlakiságával (Duklja – Zeta, Crna Gora, vagyis Montenegró – és Raška a két hatalmi centrum), de, még a bolgárok uralma alatt is, megőrizte a maga integritását a kultúrkörön belül. A 10. században a Balkáni egyházak már a maguk *bizánci jellegű* eretnekségét is *kitermelték*: a bogumilok mozgalmát. S ha ez még nem lett volna elegendő: Horvátország a bizánci érdekszféráról való leválása I. Tomislav (925–928) és II. Típmir (928–935) uralkodók idejére végképp eldőlt, megmásíthatatlan tényné vált.

A helyi struktúrák bizánci eredetét és jellegét jól mutatja, hogy, miután II. Basileos (976–1025) szétzúzta a bolgár államot és ismét uralma alá vetette a Balkánt (a horvát területeket leszámítva), a régió integrációja viszonylag gyorsan és zavartalanul ment végbe. Igaz, rövid ideig is tartott – a Komnenos-császárok korszaka már kései aranykora volt a *Baszileiának*. A hanyatlás a küszöbön állt, s a 13. századra Bizánc kiszorult a Balkánról (létrejött a Második Bolgár Cárság és vele szinte párhuzamosan a Szerb Királyság is), a 14. végére pedig nagyrészt már a Pelloponészoszról is.

Új korszak kezdődött: előbb a magyar, majd az oszmán nagyhatalmiság fenyegette a félsziget népeit, amelyek teljes egészében csak a 19–20. századra szabadultak fel az *idegen igák* alól. Magukra találásuk azonban nehéz és gyötrelmes folyamat volt, telve háborúkkal és kataklizmákkal, amelyek a kölcsönös sérelmek és gyűlölködés okozói lettek. A Balkán nyugodt, prosperitást hozó évtizedekre csak akkor lelt, ha meg tudott békélni önmagával. És ilyenkor, mindig, nagyban, a bizánci hagyományokra támaszkodott. Megtette ezt már a görög hivatalnokokra a helyi államélet megannyi területét rábízó oszmán adminisztráció is, ha pacifikálni akarta a régiót. De Jugoszlávia keleti területei dominanciájának is ez volt a záloga. Igaz, ez utóbbi (mármint Jugoszlávia) éppen azért volt rendellenes struktúra, mert a „*bizánci*”, az „*európai*” és az oszmán hatásra kialakult új, „*mozlim Balkánt*” próbálta egy egységbe foglalni, miközben e három meghatározó identitástudatot lassan, bizonytalanul, ám mégiscsak egyértelműen próbálta felszámolni – ez az évezredes fejlődés tükrében azonban nyilvánvalóan csakis *ad absurdum*-ként artikulálódhatott.

Bizánc integrációs politikája akkor volt a legsikeresebb, mikor tág mozgásteret biztosított Nemzetközössége népei számára. A grúzok vagy az oroszok közös tudata, többek között, azért őrzi mindmáig olyan változatlan formában a bizánci elemeket, mert a Birodalomhoz lazább politikai, gazdasági és kulturális függés kapcsolta őket. A Balkán példája is azt bizonyítja, hogy a lazább, sajátos nemzetközösségi, viszony erősen hatott a bizánci identitás terjesztésére, míg a minden más birodalomra is jellemző, kevésbé toleráns beolvasztó politika nem igazán járt hosszabb távú sikerekkel.

Ugyanakkor az is bizonyos: a bizánci befolyástól való szabadulás, ha egyszer egy állam Konstantinápoly hatósugarába került, szintúgy nem volt könnyű. A horvátoknak is bizonyos erőfeszítéseikbe tellett ez – de ott van a magyarok példája. Hierotheosz (akit Turkia, azaz Magyarország püspökévé is szenteltek!), és térítői, tanítványai, a 10. század második felében, az erdélyi *gyulák* támogatásával hosszabb távon talán jelentősebb eredményeket is képesek elérni,

<sup>45</sup> PAPADAKIS–MEYENDORFF 2002. 340.

<sup>46</sup> Vö. SHEPHARD–FRANKLIN 2006. 97.



ha a hatalma csúcsán álló Birodalommal egyébként remek viszonyt fenntartó Szent István király, mondhatni, *nem számol le a bizánci hatással* (megdöntvén a gyulák hatalmát és leverve a II. Basileos által támogatott Ajtony lázadását). S, mint történelmünk példái igazolják, ez önmagában még nem jelentette a probléma teljes negligálását – az egészen a 13. század elejéig fennállt és rendkívül súlyos konfliktusokat, évtizedekig tartó háborúkat generált a két hatalom között.

Hasonló nyűgöt jelentett a függetlenedés Abházia számára is, amely a 8. századig autonóm státuszú, de bizánci uralom alatt álló terület volt. Amikor aztán „meggyöngültek a görögök”, II. Leon „*az abházok erisztavja*” (királya), mint azt a *Matiane* nevű grúz krónika írja, „*elszakadt tőlük*”. A *Matiane* azt is megemlíti, hogy az elszakadáshoz szükség volt a kazár kapcsolatok megerősítésére, sőt, a Nyugat-Grúzia birtoklása jelentette, megnövekedett pozíciókra is (és ne feledjük, a Birodalom válságának éveiben vagyunk!). A 9-10. században aztán „*Nyugat-Grúzia az abház királyok aktív közreműködésével kilépett a konstantinápolyi patriarchátusból és csatlakozott a mchetai katedrához*”<sup>47</sup>. Nyilvánvalóan nem lehetett könnyű dolog kiszabadulni Bizánc politikai erőteréből, de még ennél is nehezebb lehetett megszakítani vele az egyházi kapcsolatokat és megszüntetni Bizánc vallási-kulturális befolyását. Céljuk elérése érdekében az abház uralkodók felszámolták a görög püspökségeket, amelyek Konstantinápoly pillérei voltak, és helyettük újakat hoztak létre. Az új püspökségek a grúz kultúra műhelyeivé lettek...”. S tegyük még hozzá, hogy a grúz kultúra, bár megőrizte archaikus formáit, szekundér értelemben véve, egyértelműen a keleti keresztény kultúrkör részét képezve, mégiscsak része volt a bizánci nemzetközösség éltető szövetének...<sup>48</sup>

## Befejezés

Áttekintve a felidézett történelmi eseményeket, megállapítható, hogy minden kikövetkeztethető információ ellenére a bizánci hatás erejének és tartósságának van valamiféle misztériuma, amelyet racionális szinten nem lehet igazán releváns mértékben megragadni. A történelem számos birodalma, hosszabb vagy rövidebb története során, kíséreltezet bár enyhébb vagy markánsabb presszióval a meghódított népeiségek felett, a *beolvasztásnak bizánci mértékéről* nem is álmodhatott. S csakúgy igaz: kevés történelmi struktúra mondhatja el magáról, hogy jelenléte ennyire nyilvánvaló és múlhatatlan, mint Bizáncé – akár éppen az általunk vizsgált Balkánon, akár a nemzetközösség egyéb államalakulatainak esetében.

A félszigeten Bizánc ma is releváns, mozgósító és egységesítő erő. De szelleme az ortodox világ egészét áthatja az orosz óhitűektől a Meteórák szerzeteseiig, a diaszpóráktól a patriarchátusokig. Szerepe összességében ambivalens, mert állandóan változó és bizonyára sok értékes elemét tüntette el az egyes „*beolvasztott*” népek korábbi kultúrájának. Ugyanakkor azonban hatása mindig a helyi sajátosságokra alkalmazva nyilvánult meg, s így olyan páratlan szellemi közegeket teremtett, s az érintett társadalmaknak olyan szilárdító szövetet adott, amely konszolidációs periódusokban és háborúk idején, egyaránt, ma is kisebb csodákra képes. A Balkán nemzetei pedig – ezt fenntartások nélkül megállapíthatjuk – jelenlegi állapotukban már nem is léteznének nélküle.

✱

<sup>47</sup> A grúz egyház tulajdonképpeni központja, nagyfokú autonómiát élvezett már a Kr. u. 4. századtól kezdve.

<sup>48</sup> Bíró 1995. 30–31.

## FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÍRÓ MARGIT (1995): Az abházok és az Abház királyság megalakulása (8. század). *Keletkutatás*. A Körösi Csoma Társaság folyóirata. 1995 ősz. Szerk.: Dávid Géza és Fodor Pál. 23–35.
- BRÉHIER, LOUIS (2003): *A bizánci birodalom intézményei*. Varia Bizantina – Bizánc világa VII. Budapest, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.
- CHARANIS, PETER (1953): On the Slavic Settlement in the Peloponessus. *Byzantinische Zeitschrift*. vol. 14. 91–103.
- CRAMPTON, RICHARD J. (2007): *A Concise History of Bulgaria*. New York, Cambridge University Press.
- DAI: BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN: *A Birodalom Kormányzásáról*. Moravcsik Gyula ford. Közoktatásügyi Kiadó, 1950.
- DUJCEV, IVAN (1949): *Die Responsa Nicolai I. Papae ad consulta Bulgarorum als Quelle für die bularische Geschichte. Fasschrift des Haus-, Hof- und Staatsarchivs I*. Wien. 439–462.
- DUJCEV, IVAN (1951): Au lendemain de la conversion du peuple bulgare. *Mélanges de Science Religieuse*. vol. 8. Lille. Faculté catholiques. 221–226.
- EPHESZIOSZ, IÓÁNNÉSZ (1974): *Ekklesiásztiké História*. Gyóni Mátyás ford. In *A bizánci irodalom kistüke*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 87.
- KAZSDAN, A. P. – LITAVRIN, G. G. (1961): *Bizánc rövid története*. Stúdium könyvek 25. Budapest, Gondolat kiadó.
- KAZHDAN, ALEXANDER (2006): A bizánci diplomácia fogalma. In SHEPHARD – FRANKLIN 2006.
- KUSSEFF, METHODIE (1948): St. Clement of Ochrida. *The Slavonic and East European Review*. vol. 27. no. 68. London. 193–215.
- LEMERLE, PAUL (1954): *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle*. S. l., Presses universitaires de France.
- NEDELJKOVIC, OLGA (1965): Još jednom o hronološkom primatu glagoljice. *Studies of the Old Church Slavonic Institute* (in Croatian). no. 15–16. 1965 September. Old Church Slavonic Institute. 19–58.
- NOONAN, THOMAS N. (2006): *Bizánc és a kazárok: vajon különleges kapcsolat fűzte össze őket?* In SHEPHARD – FRANKLIN 2006.
- OBOLENSKY, DIMITRY (1999): *A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa 500–453*. Varia Bizantina – Bizánc világa 3. Budapest, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.
- OSTROGORSKY, GEORG (2003): *A bizánci állam története*. Osiris tankönyvek. Budapest, Osiris.
- PAPADAKIS, ARISTEIDES – MEYENDORFF, JOHN (2002): *A keresztény Kelet és a pápaság felemelkedése. Az Egyház 1071 és 1453 között*. Varia Bizantina – Bizánc világa VI. Budapest, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.
- RADOJCIC, GEORGES SP. (1952): La date de la conversion des Serbes. *Byzantion* vol. 22. 253–256.
- RUNCIMAN, STEVEN (1930): *A history of the First Bulgarian Empire*. London, G. Bell & Sons Ltd.
- SEKULIC, ISIDORA (2003): A Balkán. (Egy balkanofilosz jegyzetei). Rajsli Emese ford. *Üzenet*. Irodalmi, művészeti, kritikai és társadalomtudományi folyóirat. 4. sz. *Volt egyszer egy ország...*
- SHEPHARD, JONATHAN – FRANKLIN, SIMON (2006): *A bizánci diplomácia*. Varia Bizantina – Bizánc világa XI. Budapest, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.
- SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU (1998): *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest.
- TODOROVA, MARIA (1997): The Balkans: nomen. In Maria Todorova: *Imagining the Balkans*. New York – Oxford. Oxford University Press.

# *Az ortodox földrajzi kulturális terület egy lehetséges körülhatárolása*

— *Possible Demarcation of the Geographical and Cultural Space of Orthodoxy* —

## **Abstract**

Although the significant cultural-geographical regions can be determined by various distinctive features, my aim is to demarcate the Orthodox region by synthesising the conclusions of historians (civilization and church history) and geographers (primarily cultural geography) in the present paper. From the geographical point of view, it facilitates the examination that the natural borders of Asia in the North and in the East (the Arctic Ocean and the North Pacific Ocean) can be interpreted as civilization borders as well. However, the situation is more complex in the West and in the South, as thousand-year-old cultures, religions and ethnicities mingle which obscures the boundaries of the studied region. By analysing historical and theological/religious aspects, the most important events in the first millennium of Christianity are discussed in order to demonstrate how unmistakably the regional differences have manifested in the history of Eastern Christianity. The analysis of cultural, historical, political and geographical characteristics is going to reveal the similarities and/or discrepancies between the Orthodoxy and the neighbouring civilizations.

KEYWORDS: space of orthodoxy



KULCSSZAVAK: ortodox világ

## **Egyháztörténeti szempontok**

Az egységesnek már az első századokban sem mondható kereszténység nyugati (latin) és keleti (görög) részre szakadása az Ókor utolsó időszakának vitáira vezet vissza, konkrétan a Kr. u. 4. század szentháromságtani vitáira, Arius tanításával kapcsolatos eltérő egyházi és teológiai álláspontokra, valamint ennek következményeként az I. Szilveszter pápa által összehívott I. Niceai Zsinat hitvallásában meg-

fogalmazott teológiai elvek eltérő megközelítésére. Közöttük különösen meghatározó volt az ún. „filioque” vita (vagyis, hogy a Szentlélek az Atyától „és a Fiútól” származik), amit a latin egyház csak a 7. század végén iktatott be a niceai-konstantinápolyi hitvallás szövegébe. A görög egyház Kr. u. 867 óta főképp ezért támadja a latin egyházat és ezt tekintik a későbbi szakadás fő okának is. A görög és a latin egyház szétválása – az azt megelőző több évszázados ellentétek csúcspontjaként –, Kerullariosz konstantinápolyi pátriárka és IX. Leó pápa 1054-es, egymás kölcsönös kiközösítésével történt, amelynek körülményeit és kronológiáját

részletesen olvashatjuk SZÁNTÓ Konrád (1983) *A Katolikus egyház története* című munkájában.<sup>1</sup> A Róma központú latin egyház és a Konstantinápoly központú görög egyház ettől kezdve „hivatalosan” is eltérő utakat jár be. A kölcsönös ki-közösítést csak 1965-ben (többmint 900 évvel a szakadás után!) VI. Pál pápa és I. Athinagorasz konstantinápolyi pátriárka oldotta fel, ami a két nagy keresztény egyház közötti közeledés első lépéseként értékelendő.<sup>2</sup>

Míg az évszázadok során a Róma központú nyugati keresztény egyházra relatíve az egység volt jellemző, addig a keleti egyházban Patriarchátusok szerinti különbségek voltak úgy a rítusban, a szertartásban, mint az egyházzervezetben stb. (Moszkvai, Jeruzsálemi, Konstantinápolyi, Alexandria Patriarchátus stb.). Fontos azonban megjegyezni, hogy III. Iván (1462–1505) uralkodása idején Moszkva olyannyira a bizánci kultúra hatása alá került, hogy mint „harmadik Róma”-t emlegették.<sup>3</sup>

Mindazonáltal, Kelet és Nyugat közötti teológiai, szertartásbeli, rítusbeli, nyelvi és kulturális különbségek, az 1054-es szakadással két, földrajzilag is jól körülhatárolható területre osztották az ellentétektől korábban sem mentes kereszténységet.<sup>4</sup>



1. TÉRKÉP Az 1054-es nagy egyházszakadás utáni Európa ❖  
<http://pages.uoregon.edu/dluebke/Witches442/Christianity1050.jpg>

Ennek a „kezdeti” időszaknak a földrajzi körülhatárolása (1. térkép) a későbbi ortodox világ történelmi magterületeként definiálható, ami több évszázados fejlődés során tovább bővült, Európa és Ázsia keleti területei felé.

## Civilizációs szempontok

Az ortodox világ kapcsán felmerülő civilizációs felfogások lényegében alapul használják a fenti egyháztörténeti eseményeket gondolatmenetükben, ugyanakkor az egyháztörténeti szempontok kiegészülnek a világi történelem, a politikátörténet stb. eseményeivel, miközben globális, ún. „civilizációs” kategóriákbán gondolkodnak.

Arnold TOYNBEE (1972) történészként tárja olvasói elé civilizációs elméletét, amelynek minden bizonnyal következménye az is, hogy a történelem egyes nagy civilizációinak pontos térbeli elhelyezését nem tekinti feladatának. Könyvében, mint a Hellén civilizáció utódjaként két civilizációt határoz meg: a Bizánci civilizációt (52–53), amit a nyugati civilizáció „húgaként” határoz meg. Később, munkája

<sup>1</sup> A görög és a latin egyház szétválásának teljes története olvasható az I. kötet 300–306. oldalig.

<sup>2</sup> Noha a szakadás a XVII. egyetemes zsinaton (Basel–Ferrara–Firenze 1431–1448) részlegesen helyreállt a római katolikusok és a görögök, valamint, a koptok, a szírek, a ciprusi maroniták, stb. között, de érdemi párbeszéd csak a 20. század második felében kezdett kibontakozni (RAHNER–VORGLIMMER 1980.).

<sup>3</sup> SZÁNTÓ 1984. 251.

<sup>4</sup> Ugyanakkor, az 1600-as években megjelenő „uniós mozgalmak”-kal az ortodoxok közeledtek a katolikus egyházhoz úgy a világegyházban, mint az akkori Magyarország területén (rutének, románok uniója, délszláv uniós kísérletek). A világegyházban már az 1500-as évektől ún. „részüniók” történtek. Lásd. SZÁNTÓ 1984. 252–253., 292–293.

70. oldalán már Keleti Ortodox Keresztény civilizációról ír, amely ugyan független a civilizációk sorában, de szoros kapcsolatban áll<sup>5</sup> (éppúgy, mint a Nyugat és az Iszlám) a szír és a hellén civilizációval. A szerző igen összetett és meglehetősen komplikált táblázatban, ami jól visszaadja magának a civilizációkutatásnak az összetettségét és komplikáltságát is, idézett művének 72. oldalán valamennyi „független”, „szatellit” és „sikertelen” civilizáció listáját leírja azok időrendi táblázatát is mellékelve (összesen 23 civilizációt különböztet meg a világtörténelem során). Ugyanebben a táblázatban olvashatunk témánk szempontjából fontos és meglepő információkat: egyrészt, hogy külön kategóriaként említi az orosz civilizációt; másrészt, az orosz civilizációt elsősorban az ortodox keresztény civilizáció, másod sorban a Nyugat „szatellit” civilizációjaként tünteti fel. Ha TOYNBEE szempontja alapján végezzük elemzéseinket, akkor az „orosz civilizációt” nem azonosíthatjuk teljes egészében az ortodox keresztény civilizációval, noha nyilvánvalóan szoros a kapcsolat közöttük. Ezt a különbséget a szerző időben is érzékelteti: míg az orosz civilizáció születését Kr. u. 11. századra teszi – ez a dátum egyébként megegyezik az orosz ortodox egyház születésének idejével, noha a 15. századig a konstantinápolyi pátriárka joghatósága alá tartozott<sup>6</sup> ami jelenleg (értsd 1972) is tart – addig az Ortodox keresztény civilizáció (virágkorát?) a Kr. u. IV. századtól eredezteti és Kr. u. 1500 után befejezettnek tekinti.<sup>7</sup> Fontos észrevételként merülnek fel azok a nehézségek, amelyek megkérdőjelezik azt, hogy egyáltalán beszélhetünk-e önálló „orosz civilizációról”, s ha igen, akkor konkrétan mit kell értenünk alatta, milyen szempontok különböztetik meg azt az ortodox civilizációtól?

Samuel HUNTINGTON (2002), noha alapvetően a politikatudomány keretein belül fejti ki civilizációs elméletét, több tudományterületet is érintve teszi azt, aminek minden bizonynyal köszönhető, hogy térben is körülhatárolja az általa meghatározott nagy civilizációkat, amellyel az új, többpólusú, 1989 utáni világrend jellemezhető. Művében (HUNTINGTON 2002) azonban nem egyértelmű az ortodox civilizáció behatárolása kapcsán. Munkájának 22–23. oldalán önálló civilizációként mutatja be a területet, sorrendben a hetedikként, térképen is jelölve azt. Majd a terület következő definícióját közli:

„Több kutató is megkülönböztet egy oroszországi központú külön ortodox civilizációt, mely elkülönül a nyugati kereszténységtől egyrészt a bizánci eredet, a külön vallás, a kétszáz éves tatár uralom, a bürokratikus zsarnokság alapján; másrészt pedig a reneszánsz, a reformáció, a felvilágosodás és más központi jelentőségű nyugati tapasztalatok korlátozott hatásának következtében.”<sup>8</sup>

A szerzősajátos módon az ortodox civilizáció nyugati határát nem magának az ortodox civilizációnak a belső kulturális jegyei alapján határozza meg, hanem a „Nyugat körülhatárolását” alapul véve, a hidegháború vége utáni nemzetközi helyzetnek megfelelően (különösen az Európai Unió magállam-koncepcióit felhasználva) és elsősorban vallási-történelmi szempontok szerint. Így „Európa”<sup>9</sup> – ami alatt a szerző a Nyugatot érti – keleti határát a nyugati kereszténység (valamint a protestantizmus), az ortodox kereszténység és az iszlám határvonalan húzza meg.<sup>10</sup> Noha a szerző történelmi és vallási alapokon nyugvó érvelése helytálló;

<sup>8</sup> HUNTINGTON 2002. 58.

<sup>9</sup> Meggyőződésünk szerint Európa fogalmának értelmezésében is eltérő véleményen vagyunk a szerzőtől. Földrajzi értelemben Európa keleti határa az Ural hegység. Továbbá, kulturális-történelmi szempontból Európa nem csak Észak-Afrika és Kis-Ázsia egyes területein, de az Uralon túl is érezeti hatását.

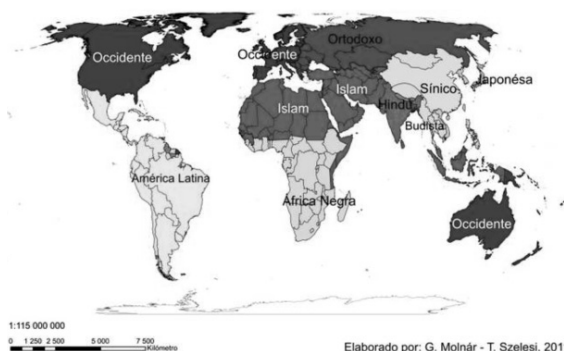
<sup>10</sup> Lásd térképét HUNTINGTON 2002. 258.

<sup>5</sup> A szerző az „affiliated to” kifejezést használja.

<sup>6</sup> SZÁNTÓ 1984. 251.

<sup>7</sup> TOYNBEE 1972. 72. Itt mérvadó dátum lehet Bizánc 1453-as esete.





2. TÉRKÉP ❖ HUNTINGTON 1998

ugyanakkor kulturális, nyelvi és népcsoportok szerint nem vizsgálja a kérdést. Konkrétan: ha nem csak vallási szempontok alapján, hanem a szláv népcsoport, nyelv és kultúra elterjedését figyelembe véve is megvizsgáljuk a szóban forgó határproblémát, akkor láthatjuk, hogy a lehetséges válaszok száma emelkedik.<sup>11</sup>

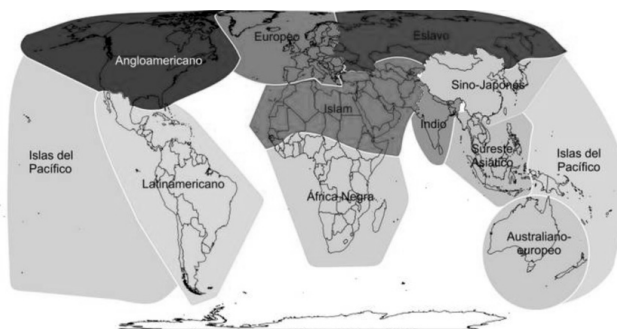
Fentebb jeleztem ugyan, hogy az ortodox kulturális terület keleti határa természetföldrajzi körülmények által meghatározott (Északi-Csendes-óceán), ugyanakkor a történelem során Oroszország keleti, dél-keleti területei több esetben ütközéspontot jelentettek civilizációk, vallások, népek és kultúrák között, amelyre jó példa az 1904-1905-ös japán-orosz háború (Japán területkövetelése), vagy Kínával, Mongóliával, Koreával, stb. felmerülő határviták.

HUNTINGTON az ortodox civilizáció déli határát GETIS-GETIS-FELLMANN-nal<sup>12</sup> ellentétben Kazahsztán déli határa mentén húzza meg (2. térkép). Mindkét szerző állítását megkérdőjelezi jelen tematikus lapszám Türkmenisztánról szóló rövid cikke, amelyben a Kazahsztántól délebbre eső országban (vagyis, ami a fenti szerzők szerint már iszlám területhez tartozik) a keresztények helyzete kri-

tikus ugyan, de jelenlétük számottevő a globális nemzetközi változások után is.<sup>13</sup>

BRAUDEL (2004) egyik legjelentősebb munkájában nem ír „ortodox civilizációról”, ellenben Oroszországról igen, de annak nem civilizációs szempontjait elemzi, hanem gazdaságtörténeti és gazdaságföldrajzi hatását. Könyvének 54–55. oldalán feltüntetett „Civilizációk, kultúrák és primitív népek 1500 körül” című térképén is a gazdasági szempontok szerint határolja körül a fontosabb kulturális területeket.<sup>14</sup> Az pedig csak

érdekeség, hogy amit mindössze egy oldalban foglal össze „Civilizációk civilizációk ellen”<sup>15</sup> cím alatt, azt két évtizeddel később Samuel HUNTINGTON tudományos elméletének és kutatásának szegletkövévé teszi.



3. TÉRKÉP ❖ GETIS-GETIS-FELLMANN 1994. 255.

## Kulturális földrajzi szempontok

GETIS-GETIS-FELLMANN (1994) a „modern világ kulturális övezetei” között nem írnak ortodox területekről, noha a nagy földrajzi kulturális területek meghatározásánál egyik alapvető elemként említik a vallást, és

<sup>11</sup> HUNTINGTON 2002. 260.

<sup>12</sup> GETIS-GETIS-FELLMANN 1994. 255.

<sup>13</sup> ORBÁN, J. GY.: Keresztények elleni erőszak, Afganisztán fejezete, megjelenés alatt, METEM, Szeged-Pannonhalma.

<sup>14</sup> BRAUDEL 2004. 54–55., továbbá Oroszország földrajzi-gazdasági leírását és részletes elemzését lásd RUDL 2010.

<sup>15</sup> BRAUDEL 2004. 101.

ezen belül a Keleti Ortodoxot. A mai Oroszország és a Szovjetunió utódállamai területének egy részét térkép ábrájukon „szláv” kulturális területként említik.<sup>16</sup> Ellentmondásos azonban ez az elnevezés és az ebből következő behatárolás, valamint térkép, ugyanis kihagyja az ún. „szláv területből” Lengyelországot, Csehországot, Szlovákiát, az ex-Jugoszláv köztársaságokat stb., amelyek (ez utóbbiak egy része) nyilvánvalóan a szláv kultúrkörhöz tartoznak úgy történelmi, mint etnikai szempontból. A szláv területek déli határát az iszlám északi határaként húzza meg; vagyis Törökország északi határán és Kazahsztán középső területeit átszelve, a Kaszpi-tenger északi partjának magasságában. Ugyanakkor, a szerzők által ugyanezen műben bemutatott „fő világvallások” térkép szerint<sup>17</sup> az iszlám messze északra benyúlik Kazahsztánon túli orosz területekre. Ez az ortodox–islám határ ugyanezen kötet 255. oldalán bemutatott szláv–islám határtól lényegileg tér el. (3. térkép)

Etnikai szempontokat alapul véve még aggasztóbb a szláv földrajzi kulturális terület déli határvonalának meghatározása. A volt Szovjetunió etnikai térképe alapján az Urál hegység déli vonulatai és a Japán szigetek északi részét összekötő képzeletbeli egyenestől északra döntő többségben szétszórt szibériai és keleti, török, valamint finnugor népek lakják, jelentős kisebbségben lévő szórvány orosz népességgel. Továbbá, a szerzők egyöntetűen kaukázusi és török népek lakta területekként tüntetik fel a volt unió felbomlásával született déli köztársaságokat (Örményországtól Tádzsikisztánig).<sup>18</sup> Ellenben ezzel RUDL (2010) térképe több mint tíz millió orosz lakos

bevándorlását közli a fenti országokba (1989-ig), amit nyilvánvaló „elszlávosításként” értelmezhetünk.<sup>19</sup> Ugyanakkor, BACON (1966) etnográfiai művében közölt térképén Közép-Ázsia 20. század derekán ismert etnikai csoportjait sokkal árnyaltabban mutatja be, a török és iráni népekkel, valamint a „szláv” lakosságon belül feltüntetve nem csak az oroszokat, hanem a területen élő ukránokat is.<sup>20</sup>

Keletebbre haladva, a mongol-orosz határ mentén, orosz területeken mongol népek ékelődnek az oroszok lakta „szláv” területekbe.<sup>21</sup> Konkrét kérdés itt például az „eloroszosított” Burjátöld hovatarozása kulturális földrajzi szempontból, ahol egyrészt a buddhizmus a burjátok fő vallása,<sup>22</sup> másrészt, a keveredések ellenére jelentős a mongol lakosság száma.<sup>23</sup> A burjátok és az oroszok közötti vegyes házasságokkal egy sajátos kulturális fejlődésnek lehetünk tanúi a 21. század első évtizedeiben.<sup>24</sup>

## Épilógus

Elemzésünk, noha törekedtünk a teljességre, így számos részletkérdés tisztázására, befejezettnek mégse mondható; ellenkezőleg, további alapos és további részletekre kiterjeszthető kutatásnak a kezdeti lépéseit jelentheti.

## BIBLIOGRÁFIA

- BACON, ELIZABETH E. (1966): *Central Asians under Russian Rule. A Study in Culture Change*. Ithaca (New York), Cornell University Press.
- BRAUDEL, FERNAND (2004): *Anyagkultúra, gazdaság, kapitalizmus. XV–XVIII. század*. A mindennapiéletstruktúrái: a lehetséges és a lehetetlen I. Budapest, Gutta Könyvkiadó.

<sup>16</sup> GETIS–GETIS–FELLMANN 1994. 255.

<sup>17</sup> GETIS–GETIS–FELLMANN 1994. 240–241.

<sup>18</sup> GETIS–GETIS–FELLMANN 1994. 253.

<sup>19</sup> RUDL 2010. 41.; továbbá: BACON 1966. 14–27., részletesen leírja a 20. század derekának adatait; nemcsak a szláv lakosok számát, hanem valamennyi közép-ázsiai etnikai csoportét (a kazahoktól az üzbégekig).

<sup>20</sup> BACON 1966. 18–19.

<sup>21</sup> GETIS – GETIS – FELLMANN 1994. 253.

<sup>22</sup> Oroszország fő buddhista központjaként is emlegetik Ulan-Udét, Burjátöld fővárosát, ami továbbra is az orosz kulturális fölényt sugallja.

<sup>23</sup> MOLNÁR 2010. 66–79.

<sup>24</sup> TRANSZ-SZIBÉRIA 2012.

- GETIS, ARTHUR – GETIS, JUDITH – FELLMANN D., JEROME (1994): *Introduction to Geography*. Dubuque, Wm. C. Brown Communications.
- MOLNÁR GÁBOR (2010) : Három könyv az 1960-as és 1970-es évek Mongóliájáról. Molnár Gábor beszélgetése Hegyi Margittal. *Belvedere Meridionale* 22. évf. 7–8. sz. 66–79
- HUNTINGTON, SAMUEL (1998): *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order*. Touchstone Books.
- ORBÁN, J.GY.: *Keresztények elleni erőszak, Afganisztán*, megjelenés alatt, METEM, Szeged-Pannonhalma.
- RAHNER, KARL – VORGLIMLER, HERBERT (1980): *Teológiai kishoztár*. Budapest, Szent István Társulat.
- RUDL, JÓZSEF (2010): *A Szovjetunió utódállamainak földrajza*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- TOYNBEE, ARNOLD (1972): *A Study of History, The One-Volumen Edition*. London, Oxford University Press and Thames and Hudson.
- SZÁNTÓ, KONRÁD (1983): *A Katolikus Egyház története*. I. kötet. Budapest, Ecclesia.

### Netgráfia

- TRANSZ-SZIBÉRIA: A 160 éves láma és Lenin feje a buddhista oroszok központjában, 2012-08-23 in: <http://sziberia.postr.hu/a-160-eves-lama-es-lenin-feje-a-buddhista-oroszok-kozpontjaban>  
Hozzáférés: 2013. december 18. 17:07.

LENGYEL LÁSZLÓ

laci78@gmail.com

DOI 10.1432/belv.2014.1.5

# *Az ortodox kolostor mint önfenntartó ökológiai rendszer*

*Élet Besszarábia szerzetesi közösségeiben*

— *The Orthodox Monastery as a Self-sustaining Ecological System-Life  
in the Monastic Communities of Bessarabia* —

## **Abstract**

I have visited monasteries in Moldova ten times between 2004 and 2013. In this paper, I would like to present my experiences that I have gained there. I am going to start my account with a brief introduction of the history of Eastern Monasticism and the general way of life in the monasteries. Nowadays, monks in Moldova live according to medieval laws and rules, but not in the spiritual, but in the practical sense of these regulations. They produce their own food, raw materials and ritual accessories. They are involved in several merchant activities, such as icon painting, candle pouring and wine production. How is a community organized, maintained and provided with the goods it requires? How do people become members of these communities? What are the most important facts to know about Orthodox monasteries? These are the questions I tried to answer in my presentation.

**KEYWORDS** self-sustaining, ecological system, Orthodox monastery, Bessarabia



**KULCSSZAVAK** önfenntartó, ökológiai rendszer, ortodox kolostor, Besszarábia

## **Bevezetés**

Napjaink egyik legdivatosabb témája a környezetvédelem. Az éghajlat változásai, a füstöt okádó gyárak, a közlekedés megannyi problémája, a túlhajtott fogyasztás, de a másik oldalon megjelenő hiány: az elosztás igazságtalansága miatti éhezés, az alultápláltság miközben tonnaszám szórjuk ki a megtermelt javakat, gyártjuk a szeméthalmokat, mind olyan problémák, melyek egyre inkább fog-

lalkoztatják nemcsak a szakembereket, de a laikusokat is.

Tudósok, közgazdászok, magánemberek sora próbál kiutat keresni a látszólagos kiút-talanságból. Egyre extrémebb ötletek születnek: kereskedünk a széndioxiddal, kötelező az energiatakarékos izzó, jobb hatásfokú autók születnek. De a probléma végeredményben csak nem akar megoldódni. Hogyan is oldódna, amikor a Föld egésze számára teljesen mindegy, hogy azt a széndioxidkvótát éppen melyik helyen bocsájtják ki a gépjárművek és/vagy gyárak? Amikor a háztartások elektromos fogyasztásának mindössze 10-20%-áért

felel a világítás, miközben sok órán keresztül „háttérzaj” keltésére hagyjuk bekapcsolva energifaló TV-inket? Hiába csökken egy motor fogyasztása 5%-kal, ha közben 30%-kal növekszik a darabszámuk.

Sokan még mindig hisznek abban, hogy egy véges bolygón lehetséges a végtelenségig növekedni. Mások egy totális összeomlást vizionálnak. Vajon van ebből kiút? Milyen alternatívát adnak azok a helyek, amire a nyugati ember nem is gondol: a bizánci középkor idealizált világát napjainkban is élő ortodox<sup>1</sup> kolostorok?

Manapság sok szó esik ökológiaságokról, környezettudatosságról, hogyan élünk környezetünkkel összhangban. Tisztelet a kivételnek, de ezek többnyire sok pénzzel, még nagyobb felhajtással, hírveréssel felfuttatott médiaattrakciók. De van ezeken kívül is alternatíva: ezeket a dolgokat bármely moldáv kolostor tudja. Az ortodox egyháznak ebben már sok évszázados, talán túlzás nélkül állíthatjuk, évezredes tapasztalata van. Írásomban ezt az ősi alapokon nyugvó, mégis aktuális, sőt egyre aktuálisabb, természetközeli életmódot tanulmányozom.

Ez a beszámoló saját tapasztalataim, főleg Moldova, kisebb részben Szíria ortodox kolostoraiban tett látogatásaim alapján íródott. Emiatt sok adat nem hivatkozható, talán írásomban kevesebb a forrás, mint ami egy ilyen munkában elvárható. Ennek oka, hogy a tudás régen apáról fiúra szállt. Úgy egyik szerzetesről a másikra, hogyan kell kenyeret sütni, gyertyát önteni. Nem írnak róla könyveket, hanem a gyakorlatban adják tovább az ismereteket. Ebből a tudásból szeretnék egy részt továbbadni a hazai olvasóközönségnek.

## Az ortodox szerzetesség kialakulása

*„Mert néktek adatott az a kegyelem a Krisztusért, nemcsak hogy higgyetek Ő benne, hanem hogy szenvedjétek is Ő érette”<sup>2</sup>*

A világtól való elvonulás, a szerzetesi életforma valamilyen formában majd’ minden vallásban megtalálható. Tibet bordó ruhás lámái, a Gangesz partján meditáló bozontos hajú szádhuk, a sivatagi oázisok dervisei. Sajátos életvitelükön, szokásaikon keresztül mindegyikük Istenhez próbál közelebb kerülni. Nincs ez másképpen Krisztus követői közt sem. Már a legkorábbi időkben megjelent a vágy egyes emberekben, hogy a világi hívásokat otthagynak, az Istennek tetsző, lelki életet gyakorolják. Az első keresztény szerzetesek Egyiptomban éltek. Monachosznak hívták őket, mert magányosan, a pusztaságban elvonultan töltötték napjaikat.

Remete Szent Antal<sup>3</sup> egyike volt az első aszkétáknak, monachoszoknak. A III. században élt, a nagy keresztényüldözések korában. Még fiatal volt, amikor egy alkalommal megérintették Jézus szavai: *„Monda néki Jézus: Ha tökéletes akarsz lenni, eredj, add el vagyonedat, és oszd ki a szegényeknek; és kincsed lesz mennyben; és jer és kövess engem.”*<sup>4</sup> Úgy érezte, az ige közvetlenül hozzá szól. Elköltözött faluja szélére, majd még messzebb, egy sivatagi rom kövei közé. Életét az imádságnak szentelte. Egy idő után egyre többen követték példáját, egész remeteközösségek jöttek így módon létre. Ezek még nem egységes szabályzat szerint működtek, mindenki saját egyéni rendjét követte, de

<sup>1</sup> Írásomban az ortodoxiát konzekvensen th-val írom, hiszen az a görög theta (Θ) átírata, hasonlóan az Athén (Αθήνα), Thesszaloniki (Θεσσαλονίκη), stb. szavakhoz. Az ortodox írásmód létjogosultságáról részletesen BERKI 1984. 9–18. oldalon olvasható, de említi HIEROTHEOS VLACHOS 1998. 13. és NACSINÁK 2004. is így használja.

<sup>2</sup> Filippibeliéhez írt levél 1.29. A bibliai idézetek nincsenek feltüntetve a felhasznált irodalomban, hanem mindig az idézethez kapcsolódó lábjegyzetben adom meg a helyét. Sajátos hangulata, ízes nyelvezete miatt a Károli Gáspár-féle fordítást használtam.

<sup>3</sup> Élete: Просвитель Руфин: Жизньпустынныхотцов 14., монахЛазар 2003. 14., Magyar Katolikus Lexikon.

<sup>4</sup> Máté evangéliuma 19.21



őket tekinthetjük a kolostorok őseinek. Hagymányait az egyiptomi remetek olyan kiemelkedő alakjai követték, mint *Szent Makariosz*, *Szent Pachómiosz* vagy az Abesszinában élő *Etióp Szent Mózes*.<sup>5</sup>

*Pachómiosz*<sup>6</sup> volt az, aki az addigi magányos, *anachoréta* életvitel helyett a közösségben élés, a koinoszbiosz,<sup>7</sup> azaz a *kinovion* ideáját megfogalmazta. Az első kinovita kolostorok felső Egyiptomban alakultak ki a IV. században. A szerzetesek egy fedél alatt éltek, közös szabályok szerint. Együtt étkeztek, imádkoztak, dolgoztak, közösen végezték istentiszteleteiket; előljárót, *igumenoszt*<sup>8</sup> választottak vezetőjükül.

A kereszténység államvallássá válásával helyzete birodalom szerte megerősödött. De nemcsak kolostorokat alapítottak, templomokat építettek, hanem az eretnek mozgalmak is kiújultak. A legjelentősebb az ariánusok mozgalma volt, akik nem fogadták el az Atya és a Fiú egyelényegűségét. A velük folytatott hitviták felpeszdtítették a szellemi életet, közülük is *Nagy Szent Atanáz*t kell kiemelni. Gyermekkorában még találkozhatott Remete Szent Antallal, később az életrajzát is megírta. Az ekkoriban a császár pártfogását élvező ariánusokkal folytatott vitái miatt ő maga is hosszú éveket töltött sivatagi száműzetésben.

Még javában tartottak az ariánusokkal folytatott viták, amikor *Nagy Szent Vazul* összeállította a szerzetesi élet szabályait.<sup>9</sup> Ezek most is érvényben vannak az ortodox egyhá-

zakban, ahogyan a liturgiája is. Az ősegyház szertartásrendje alapvetően három részből állt:<sup>10</sup> az énekkel egybekötött közös imádság, a Szentírás olvasása és a tanítás, végül az áldozat, a *Szent Eucharisztia*. Ezek mai napig részei az ortodox liturgiának. Szent Jakab liturgiája és más ősi liturgiák alapján ő alakította ki a nevével jelzett szertartást, amely a második leggyakrabban használt ortodox liturgia.<sup>11</sup> Tanításában hangsúlyozza a szegénység, a tisztaság, de legfőképp az engedelmesség erényeit. Cezária<sup>12</sup> érsekeként az egyik legnagyobb egyházatyát tisztelhetjük benne. Bár 379-ben, viszonylag fiatalon hunyt el, a 381-ben megtartott II. Egyetemes Zsinat már az ő tanításait fogadta el a Szentháromságról. Végleg lezárva ezzel az ariánusok eretnekségét, akiknek templomait elkobozták, megtiltották istentiszteleteiket. Ezen a zsinaton kanonizálták a ma használatos nicea–konstantinápolyi hitvallást.

Egyiptom mellett ekkor már Szíria is a legnagyobb tekintélyű egyházi központok sorába tartozott. Antiochia közelében élt *Oszlopos Szent Simeon*,<sup>13</sup> a békeidők mártírja, ahogyan kortársai emlegették. Isten hívásának eleget téve otthagyta a világi életet, néhány év magányos kóborlás után egy oszlop tetejére költözött, onnan hirdette a köré sereglődők Isten igéjét. Oszlopa már életében zarándokhelyé vált, halála után pedig templomok és zarándokszállás épült ki körülötte. Romjait napjainkig látogatják Szíria keresztényei. Az V. században még sok követője akadt, nem csak Szíriában, de távolabbi vidékeken is. Ők lettek az egyház emlékezetében az oszlopszentek, a *stylitiák*. Majd aztán az évszázadok során felettük is eljárt az idő.

<sup>5</sup> Ókeresztényatyákélete: Православная Энциклопедия. <http://www.pravenc.ru/vol/dop.html>. Hozzáférés: 2013.08.20.

<sup>6</sup> RAPCSÁNYI 1979. 58., монах Лазарь 2003 Аскетирон 56.

<sup>7</sup> A görög κοινοβίος, közösségiszervezet-ből: κοινοβιον. RAPCSÁNYI 1979. u.o.

<sup>8</sup> A görög ηγούμενος-ból.

<sup>9</sup> Mivel nevesek bankötödikakeletiszervezettséghez, sokszor tévesen az ortodox szerzeteseket „bazilitáknak” emlegetik, holott az ortodoxiában nem léteznek a nyugati szerzetesrendekhez hasonló közösségek.

<sup>10</sup> BERKI 1984. 289–298. és Magyar Ortodox Egyházmege honlapja.

<sup>11</sup> BERKI 1984. 286.

<sup>12</sup> A mai Kayseri.

<sup>13</sup> Élete és munkássága: Nacsinák 2009.

## Kolostorok a középkorban, kolostori életrend

*„Hanem amiképpen szent az, aki elhívott titeket, ti is szentek legyetek teljes életekben”<sup>14</sup>*

A középkor során a kolostori élet a virágkorát élte. A kolostorok a szellemi élet központjaivá váltak. A Bizánci Birodalom területén és annak környezetében sorra szerveződtek a szerzetesi közösségek. Egyiptomban és Szíriában a kereszténység túlélte az iszlám hódítását; bár visszaszorult, megszűntek a bőkezű császári adományok, a lakosság jelentős része kitartott ősei hite mellett. Itt találjuk a legrégebb, folyamatosan működő kolostorokat. Az egyiptomi Szent Katalin kolostor, a szíriai Szent György, Szent Tekla, Szent Mózes és még megannyi társuk viszi tovább a muszlim tengerben a már több évezredes keresztény hagyományt.<sup>15</sup>

Az egykori nagy központok, Jeruzsálem, Alexandria, Antiochia elvesztésével a birodalom centruma északabbra tolódott. A kietlen Anatóliai fennsíkon, az Égei-tenger és Fekete-tenger partvidékein létrejövő sajátos kultúrát láthatjuk a híres központokban: Kappadókiában és a Sumela-kolostorban. Magában Konstantinápolyban is tucatszám alakultak a szerzetesi közösségek.

Mind közül a leghíresebb a Sztudion volt, a város nyugati falánál, nem messze a magyar történelemben hírhedtté vált Héttoronytól. Fénykorában mintegy ezer szerzetesnek adott otthont, köztük a „nem alvók”<sup>16</sup> testvériségének, akik napirendjüket úgy szervezték, hogy három váltásban, folyamatosan volt a templomban istenszolgálat. Innen kapták nevüket is, mert bár az egyes emberek természetesen

aludtak, de összességében majd’ ezer esztendőig megszakítás nélkül folyt a Sztudiosz templomában Isten dicsérete. A sztudita szerzetesek által szerzett számos kánont napjainkig használja az ortodox egyház. Nagy hatással voltak a kor teológiájára, a hitbéli vitákban sokszor döntő volt szavuk.

Ekkoriban zajlott ugyanis a képrombolás eretneksége. Pusztításuknak számos ősi ikon esett áldozatul, maga III. Leó, V. Konsztantinosz, majd V. Leó császárok is őket segítették, míg végül az egyházi tanítás diadalmaskodott felettük. A hitvitákban kiemelkedő volt Damaszkuszi Szent János munkássága,<sup>17</sup> aki a nesztorianizmus, manicheizmus mellett a képrombolókkal is vitába szállt. Azt tanította, mivel Isten az ember teremtésével már megalkotta az első istenképmást,<sup>18</sup> ezért semmi tilalmas nincs abban, ha egy szent dolgot ábrázolunk. Az ikon ugyanis nem az imádat tárgya, csak egy eszköz, melyen keresztül az ábrázolt személyt tiszteljük.<sup>19</sup> 843 nagybőjtjének első vasárnapja óta minden évben megemlékezik az egyház a képtisztelet visszaállításáról, ez az ünnep az ortodoxia vasárnapja.

A hitviták lezárultával elkezdődhetett a missziós munka. A IX. században Cirill és Metód lefordították szlávra a Bibliát, majd kiterjedt térítést folytattak. Eredeti céljuk a Morva Birodalom kereszténységre hívása volt, később a balkáni népek is az ő tevékenységüknek köszönhették megtérésüket. A század folyamán Bulgária és Szerbia felvette a kereszténységet, tovább gyarapítva az ortodox világ kiterjedését.<sup>20</sup> Az első athoszi kolostorokat szintén a IX. századra datálja a történelem.

A bizánci missziók talán legnagyobb hatású eseménye volt 988-ban a Kijevi Rusz

<sup>14</sup> Péter 1. levele 1.15.

<sup>15</sup> Az egyiptomi kolostorokról és az egyiptomi szerzetesség történetéről lásd: Кривец 2005.

<sup>16</sup> A görög ακοιμητοί-ból.

<sup>17</sup> Életét és munkásságát lásd: Протоерей Георгий 2006. 289.

<sup>18</sup> „Teremté tehát az Isten az embert az ő képére” Mózes I. könyve 1.27.

<sup>19</sup> BERKI 1984. 386, USZPENSZKIJ 2003. 100–129.

<sup>20</sup> Az ortodoxia, a balkáni népek életében betöltött szerepéről részletesen ír HADROVICS 1991.

megkeresztelése. Vlagyimir fejedelem, miután keresztény hitre tért, elrendelte egész népének az új vallás felvételét; a bálványokat a Dnyeperbe döntette, s nem utolsósorban elnyerte Anna bizánci hercegnő kezét. Ettől fogva egyre inkább az új nagyhatalom szava lett a meghatározó, Konstantinápoly bukása után pedig az egységesülő Oroszország végleg átvette a keleti keresztény világban a vezető szerepet. A minden nagyhatalmi érdekszféra periferiáján található Moldovában a XI–XII. századokból maradtak ránk az első sziklakolostorok.<sup>21</sup> A tatár, majd a török hódoltság idején pedig, a Balkán népeihez hasonló módon, ők is Oroszországtól várták a szabadságot.

A késő középkor századaiban alakultak ki az életvitel végleges, mai szabályai. Az athoszi szerzetes-államot szabályozó *typikonok*<sup>22</sup> például szolgáltak másutt is. A nagy kolostorok közelében gyakran találunk szkítiket, kis remeteségeket, ahová a magányhoz ragaszkodók elvonulhatnak.

A szerzetesek kora reggel kelnek. Ma már tudjuk, hogy a korai kelés orvosilag is egészséges, sokkal fogékonyabb ilyenkor az agy, de a test is élénkebb, mint azoknál, akik sokáig alszanak. Mivel a török időkben a harangokat elkobozták, hogy ágyúkat öntsenek belőlük, Moldova és a Balkán kolostoraiban sokszor ma is a *szimandron* szólal meg legelőször. Ez egy másfél-két méteres falap, melyet eredetileg a harangok helyett használtak. Ezt a falapot vagy kikötik valahova, vagy egy szerzetes vállára véve hordozza körbe. Fa kalapácsokkal ütik, sajátos ritmusú ébresztőt szolgáltatva. A napot istentisztelettel kezdik, majd reggeli következik. A több órás hajnali szertartást éhgyomorral állják végig. Áldozáshoz ugyanis csak olyan járulhat, aki aznap még nem evett.

Ezt követően ki-ki megy a dolgára. A

napirendben délelőtt, vagy a nap más időpontjaiban egyéni imájukat végzik. A szerzetesek sokszor szigorú imaszabályokat tartanak be, metániákat<sup>23</sup> végeznek, sokat imádkoznak. A liturgia előtt elvégzett gyónásnak szintén nagy fontossága van az ortodox egyházban. A délután általában a munkáé. A napirend nagyon szigorúan van kiosztva. Senkinek nincsenek felesleges órái az unatkozásra. Ennek oka, hogy az unalom hiábavaló, sőt káros gondolatokra sarkallja az embert. Ha valaki ki tudja tölteni a napját értelmes, építő foglalkozással, akkor nem jelennek meg azok a felesleges gondolatok, amik a mai világi társadalomban sokszor jellemzőek és a rossz irányba visznek el. Este lenyugvási istentisztelet, majd vacsora zárja a napot, ami után ki-ki a saját szobájában végzi egyéni imáit. Sokszor éjfélkor is tartanak istentiszteletet, talán ezeknek van a legbensőségesebb hangulatuk. Az éjszakai imádkozásra már a Szentírásban is találunk példát: *Éjfél tájban pedig Pál és Silás imádkozván, énekkel dicsőíték az Istent. A foglyok pedig hallgatják vala őket.*<sup>24</sup>

## Múlt és jelen összekapcsolódása a kolostori életben: mezőgazdasági tevékenység, növénytermesztés, állattartás

*„Ímé a szántóvető várja a földnek drága gyümölcsét, békétűrőssel várja, míg reggeli és estveli esőt kap.”<sup>25</sup>*

Az önellátó életmód alapja a mezőgazdaság. Emiatt az ortodox kolostorokban nagy hangsúlyt fektettek és fektetnek ma is a föld megművelésére és az állattartásra. Régen az egyes szerzetesi közösségek hatalmas szántókat, erdőket birtokoltak, malmok, olajütők

<sup>21</sup> A moldovai kolostorokról írok részletesen a „*Sziklakolostorok a Dnyeszter mentén*” című írásomban, amely jelen tematikus lapszámban olvasható.

<sup>22</sup> RAPCSÁNYI 1979. 89–103.

<sup>23</sup> Leborulásokat.

<sup>24</sup> Apostolok Cselekedetei:16:2

<sup>25</sup> Jakab levele 5:7.

álltak az egyház kezelésében. Ezeken a helyeken sokszor fizetett munkások dolgoztak, a keletkező bevételekből pedig iskolákat, szertetőthonokat és más intézményeket tartottak fenn, templomokat építettek.

Ma már a megművelt föld jóval kisebb, de igazából nincs is szükség a régi nagybirtokos gazdálkodásra. A legfontosabb, amivel valamennyi, még a legkisebb kolostor is rendelkezik, az egy zöldségeskert, kiegészítve néhány gyümölcsfával. Ez még a négymillió metropolisz közepén lévő kijevi Lavrának is elengedhetetlen része.

A zöldséges-gyümölcsös rendszerint közvetlenül a lakóépületek mögött húzódik, hiszen az igényli a legtöbb gondoskodást, nem lehet túl messze. Kora reggel, amikor a szimandron közös imádságra hívja a szerzetes testvéreket, van, aki nem a templomba tart, hanem a zöldségesbe. A nyári aszályban még napkelte előtt kell öntözni, később a felkelő napsugarak, keresztülhatolva a nagyítólcseként működő cseppeken, már felperzszelnék a növények leveleit. Moldovában sokszor még ma sincsenek szivattyúk, öntözőberendezések. Törékeny apácák, ifjú novíciusok húzzák a kútról, vagy hordják egy közeli forrásból az életadó vizet.<sup>26</sup> A víznek egyébként is nagy szerepe van az egyházi kultúrában. A források fölé emelt kútházakat sokszor Mária, mint az „életadó forrás” képe díszíti, öléből a gyermek Jézus emelkedik fel. A kolostor nem csak a test, de a lélek szomját is oltja: „*Valaki pedig abból a vízből iszik, amelyet én adok néki, soha örökké meg nem szomjúhozik; hanem az a víz, amelyet én adok néki, örök életre buzgó víznek kútfeje lesz ő benne.*”<sup>27</sup> Amire az öntözéssel végeznek a szerzetesek, már a nap is kisüt, ha serényen végezték a munkát, az áldozásra még beérnek a templomba.

Moldovában a leggyakoribb zöldségfélék a burgonya, káposzta, cékla, paprika, paradicsom, bab, borsó. Ahol megoldható, szívesen termesztik a víz- és tápanyagigényes tökféléket, a déli, napsütötte lejtőkön a padlizsán is megél. A zöldségeken kívül országszerte híres a gyümölcstermesztés. Az alma, barack, körte, szilva, cseresznye és meggyfák minden falusi kert elmaradhatatlan részei, innen sem hiányozhatnak. Sokféle ételhez használnak diót, néhány hatalmas, árnyat adó diófa mindig akad, legtöbbször az udvaron vagy az útszélen.

Külön kell szólni a szőlőről. A világi Moldova legfontosabb exportcikke a messze földön ismert bor. A szőlészetet és a ráépülő borászatot eredetileg a szerzetesek honosították meg, de ma is keresettek a kolostori borok. A szőlőültetvények gyakran távolabb vannak, ahol alkalmas a föld, vagy épp tudtak vásárolni birtokot. A munkák kora tavasszal a metszéssel kezdődnek, majd ősszel, a szürettel fejeződnek be, ami egy igazi népiünnepély. Kora reggel a közösség tagjai és a világi vendégek kimennek a szőlősbe, ahol mindenki megkapja a feladatát. Valaki szedi, mások puttönyokban hordják le, megint mások darálnak, préselnek, töltik fel a hordókat.<sup>28</sup> Ilyenkor már illik szorgalmazni a régi bort is, mert pár hét és kiforr az új. Az egyik leghíresebb, Moldova-szerte kedvelt kolostori bor a *kagor*, édes vörös, de a világi fajták, a cabernet, merlot, furmint is kedveltek. Viszont kizárólag vörösborokat készítenek. A bor ugyanis Krisztus vérére utal, mint ilyen, az egyházi hagyomány ragaszkodik a vöröshöz. A világos fajtákat inkább csak frissen, csemege-szőlőként, esetleg mustként, vagy szőlőléként hasznosítják.

Az állattenyésztésben a tejelő állatoknak van szerepe: kecske, birka, szarvasmarha szinte mindig legel a kolostorok körüli legelőkön. Ezekre rendszerint egy pásztor van kirendelve, de ha sok más dolog akad, előfordul, hogy a

<sup>26</sup> A földeken végzett munkáról képek a Calarașovca kolostor honlapján láthatók.

<sup>26</sup> János evangéliuma 4.4.

<sup>27</sup> János evangéliuma 4.14.

<sup>28</sup> Kolostori szüretéről, fényképekkel illusztrálva lásd részletesen Lengyel 2009.

marhát, kecskét egyszerűen kikötik egy fához, a pányvát csak időnként kell arrébb helyezni, amikor már lelegette maga körül a füvet. A tejnek kiemelkedő fontossága van a szerzetesek étkezésében. Frissen – ha épp nem isszák meg – tejlevesek készülnek belőle, a maradékból a jobban tárolható kefir, joghurt lesz. Vannak helyek, ahol még foglalkoznak vajköpüléssel, bár ennek farsztó és munkaigényes volta miatt ma már a vajat inkább vásárolják. A tej legnagyobb részéből azonban sajt készül. Nagy fazekakban felforralják, joghurttal (ritkábban ecettel vagy citromlével) savanyítva kicsapatják, kendőn átszűrik. A keletkező túró egy részét töltelékekhez használják, másik részét pedig egy napig préselik, sajtolják. Az így keletkező nyers sajtot még érlelhetik, de azonnal, reggelihez is fogyasztható. Nagyjából 15% kicsapódási arány mellett jó pár litert fel kell használni, hogy kielégítsék az igényeket. A maradék 85%-nyi savót ételekhez, italokhoz használják.

Különleges foglalkozás a méhészkedés. A tavasszal kihelyezett kaptárok rendszerint a gyümölcsös vagy a legelő valamely félreeső szegletében állnak. Amikor rajzanak a méhek, az új rajt befogják, gyarapítva a méhest, vagy pótolva a téli veszteségeket. A dolgozók ezután különösebb emberi beavatkozás nélkül nyár végéig gyűjtik a nektárt. Kora ősszel kifüstölik őket, az összegyűjtött mézet pörgetik, vagy a léppel együtt vágják ki. De mindig hagynak annyit, hogy a család át tudjon telelni. A pergetés után a méhek már saját téli készletüket gyarapíthatják.

Mivel a központi fűtés, vagy gázkonvektor – tegyük hozzá a világi lakóházak nagy többségéhez hasonlóan – a legtöbb moldovai kolostorban ismeretlen, s a fűtés cserépkályhával történik, minden szerzetesi közösség birtokol valamennyi erdőt. A favágás talán a legnehezebb fizikai munka, ami az itt élőkre várhat. Ideje a késő ősz, a tél, amikor a földön más tennivaló úgysem nagyon akad. A kitermelés veszélyes, szállítása gépeket, de leg-

alábbis lovaskocsit igényel. Emiatt legtöbbször nem a szerzetesek, hanem erre szakosodott munkások végzik. Az udvarra beszállított fa további feldolgozása azonban már az itt élőkre hárul. A nagy rönköket kisebb, könnyebben mozgatható darabokra kell fűrészelni. Azokat a nyár folyamán tűzifa méretűvé aprítani, kiszárítani, majd behordani a faházba, hogy mire beköszönt a következő tél, már minden a helyén legyen.

## Konyha és önellátás

*„Aki eszik, ne vesse meg azt, aki nem eszik; és aki nem eszik, ne kárhoztassa azt, aki eszik. Mert az Isten befogadta őt.”<sup>29</sup>*

A templom után talán a konyha a legfontosabb része egy kolostornak. Amikor kint süvít a szél, több méteres hótorlaszok zárják el a külvilágtól Moldova amúgy sem egykönnyen megközelíthető kolostorait; bent, a cserépkályha melegénél duruzsol a szamovár. A „kint” és a „bent” különbözősége talán télen a leginkább nyilvánvaló. Egy forró tea mellett megelevenednek a középkori legendák, egykor élt szerzetes-atyák történeteit mesélik.<sup>30</sup> Ha néha ilyenkor eljut valaki ide, akkor a kolostor lakói megtudhatják, mi hír a nagyvilágban, ami legtöbbször a kisinyovi metropolita egyházszervező munkájával, vagy a szomszéd kolostor életével kapcsolatos. Másnak nincs hírértéke erre felé.

Ilyenkor legjobb dolga talán a péknek van. Rögtön jegyezzük meg: nyáron viszont kevésbé irigylésre méltó ez a foglalkozás. A konyhához kapcsolódik egy raktár, ahol a nagy tételű ömlesztett árut tárolják. Vászonzsákokban áll a búza- és kukoricaliszt, kukoricadara.

<sup>29</sup> Rómaiakhoz írt levél 14.3.

<sup>30</sup> Moldvai szerzetesek történeteiből már magyarul is olvashatunk Bălan 2002, Bălan 2008.



A pékinas innen viszi azt a mesteréhez, aki gyakorlott kézmozdulatokkal dagasztja kenyértésztává. Mivel egy kisebb kolostorban is rengeteg kenyér fogy, általában minden nap van kenyérsütés. Emiatt könnyen megoldható, hogy az előző napi adagból félrerakott kovással kelesztik élesztő helyett. Vannak kolostorok, ahol este gyúrnak be, hogy reggelre keljen meg, friss kenyérral ajándékozva meg a reggeliző testvéreket; másutt inkább nappal készítik, a vacsora értékét emelve a kellemesen meleg kenyérral. A kenyérsütéshez technikailag szorosan kötődik, de szakrálisan teljesen más jellegű a proszfóra készítése. A *Szent Liturgia* során a Krisztus testévé váló kovászos kenyér<sup>31</sup> elkészítése rendszerint a pap feladata. A liturgia misztériumában való szerepe miatt speciális a készítés módja, azt a megfelelő imák mondása kíséri végig, alakja, mintázata szintén kötött.<sup>32</sup>

Nem kevésbé irigyelt a szakács munkája sem, bár ilyen nagy létszámra napi szinten főzni meglehetősen megerőltető. Szakácskönyvek állnak rendelkezésre, melyek a teljes liturgikus év minden időszakára a megfelelő ételeket ajánlják.<sup>33</sup> Az ortodox étkezési kultúra ugyanis sokkal inkább hagyományörző, mint a nyugati. Míg nálunk a hagyományokból annyi maradt, hogy Karácsonykor halat, Húsvétkor pedig tojást és sonkát „kell” enni, addig Moldovában, de más keleti keresztény országokban nemkülönben, sokszor a világiak is tartják a régiek szokásait. Vannak napok (nem is kevés), amikor egyáltalán nem illik húst enni, más napokon tejterméket sem.

A szerzetesek étkezése még szigorúbb, ők ugyanis alapvetően vegetáriánusok. Persze, ez

nem holmi reformkonyhás salátaevést takar, a kolostori koszt meglepően finom tud lenni. A moldáv ételek egyszerűek, de táplálóak. Szinte mindenhez fogyasztanak kenyeret vagy puliszkát, ahogyan itt hívják: *mamalgát*. Orosz szokás szerint gazdag előételekkel indítják a menüt: paradicsom, cékla, paprika, saláta és más friss zöldségekből, sajtokból készült hidegtálak alapozzák meg a főfogásokat. Jellegzetes moldáv első fogás a *zama*, amely egyfajta tésztával dúsított zöldségleves, eredetileg csirkehús darabkákkal. A szerzetesi étrendben természetesen húsmentes változatban szerepel. De kedveltek a különféle cékla- és káposztalevesek is, mind-mind tejföllel. Sokszor nem vízzel, hanem a sajtkészítés melléktermékeként nagy mennyiségben képződő savóval öntik fel őket, amely rengeteg ásványi anyagot tartalmaz. Nyáron népszerűek a hideg uborkás joghurtlevesek.

A fő fogás sokszor valamilyen töltött étel: paprika, tökfésleség, sült padlizsán; különféle krokettek, zöldségraguk, káposztából és más zöldségekből készült fasírt-hoz hasonlóan olajban sült pogácsák. Ezeket egészíti ki valamilyen köret; a nálunk ismert zöldséges rizs, különféle sült vagy főtt burgonyák mellett gyakori a hajdina. Ezeket szósszal öntik le. A világi konyhában szintén közkedveltek a gombás, paradicsomos, tejfölös szószok. Jellegzetesek a túróval, káposztával, gombával, burgonyával töltött, sült pékáruk („pirogok”), rendszerint ebből is kerül a terítékre.

A moldáv konyha nem igazán fűszeres. Ami a kertben megerem: petrezselyem, zeller, kapor, az bőven kerül az ételekbe. Külföldieknek talán a kapor általános használata lehet meglepő, a levestől a köreten át a joghurt-szószig mindenben megtalálható. Az importált fűszerekkel már óvatosabban bánnak, de egy kis feketebors, koriander, babérlevél gyakran ízesítik ételeiket. A gyümölcsöket, ha épp nem frissen fogyasztják, akkor befőzik: lekvár, kompót készül belőlük. Ezekből étkezés után desszert gyanánt sokszor kerül az asztalra.

<sup>31</sup> Ezt maga Jézus jelenti ki: „Én vagyok amaz élő kenyér, amely a mennyből szállott alá; ha valaki eszik e kenyérből, él örökké. És az a kenyér pedig, amelyet én adok, az én testem, amelyet én adok a világ életéért.” János 6.51.

<sup>32</sup> Proszfóra készítés és szimbólumai: BERKI 1984. 290.

<sup>33</sup> Az étkezési kultúráról lásd: Энциклопедия православной кухни 2001.

A szerzetesek napi két alkalommal esznek. Először a hajnali istentisztelet, majd az azt követő Szent Liturgia után. A második étkezés a vacsora. Minden kolostornak van egy ebédlője, melyet sokszor díszes freskók borítanak. Az ebédlő vagy *trapeza* közvetlenül a konyhához kapcsolódik, egy kis ablakon keresztül adják ki a kész ételeket, illetve a használt evőeszközöket, maradékokat azon keresztül juttatják vissza. A bevonulás a közös étkezésre már külön szertartás. A főhelyen mindig az előjáró, az *igumen* ül, mellette más, magas rangú szerzetesek. Őket követik több sorban az egyszerű *kalugyerek*, legvégül a vendégek. Ez utóbbiak általában nemek szerint elkülönítve, még hozzá úgy, hogy a megfelelő nemű világiak (tehát férfikolostorban a férfi, nőiben pedig a nők) együtt étkezhetnek a szerzetesekkel, az ellenkező neműeknek pedig egy külön helyiséget biztosítanak. Persze ezt ma már nem veszik olyan szigorúan, de azért illik legalább az asztal másik oldalára ülnie a nem „odaillő” látogatónak. Az étkezés az *igumen* rövid imájával kezdődik. Amíg zajlik az étkezés, egy felolvasó a Bibliából, vagy a szentek életéből olvas. Nem szokás hosszasan étkezni, főleg nem evés közben beszélgetni. A kommunikáció a legszükségesebb szavakra korlátozódik. Amikor az előjárók végeztek, az *igumen* csenget, ez jelzi az étkezés végét. Kivonuláskor sokszor megáll az ajtóban és a többiek az áldásra emelt keze alatt haladva hagyják el a *trapezát*.

A bőséges étkezéseknek van némi hátránya: a mosogatás. Ebből – tetszik, nem tetszik – még a zarándoknak is ki kell vennie a részét.<sup>34</sup> Még egy átlagos, 15-20 fős moldáv kolostorban is eltart egy ideig. Mivel pedig senki nem akar a tízliteres vödörrel felesleges köröket tenni a forrás és a konyha közt (a vízmelegítéshez szükséges fa felaprítását pedig inkább ne emlegessük), azt is megtanuljuk, hogyan lehet

kevés vízzel csillogóan tisztára mosni mindent. Nemcsak az erőforrásokkal való takarékoság példaértékű, de szemét sem keletkezik. Lényegében minden helyben készül, a főzés maradékai, héjak és más hulladékok a komposztra kerülnek. Nyugati zöldmozgalmak hatalmas médiafelhajtást kreálnak a hulladéktermelés nélküli életből, pedig ennek alapja rendkívül egyszerű. Vissza kell térni a helyi kis közösségekhez. Amit ma kuriózumként próbálnak eladni, az régen teljesen általános gyakorlat volt. 30-40 éve még Magyarországon sem volt falvakban hulladékszállítás, mert nem volt rá szükség. Egy moldovai kolostor ebben is példát tud mutatni.

## Hétköznapi élet és művészetek, pénzforrás

„A Krisztusnak beszéde lakozzék ti bennetek gazdagon, minden bölcsességben; tanítván és intvén egymást zsoltárokkal, dicséretekkel, lelki énekekkel, hálával zengedezvén a ti szívetekben az Úrnak.”<sup>35</sup>

A fiziológiai életbenmaradáshoz legfontosabb, a mindennapi kenyér előállításán túl mivel telnek egy szerzetes napjai? Mik azok a tevékenységek, melyek a pusztá létfenntartás mellett értelmet visznek az életbe, emberivé téve azt?

A biológiai-fizikai létszükségletek megteremtése elemi igény, melyek alól senki nem vonhatja ki magát, kötelező abban részt venni.<sup>36</sup> Bár egy idő után megfigyelhető egyfajta „szakosodás”: valaki az állatokhoz ért jobban, más inkább a konyhai munkát szereti, vagy a növényekkel foglalkozik. Viszont minden embernek vannak olyan tulajdonságai, hajlamai, kedvtelése, melyek kimondottan őrá jellemzőek. Valakinek a festészethez van tehetsége,

<sup>34</sup> Érzékletes leírást olvashatunk a mosogatás nehézségeiről NACSINÁK 2007. 176.

<sup>35</sup> Kolossébeliekhez írt levél 3.16.

<sup>36</sup> NACSINÁK 2007. 145.

valakinek szép hangja van, vagy kézműves munkákhoz ért. Ki-ki a maga számára rendelt feladatát végzi.

Nagyon fontos az ikonfestő munkája. Léteznek világi ikonfestő iskolák, de a szerzetesek közt is találunk ügyeskező mestereket. Az ikon elkészítése a fa gondos kiválasztásával, majd előkészítésével kezdődik. Ez bonyolult feladat, sokszor hetekig, hónapokig tart, amíg a fát a festésre alkalmassá teszik. Csak ez után lehet nekiállni a tulajdonképpeni festésnek. Erre külön könyvek vannak, melyek bemutatják, hogy az egyes szentek, ünnepek ikonjait hogyan, milyen attribútumokkal, színekkel, mozdulatokkal kell ábrázolni. Az elsőre soknak tűnő kötöttség ellenére azért bőven marad lehetőség a művészi szabadság kifejezésére.

A kórus munkája szintén nélkülözhetetlen a hitéletben. Általában mindenkinek részt kell vennie a templomi szolgálatokban valamilyen formában, az igazán jó énekesekből pedig professzionális kórusok alakulnak. Moldovában híres a szaharnai kolostor kórusa, az ukrán pocsajevi, kijevei lavrák, vagy az orosz Valaam kolostor énekeseit pedig sokszor hívják külföldi vendégszereplésre.

A *szimandront* külön szerzetes „kezeli”. Nagy ügyességet kíván, de ha valaki jól végzi dolgát felejthetetlenül teszi a közös imádkozásra vagy étkezésre hívást.

A méhészkedés melléktermékeként nagy mennyiségben keletkezik viasz. Ezt sem dobják ki, összegyűjtik, nagy kádakban felmelegítik, gyertyát készítenek belőle. Alapvetően két módszer létezik: az öntés és a mártogatás. Az öntésnél a megolvadt viaszt egyszerűen egy formába öntik (miután abban már elhelyezték a kanócot), esetenként illatosíthatják növényi kivonatokkal. A gyertyák többsége, a mártásos módszerrel készül: a kanócot belemártják a felolvadt viaszba, majd gyorsan egy vízzel teli edénybe helyezik, amelyben lehűl. Ezt egymás után megismételve kapják a jellegzetes, hosszú templomi gyertyákat.

Elsősorban apácák foglalkozhatnak him-

zésekkel, textíliák készítésével. Moldovában és Ukrajnában szokás az ikonokat terítőkkal körbeteríteni, ezek sokszor az ő munkájukat dicsérik. A fafaragás viszont már férfiasabb tevékenység. A hihetetlenül finoman megmunkált berendezési tárgyak, székek, olvasópultok, ikonosztázok a moldovai ember fához fűződő mély és bensőséges viszonyát mutatják.

Vannak, akik a gyógynövényekhez értenek. A kertben megterem a levendula, majoranna, rozmaring, menta, citromfű, kakukkfű és még megannyi növény. Ezekben minden bajra megtalálható az orvosság, bár sokszor nem annyira maguk miatt, inkább a nép gyógyítására használják. Ahogyan egy kegyes történetben, amikor tanítványa kérdezi Iov Burlacu neamti szerzetest, aki a gyógyfűvek jó ismerője volt, miért nem készít magának is gyógyszert, így válaszolt: „- *Szenvednünk kell, és el kell fogadnunk a betegséget, amit kaptunk, vezeklésül bűneinkért. De elfogadjuk-e, tűrjük-e? Fájdalom nélkül elnyerni a Paradicsomot: ez az, ami nem lehetséges.*”<sup>37</sup>

Az egyszerű, fizikai munka is a mindennapok része, már a legkorábbi időktől kezdve. A kapanyél megfogása, a lapátolás, gereblyézés, ásás, állatok utáni istállótakarítás sem olyan dolog, amelytől egy szerzetes idegenkedne. Sőt, még a tűzifa felvágását is maguk végzik. A mindennapi munkákban a látogatónak is részt kell vennie. A kolostor nem fizetővendég szolgálat.<sup>38</sup> Ahol éppen emberhiány van, oda osztják be a zárándokot (akár fát vágni, akár más munkára).

Bár egy kolostor alapvetően mindent elő tud állítani, amire szüksége van, azért akadáhatnak dolgok, melyeket kívülről kell beszerezni. Ma már egyre kevesebb az olyan hely, ahol egyáltalán nincs elektromosság, azt pedig nem adják ingyen. A templomok felújításához sem elég a hívek munkája, a tervezéshez mérnökökre, az építőanyag szállítására teher-

<sup>37</sup> BĂLAN 2002. 81.

<sup>38</sup> NACSINÁK 2007. 175.

autókra, fizetett munkásokra van szükség. A pénz előteremtése a kolostorokban megtermelt javak eladásából származik. Mindegyikhez tartozik egy kis kegytárgy-üzlet, ahol ikonokat, faragott keresztek, imakönyveket lehet vásárolni. Amikor a hívő belép a templomba, gyertyát gyújt, melynek megvásárlásával szerény mértékben, de mindenki hozzá tud járulni a kolostor fenntartásához. A borászatok sokszor kimondottan jól jövedelmeznek, de a méz és egyéb mezőgazdasági termékek feleslegének áruba bocsajtása is hoz a konyhára.

A szerzetesek általában keveset beszélnek: „*És mikor imádkoztok, ne legyetek sok beszédűek, mint a pogányok, akik azt gondolják, hogy az ő sok beszédükért hallgattatnak meg.*”<sup>39</sup> Beszédük a legfontosabbakra korlátozódik, nincs felesleges fecsegés. Amit mondanak, annak viszont súlya van. Ha hétköznapi dologban szólnak meg, érdemes megfogadni tanácsukat, ha tanítanak – azon túl, hogy természetesen azt is érdemes megfogadni – oly módon teszik, hogy pár szóval is képesek mély gondolatokat átadni.

## Ünnep a kolostorban

*„Krisztus feltámadt halottaiból, halállal eltiporta a halált!”<sup>40</sup>*

Az ünnepekre való felkészülést egy böjt vezeti be. Az ortodox egyházban alkalmazott étkezési szabályok általában szigorúbbnak tűnnek, mint a nyugati egyházakban, pedig inkább csak arról van szó, hogy azt komolyabban veszik, betartják. Természetesen, a legfontosabb böjt, a Húsvétot megelőző negyven napos Nagyböjt.

A böjti időszakban nemcsak húst, de tojást, sajtot és más állati eredetű terméket sem fogyasztanak. Szigorúbb napokon nem

használnak olajat sem a főzéshez, a Nagyböjtben pedig vannak napok, amikor főzés nélkül, nyersen elkészített ételek kerülnek a terítékre. Azonban nem kell arra gondolni, hogy ez unalmas lenne; a végtelen gazdagságban elkészített saláták változatossá teszik a böjtöt. Moldovában nem általános, de görögországi, szíriai kolostorokban hozzátartozik a mindennapi betevő falathoz az olajbogyó, olívaolaj. Szíriában kis fémtálcákon szervírozzák a sokféle olajbogyót, szószoikat, csicseriborsóból, padlizsánból készült krémeket, a jellegzetes, *zatár* nevű fűszerkeveréket, melyeket a kerek arab kenyérrel szoktak tunkolni. Itt lehet megérteni a vacsora utáni hálaadó imádság sorait: „*Jóllak-tunk a búza és az olaj termésével*”. Ha ez a kettő megadatott, nagy baj már nem lehet.

Ha valaki vendégségbe megy, nem illik azzal kérkedni, hogy ő éppen mennyire szigorú böjtöt tart. Ha bármivel tudatlanságból kínálják, mert a vendéglátó nem ismeri a böjti szokásokat, akkor valamilyen indokkal vissza lehet utasítani. De ha továbbra is kínálnák, akkor nyugodtan fogyaszthat bármit, mert inkább egy picit szegje meg böjtjét, minthogy azzal hivatkozva a gőg bűnébe essen: „*És valamely városba bementek, és befogadnak titeket, azt egyétek, amit előtökte adnak*”<sup>41</sup>

A hosszú böjtöt követően mindenki várja a legnagyobb ünnepet: Krisztus feltámadását. A Virágvasárnapot követő Nagyhéten Jézus szenvedéseit, kereszthalálát, feltámadását, mintegy liturgikusan „eljátsszák”. Egy picit hasonlít a nyugaton rendezett passiójátékokhoz, két nagy különbséggel: nem egy alternatív „játékról” van szó, hanem konkrét egyházi szertartásról, ahol a megfelelő napokon a megfelelő történetek kerülnek újra átélésre. Különösen megrázó a nagypénteki sírbatétel, amikor a villanyok lekapcsolásával, a gyertyák eloltásával nemcsak jelképesen, de valóságosan is a sírba kerül a „világ világossága”. A másik, hogy míg a passiójátékok véget érnek a ke-

<sup>39</sup> Máté evangéliuma 6.7.

<sup>40</sup> Részlet a Feltámadási Himnuszából.

<sup>41</sup> Lukács evangéliuma 10.8.

reszthalállal, addig a nagyheti szertartások folytatódnak, csúcspontjuk pedig a vasárnap hajnali feltámadás.

Míg a világi gyakorlatban általában éjfélkor veszi kezdetét a feltámadási körmenet és szertartás, addig vannak kolostorok, melyekben a bibliai történetet teljes mértékben leképező módon, vasárnap hajnalban tartják a körmenetet. Egészen rendkívüli élmény a teljesen sötét templomban elkezdett istentisztelet, majd a feltámadás hírére a pap által kihozott égő gyertyáról sorra meggyújtani a magunkét, a zászlókkal, keresztekkel, mécsesekkel, gyertyákkal megkerülni a templomot, végül részt venni a *Szent Liturgián*. A körmenet végén, a templomkapuban hangzik fel először a húsvéti himnusz: „Krisztus feltámadt halottaiból...”, majd még számos alkalommal megismétlődik, mintegy reflektálva Pál apostol szavaira: „*Ha pedig Krisztus fel nem támadott, akkor hiábavaló a mi prédikálásunk, de hiábavaló a ti hitetek is.*”<sup>42</sup> De mivel feltámadt, az élet legyőzte a halált, a fény a sötétséget, a Nagypénteken lekapcsolt lámpák, kioltott gyertyák ismét meggyúlnak. Amire a szertartás véget ér és a gyertyák leégnének, a nap is felkel; mivel a templomok keletelve vannak, az oltár felől ragyogva be a belső teret.

A körmenet során megszólalnak a harangok; egész nap abba sem hagyják, folyamatosan hirdetik Krisztus feltámadását. Ilyenkor bárki felmehet a harangtoronyba és húzhatja őket néhány percig, hiszen a legfontosabb, hogy azok egész nap szóljanak.

Amint a szertartások véget érnek, következik az ételszentelés, a templom közepén, az udvaron, vagy ahol épp hely van. Bárki hozhat ételt, lerakhatja a többi közé.<sup>43</sup>

Évi egy alkalommal azért a máskor vegetáriánus szerzetesek is fogyasztanak húst.

Ez az egy alkalom pedig a Húsvét, amikor kimondottan tilos a böjt. Azt mondják, azért kell legalább egyszer húst enni, nehogy a szerzetes amiatt, hogy ő nem él ezzel, különbnek képzelje magát a többi embernél. Az ortodox hagyományban a gőg az egyik legfőbb bűn. Mivel pedig a szerzetes is ugyanolyan gyarló ember, mint a többi, nem szabad, hogy a gőg hatalmába kerítse az által, hogy önmagát többre értékeli másoknál. Az ünnepi asztalra ezért a megszokott ételeken túl, kerülnek húsok, de elengedhetetlen a piros tojás is. Jellegzetes húsvéti csemege a *kulics*, egy kuglófhoz hasonló édeskés péksütemény. Tetejére cukormázzal a X. B. betűket rajzolják, melyek a szláv *Xpuctoc Bockpece! Krisztus Feltámadt!* húsvéti köszöntés rövidítését takarják.

### „Jőjjetek énhozzám mindnyájan”<sup>44</sup> – utánpótlás

„Kérlek azért titeket, legyetek az én követőim.”<sup>45</sup>

Míg nyugaton nemhogy a szerzetesség, de a papság is komoly emberhiánnyal küszködik, az ortodox világban virágzik a kolostori élet. Az aprócska Moldova nem kevesebb, mint 34 élő kolostort tudhat magáénak. A nyugatról érkezett emberben felmerül a kérdés: mi a titka az ortodox kolostoroknak? Hogy teszik vonzóvá ezt az aszketikus életet a mai, fogyasztói szemléletű társadalomban?

Véleményem szerint, pont azért, hogy aszketikus. Az ortodox kolostorok nem kívánnak megfelelni a mai kornak, ezzel szemben a saját, még Bizáncból, vagy még korábbi örökölt hagyományaikban élnek tovább. Nincsenek gitárral kísért modern istentiszteletek, nincsenek reflektorokkal bevilágított modern

<sup>42</sup> Korinthusiakhoz írt 1. levél 15.14.

<sup>43</sup> A húsvéti feltámadási istentiszteletről írok részletesen a „Húsvét az olajrózsák földjén” című útibeszámolómban.

<sup>44</sup> Máté evangéliuma 11.28.

<sup>45</sup> Korinthusiakhoz írt 1. levél 4.16.



templomok, ehelyett a bizánci középkor élő valósága lüktet minden egyes ortodox templomban és kolostorban.

A tapasztalat pedig azt mutatja, hogy a mai fiatalság számára vonzó egy olyan, alternatív élet, ahol nem mindent készen kapnak kézhez, hanem kő keményen, fizikai munkával megdolgoznak érte. A virtualitás korában vonzó egy olyan élet, ahol valóságos anyagokból valóságos dolgokat lehet alkotni. Vonzó egy olyan hely, ahol a közösségi portálok adatlapjai helyett hús-vér emberekkel lehet kommunikálni – beszélni, dolgozni vagy épp pihenni, teázni. Közben az élet nagy – és valóban nagy – kérdéseivel foglalkozni, a ki-mit-mikor posztolt gyermeked és sehová nem vezető problémái helyett.

Valahol ezek azok a dolgok, melyekben el lehet rejtve az ortodox kolostorok titka. Konkrétan pedig hogy valósul ez meg?

Míg a katolikus kolostor kiszáll a világból, egy hermetikusan elzárt entitást hoz létre, amelybe laikusként csaknem lehetetlen bejutni, az ortodox kolostor nyitva áll a világ előtt. De nem gitáros istentiszteletek és más látványos díszletelemek segítségével, hanem a maga valóságában. A kolostorba bárki eljőhet. *„És aki szomjúhozik, jöjjön el; és aki akarja, vegye az élet vizét ingyen.”*<sup>46</sup> Jönnek is: nyaranta iskolás gyermekek érkeznek, ki csak pár napra, ki egy-két hétre. De jönnek felnőttek is szép számmal. Három napig bármiféle előzetes engedély nélkül bárki maradhat. Persze szükséges előfeltétel, hogy legyen a zárándokok fogadására szolgáló épület, vizesblokk. Híresebb kolostorokba nem árt előre helyet foglalni, különben könnyen megeshet, hogy már nem jut ágy. Az ukrainai Pocsajev kolostorában sokszor több hétre előre szükséges a foglalás. Moldovában ilyentől nem kell tartani. Egy üres vaságy bármikor akad, a vizesblokkot pedig legtöbbször egy közeli forrás szolgáltatja.

Ha pedig valaki már ott van, akkor be-

kapcsolódik a kolostori életbe. Hajnalban egy szerzetes végigjárja a *szimandronnal* a vendégház folyosóit, nehogy véletlenül bárki átaludja az istentisztelet idejét. A fiatalokat munkára fogják, de tanítják is. Ebben nagy szerepe van a lelki atya – tanítvány kapcsolatnak, a feltétlen engedelmesség gyakorlásának. Sokszor említik, hogy a nyugati szerzetesség valami konkrét dolgot csinál – tanít, részt vesz az oktatás, egészségügyi ellátást végez, ezekkel külön szerzetesrendek foglalkoznak – ezzel szemben az ortodox egyházban nincsenek szakosodott rendek. Mit csinál hát az az ortodox szerzetes? Imádkozik. *„Az engedelmesség szüli az imádságot, az imádság pedig a teológiát.”*<sup>47</sup> Látszólag elvonul, de ebben az elvonulásban a körülötte lévő világ megsegítése a cél.

Nyári szünetben iskolások csapatostul érkeznek; interneten lógás helyett rendszeres, hasznos, építő jellegű tevékenységre szoktatják a gyermekeket. Míg Magyarországon képtelenek a fiatalok magukat ellátni, a keleti ember sokkal önállóbb. Szerepe lehet ebben a kolostoroknak. Megtanítják őket nemcsak magukról gondoskodni, hanem erkölcsös életet élni.

Nemcsak a fiatalok ügyét karolja fel a közösség. Időseket is várnak. Sokszor magára maradt özvegyek költöznek be, később akár a szerzetesi fogadalmat is letehetik. Amit nálunk az állam, vagy újabban magánintézetek végeznek – pénzért – azt itt az egyház vállalja magára. És az idősoththonok gyakran siralomház hangulatú közösségi magánya, céltalan semmittevése helyett egy valódi közösség építő és értékteremtő tagjaivá válnak. Aki, amivel egész életén át foglalkozott, ugyanazt folytathatja, persze a korának, egészségi állapotának megfelelő intenzitással. Tapasztalataival segíti a fiatalabb generációkat, ezáltal valóban nélkülözhetetlen tagjává válik a kolostornak. Itt fel sem merülhetnek olyan gondolatok, hogy *„Ha majd meghalok, semmi sem változik, minden megy ugyanúgy”*. Ellenkezőleg: minden meg

<sup>46</sup> Jelenések könyve 22.17.

<sup>47</sup> NACSINÁK 2007. 187.

fog változni, minden egyes ember elvesztése pótolhatatlan veszteség az egész közösség számára. Mindaz a munkatapasztalat, lelki tudás, melyet életében felhalmozott, örökre elvesz az élők számára. De mielőtt ez még valóban bekövetkezne, át kell adnia mindezt az ifjabb generációknak. Ennek tudata pedig hihetetlen életerőt biztosít az idős szerzetesek számára.

Ha végül bekövetkezik az elmúlás, testét megmossák, legszebb ruhájába felöltöztetik, a templom közepén, nyitott koporsóban felravalozzák. Itt elbúcsúzhatnak tőle szerzetestársai, rokonai, világi barátai. A gyászszertartást követően a templomkert fakesztertyeihez egy újabb kerül. De az elhunyt nem marad végleg itt. Bizonyos idő elteltével – hogy pontosan mennyi, az az adott ország éghajlatától függ, Moldovában 3-5 év, Szíriában, ahol a sivatagos éghajlat miatt a maradványok lassabban bomlanak, sokszor 15-20 év – testét exhumálják. Porladó csontjait szétválogatják, koponyájára ráírják nevét és az osszáriumba, a csontkamrába helyezik; a többi, gyakran sok évszázaddal korábban élt társai közé.<sup>48</sup>

## Végkövetkeztetés

Mit adhat tehát egy moldovai kolostor a világnak? Útmutatást. Az ortodox szerzetesség általában is saját példáján keresztül tanít. Nincsenek tanító szerzetesrendek vagy gyógyító szerzetesrendek. De vannak példaképül előttünk álló szerzetes atyák. Akik mintát adnak, utat mutatnak az Életre. Ebben az írásomban nem foglalkoztam a lelki tanítással, pusztán a fizikai élet kolostori alternatíváját vizsgáltam. Bár tény, hogy az egyház elsődleges szerepe szellemi síkon mozog, nagyon sokat tanulhatunk a gyakorlati létfenntartás titkairól is.

A világi létben mindenki a pénzért küszködik. Jobb fizetés, nagyobb TV, modernebb autó. De fontosak-e ezek? Szükség van-e ezek-

re? A szerzetesek tanítása szerint nem feltétlen. A mai kor elvárásaival szemben az élet célja nem a pénz. Hanem akkor mi? Kérdezhetnénk. A benső boldogság, amihez nem kell feltétlenül pénz. Meglepően kevésből meglepően boldogan lehet élni. Itt nincsenek hitelek, nem árverezi el a bank a cellákat, nincsenek éhezők. A maguk által termelt javakból mindig keletkezik még felesleg is, melyet tovább lehet adományozni a környező falvak szegényeinek.

De mégiscsak szükség van valamennyi pénzre, mert vannak dolgok, melyeket csak pénzért kaphatunk. Folytathatnánk tovább, képzeletbeli párbeszédünket. Igen, vannak. De nem szabad ragaszkodni az anyagi dolgokhoz. Nem az a legfontosabb. Csak annyira van ezekre szükség, amennyi tényleg kell. Mint minden másban, itt sem szabad túlzásokba esni.

A kolostorban senkinek nincsenek milliós bankbetétjei, de mindenki jóllakik. Nincs tévé, hifitorony és más szórakoztatóipari csoda, de mindenki értékesen tölti idejét. Az egymással való kommunikáció, az olvasás – és nem mind-egy, mit – sokkal inkább a magasztos gondolatok irányába sarkallják az embert, mint egy csodadobozból ömlő szakadatlan duruzsolás.

Nem kell sivatagi oszlopszentként, anachoréta remeteként teljes magányban élnünk, de nem is szabad ragaszkodni a tárgyakhoz, világi értékeinkhez. Meg kell találni az egyensúlyt, kinek-kinek egyéni elhivatottsága szerint. A különféle tárgyak birtoklásánál sokkal fontosabbak az emberi kapcsolataink.

Ezekből a dolgokból nagyon sok mindent szükséges volna megvalósítani a világi, hétköznapi életben is. Nem mindenféle számokat meg gazdasági mutatókat kellene növelni, hanem saját benső értékeinket. Sokkal többet kellene egymással foglalkoznunk. Ha ezeket az alapértékeket megtanuljuk Moldova szerzetesaitől, akkor elmondhatjuk magunkról, hogy igen, sokra vittük az életben!

<sup>48</sup> NACSINÁK 2007. 201.

## IRODALOM

- BÁLAN (2002): *A moldvai szerzetesek élete*. Budapest, Odigitria – Osiris.
- BÁLAN (2008): *Három beszélgetés moldvai sztarecekkal*. Budapest, L'Harmattan–Odigitria.
- BERKI FERIZ (1984): *Az ortodox kereszténység*. Budapest, Magyar Ortodox Adminisztrátúra.
- CALARAŞOVCA KOLOSTOR HONLAPJA. <http://calarasovca.blogspot.hu/p/album-foto.html>. Hozzáférés: 2013.08.20.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1991): *Vallás, egyház, nemzet-tudat*. Budapest, ELTE Szláv filológiai tanszék.
- HIEROTHEOS VLACHOS ARCHIMANDRITA (1998): *Bevezetés a keleti keresztény lelkiségbe*. Budapest, Zöld-SStudio.
- Кривец, Елена (2005): *Христианский Египет, Сборник*. Москва, Лепта-Пресс.
- Лазар, монах (2003): *Аскетирион – православное монашество в Египте IV–V вв.* Москва, Русский Хронографъ.
- LENGYEL LÁSZLÓ (2009): Fehér folt Európa szívében. *Turistamagazin*. január. 22–24.
- LENGYEL LÁSZLÓ: *Húsvét az olajrózsák földjén*. [http://www.fszek.hu/konyvtaraink/dagaly\\_u\\_\\_9\\_/vilagjaro\\_olvasok/?article\\_hid=4449](http://www.fszek.hu/konyvtaraink/dagaly_u__9_/vilagjaro_olvasok/?article_hid=4449). Hozzáférés: 2013.08.20.
- Remete Szent Antal, Egyiptomi Szent Mózes, Szent Makariosz*. In: Magyar Katolikus Lexikon. Online változat: <http://lexikon.katolikus.hu/>. Hozzáférés: 2013.08.20.
- Magyar Ortodox Egyházmegye honlapja: <http://hungary.ortodoxia.org/konyvtar/teologia/az-istenilurgia-magyarazata/>. Hozzáférés: 2013.08.20.
- NACSINÁK GERGELY ANDRÁS – SOÓS SÁNDOR (2004): *Áthosz, a Szent Hegy, az Istenszülő kertje*. Budapest, Kairosz.
- NACSINÁK GERGELY ANDRÁS (2007): *Útra hullt gyümölcs – Kulturális barangolások görög földön*. Budapest, Kairosz.
- NACSINÁK GERGELY ANDRÁS (2009): *Oszlop a hegyen, Stylita Szent Simeon élete*. Budapest, 2009, L'Harmattan.
- Православная Энциклопедия. <http://www.pravenc.ru/vol/dop.html>. Hozzáférés: 2013.08.20.
- Просвитель Руфин: *Жизнь пустынных отцов*. Ёв-szám nélk., Воронеж, Принта Сервис.
- Протоерей Георгий (2006): *Византийские отцы*. Минск, Издательство Белорусского Екзархата.
- RAPCSÁNYI LÁSZLÓ (1979): *Áthosz a Szent Hegy és lakói*. Budapest, Gondolat.
- Энциклопедия православной кухни*. Полтава, 2001, Спасо-Преображенский Мгарский монастырь.
- USZPENSZKIJ, L. A. (2003): *Az ikon teológiája*. Budapest, Kairosz – Paulus Hungarus.

# Raszputyin – egy kórtünet

— *Rasputin: a Symptom* —

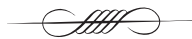
## Abstract

The career of *Grigory Efimovich Rasputin*, the „*holy starets*” is one of the most popular legends of the 20<sup>th</sup> century in which the folk tale of a poor peasant’s rise mingles with mystical elements and apocalyptic tragedy. Despite scientific efforts, facts and legends cannot be separated, as we are still under his contemporaries’ influence. This essay cannot give the ultimate answers either, but it tries to contribute to the exploration of his real character by raising new questions. The most important task is to explain his miraculous advancement and influence on the Court of *Tsar Nicholas II*.

*Tsarevich Aleksei*’s fatal illness might be the main cause, but the presence of *Rasputin*’s precursors (e. g. of *Philippe* the French miracle worker) could easily refute this interpretation. There had to be a deeper impression in the *Tsar*’s mind. A renaissance of occultism and mystical thoughts was characteristic for the Western world from the 1850s. In the modernization process, the old religious world-view had lost its credibility and the masses’ ‘spiritual hunger’ favoured occultism.

In Russia, the religious conflicts between the Orthodoxy and *raskolniki* (Old Believers), flourishing radical sects, the differences between modern citizenship and archaic rural lifestyle and the discrepancies in the Tsarist bureaucracy served as catalysts in the second half of the 19<sup>th</sup> century. Ancient magical rites (e. g. divination) were everyday practice here, and the old customs were revived in the urban environment. Paradoxically, the modern ideologies – first of all nationalism – confirmed the credibility of old beliefs and practices in the eyes of the radicalising Russian *intelligentsia*. An apocalyptic vision determined the world-view of the whole Russian society. This special form of occultism prepared the scene for *Rasputin* and his precursors.

KEYWORDS Rasputin, occultism, Orthodoxy



KULCSSZAVAK Raszputyin, okkultizmus, ortodoxia

## Bevezetés – A talaj, amelyből a legenda kisarjadt

Jelen dolgozat a modern kori orosz történelem egyik legtitokzatosabb személyiségének, *Grigorij Jefimovics Raszputyinnak* a korát vizsgálja, akinek kódbe vesző pályafutása okkal ragadta meg a későbbi generációk alkotóinak

képzeletét. A rejtélyes *sztárec*<sup>1</sup> életében szinte elválaszthatatlanul összemosódtak a valós és csodás elemek, amely tény fokozott óvatosságra inti a mindenkori kutatót. E jelenségre persze könnyű magyarázattal szolgálni: miként *BEBESI György* is megjegyzi egy közelmúltban megjelent tanulmányában, *Raszputyin* szédületes pályája – mely során az analfabéta

<sup>1</sup> A *sztárec* elnevezés „öreg” és – egy adott közösségre értve – „elöljáró” jelentéssel bír az orosz ortodox kultúrában, melyet azokra szoktak alkalmazni, akik aszketikus életmódjukkal és buzgó vallásos gya-



1. ÁBRA ❖

Fotófelvétel

Rasputyinról

<http://www.badasoftwareweek.com/rasputin.html>

szibériai muzsik a cári udvar legbefolyásosabb tanácsadójává vált – önmagában is egy ismert népmesei motívumot jelenít meg,<sup>2</sup> a *sztárec* állítólagos természetfeletti – fizikai és spirituális – ereje, a beteg *Alekszej* cárevicsre és *Alekszandra Fjodorovna* cárnéra gyakorolt rejtélyes befolyása, illetőleg az orosz monarchia összeomlására vonatkozó híres jóslata pedig szintén kiváló táptalajt biztosított a burjánzó

korlatukkal komoly tekintélyt vívtak ki maguknak. Bár a *sztárecek* többsége szerzetesként a kolostorok falai között élt, e státust – a görögkeleti szellemiségnek megfelelően – akár laikusok is elérhették, akiket híveik azután a gyógyítás és a jövődömondás természetfeletti képességével ruháztak fel. Ezt a tudást *Rasputyinnál* már eredeti környezetében, szülőfalujában megtalálhatjuk. Dolgozatom kereteibe sajnos nem fér bele a szibériai muzsik *sztáreci* „imázának” részletes bemutatása, ugyanakkor ki kell hangsúlyozni azt a tényt, hogy reprezentációjában a kezdetektől fogva keveredtek a laikus és szerzetesi elemek, aminek eredményeként a köztudatban az a nézet honosodott meg, hogy *Rasputyint* felszentelték. A valóságban erre sosem került sor, ám ez nem akadályozta meg a férfit abban, hogy 1909 után a cárné elhunyt gyóntatójának helyébe lépjen. (BEBESI 2013. 21–23.; RADZINSZKIJ 2000. 52–54.) *Rasputyin* szuggesztív hatását, imázának” kiváló felépítését az is mutatja, hogy ellenfelei – akik rendszerint csalónak, vagy a „gonosz erők” küldöttének tartották – egyaránt a *sztárec* névvel illették őt. Példákhoz lásd: JUSZUPOV 1927. 162.; RODZIANKO 1927. 15.

<sup>2</sup> BEBESI 2013. 21.

<sup>3</sup> JACOBS 2002.

<sup>4</sup> A *Rasputyin*-legenda építői rendszerint „megfelelnek” arról a tényről, hogy a *sztárec* látványos

legendák számára. Mindezeket túl rokonságot vélek felfedezni *Rasputyin* históriája és az ismert brit novellászíró, *William Wymark Jacobs* *A majomkéz*<sup>3</sup> című műve között, hiszen a „csodatevő barát”<sup>4</sup> képessége szintén fonák oldaláról mutatkozott meg, mi több, Carszkoje Szeló-i befolyása és tevékenysége szerepet játszott a *Romanovok* véres tragédiájában.

E dolgozat – terjedelméből eredően – nem foglalkozhat mindazon kérdésekkel, melyek elhomályosítják *Rasputyin* alakját és megnehezítik történelmi szerepének objektív értékelését. Kutatásaim csupán egyes részproblémák megoldására korlátozódtak, melyek közül a legfontosabbnak a „miért?” kérdés megválaszolását tekinttem. Mivel magyarázható a *sztárec* káprázatos karrierje, hogyan történhetett meg, hogy a *Romanov*-dinasztia utolsó éveiben egy tanulatlan, egyszerű paraszt döntött a miniszteri bársonyszékek, kormányhivatalok és gazdasági koncessziók sorsáról, sőt, esetenként a világháborús frontvonal katonai kérdéseiről is? E paradox állapot gyökerét az „ezüstkori” Oroszországot hatalmába ke-

felemelkedése korántsem számított egyedülálló jelenségnek a cári család környezetében, mi több, *II. Miklós* és *Alekszandra Fjodorovna* valósággal hajszolta a csodatevőket. „*Grigorij atya*” legjelentősebb előfutára a „lyoni mágus”, *Philippe* volt, akit azért hívtak Carszkoje Szelóba, hogy természetfeletti képességeivel segítse a hön áhított trónörökös megérkezését. Az uralkodócsalád „első barátja” látszólag kudarcot vallott, ugyanis 1901-ben a cárné negyedszer is leánygyermeket szült – *Anasztáziát* –, így *Philippe* a *Romanov* rokonság nyomására hamarosan távozni kényszerült a birodalomból, jóslata azonban mégis valóra vált, hiszen három évvel később világra jött *Alekszej*. A francia „mágus” a trónörökös érkezésén kívül azt is megjósolta, hogy miután meghalt – ez 1905-ben történt –, „hamarosan megjelenik majd egy másik ember képében”, ezért *Rasputyin*ban sokan az ő reinkarnációját látták. A két „csodatevő” kívül a cári pár a később szentté avatott *Kronstadti Jánosban* és egy Kozelszk városából származó parasztban, „a dünnögő *Mityában*” is potenciális „barátot” vélt felfedezni, ám ez a két férfi végül nem felelt meg az udvari várakozásoknak. BEBESI 2013. 23.; RADZINSZKIJ 2000. 76–93.



rító okkultizmusban vélem felfedezni, mely nem csak a nyugati műveltség zászlóvivőit, az arisztokrata szalonok vendégeit, vagy az új eszmékre szomjazó városi polgárságot vonta büvkörébe, hanem az ortodox hitet sok helyen megdőbbszerűen anakronisztikus módon megélő paraszti világ hétköznapijait is áthatotta. Kissé közhelyesen fogalmazva, dolgozatomban az „orosz néplelket” vizsgálva igyekszem feltárni *Raszputyin* sikerének okait, akinek csodáit bizonyos szempontból az egész cári birodalom sóvárgása előzte meg.

## Az örök és változó okkultizmus

Bernice Glatzer ROSENTHAL 1993-ban megjelent tanulmányában<sup>5</sup> az okkult tanok és eszmék virágzását a közösséget ért „stresszre”, arra a kulturális zavarra vezeti vissza, mely a gazdasági-társadalmi átalakulások természetes velejárójaként jelentkezik.<sup>6</sup> A modernizáció rendre új problémákat vet fel, melyekre a régi világnézet bástyáinak számító intézmények – például az egyházak – már képtelenek hiteles választ adni, ez pedig csalódottságot, kiábrándulást, ROSENTHAL megfogalmazásában „szellemi irányvesztést”<sup>7</sup> eredményez. Az átalakulás által gerjesztett űrt az új paradigmák megalkotásáig az okkult eszmék töltik be, melyek egyfelől az „ősi tudást”, a változatlan-ságot képviselik, másfelől viszont rendkívül rugalmasak, hiszen eltérő korokban és társadalmi viszonyok között az ismeretlen, változó világ működésének elveit, szabályait hivatottak elmagyarázni.<sup>8</sup> Ez a ROSENTHAL által megfogalmazott törvényszerűség nem csak arra ad lehetőséget, hogy a 19. század második felében tapasztalható okkult reneszánszt párhuzamba állítsuk a 15. századi Itália, vagy a polgári

forradalom korabeli Anglia hasonló szellemi áramlataival,<sup>9</sup> de általa az észak-amerikai és európai, illetőleg oroszországi sajátosságokra is magyarázattal szolgálhatunk.

## „Spirituális éhség”

Az 1850-es évektől Nyugaton kibontakozó okkult mozgalmak virágzása – ROSENTHAL megállapítása nyomán – a felgyorsuló tudományos és technikai fejlődés okozta „stresszel” magyarázható, melynek fényében a keresztény egyházak és az általuk hirdetett vallási igazságok elveszítették hitelüket. A korszakban tapasztalható életmódváltás, a polgárosodó, urbanizálódó világ személytelensége és tömegkultúrája, a materialista és realista világnézet előretörése – jelesen a darwinizmus és a marxizmus térhódítása –, illetőleg az osztály- és etnikai alapú konfliktusok felerősödése, a társadalom látványos széttöredezése általános válságérzetet és – Maria CARLSON szavaival élve – egyfajta „spirituális éhséget”<sup>10</sup> teremtett.<sup>11</sup> Nem véletlen, hogy a krízisből kiutat kereső okkult mozgalmak – *spiritualisták*,<sup>12</sup> *teozófusok*<sup>13</sup> és *antropozófusok*<sup>14</sup> – törekvései

<sup>9</sup> Erről részletesebben lásd: ROSENTHAL 1993. 3.

<sup>10</sup> CARLSON 2004. 156.

<sup>11</sup> ROSENTHAL 1993. 3., ROSENTHAL 2004. 15–19.

<sup>12</sup> Maria CARLSON definíciója: „a spiritualizmus egyfajta hiedelem, mely szerint a személyiség a halál után tovább él egy magasabb, spirituális testben, és az élők egy emberi közvetítő, egy médium segítségével képesek kommunikálni az eltávoztottakkal. A médium segíti a lelkeket, hogy különböző fizikai és mentális jelenségek révén jelt adjanak jelenlétükről.” A spiritualizmus az 1850-es évektől kezdte meg diadalútját a nyugati világban, a századfordulón már több millióan vallották magukat e közösség tagjainak. CARLSON 2004. 155–156.

<sup>13</sup> A teozófiai mozgalmat egy *Jelena Blavatszkaja* nevű orosz emigráns asszony alapította meg New Yorkban, 1875-ben. A teozófusok célja a világ vallásainak és okkult hagyományainak vizsgálata, majd összehasonlítása volt, aminek eredményeként *Blavatszkaja* és követői szerint lehetőség nyílt az ősi ezoterikus

<sup>5</sup> ROSENTHAL 1993.

<sup>6</sup> ROSENTHAL 1993. i.

<sup>7</sup> ROSENTHAL 2004. 15.

<sup>8</sup> ROSENTHAL 1993. 1., 3.

nek középpontjában a nem anyagi világ, a lélek és az egyén felfedezése állt. E kutatást paradox módon az „útkeresők” által elutasított pozitívista filozófia is bátorította,<sup>15</sup> mely azt hirdette, hogy a világ megismerhető és megérthető; az okkultizmus 19. századi, modern változata ennek megfelelően tudományos módszerek és nyelvezet használatára törekedett, habár céljai ezzel teljesen ellentétesek voltak.<sup>16</sup>

## Az archaikus és modern kor mezsgyéjén

Tekintve, hogy – néhány évtizedes késéssel – a Nyugaton tapasztalt átalakulás a cári Oroszországban is lezajlott, természetesnek kell vennünk, hogy az okkult eszmék csírái a *Romanovok* birodalmában is megjelentek, az ottani táptalaj – ti. a politikai-társadalmi környezet – azonban némiképp eltérő kifejlődést eredményezett. A legjelentősebb különbséget abban fedezhetjük fel, hogy Oroszország páratlan gyorsaságú modernizációja példátlan szociális és intellektuális szakadékot teremtett. Gondoljunk bele: e birodalomban együtt létezett a csillogó Szentpétervár pezsgő szellemi és tudományos élete a cárok – isteni eredettel legitimált – önkényuralmával, az archaikus, gyakran természeti életformát őrző paraszti

közösségekkel és a vallási ortodoxiával! A társadalmi szakadékokat ráadásul tovább mélyítette, hogy a keleti egyház, mely *I. (Nagy) Péter* (1682–1725) óta a világi hatalomnak alárendelve és annak stabilitását szolgálva működött – éppen a cárok intézkedései nyomán –, már jóval a rivális okkult eszmék megjelenése előtt elveszítette szellemi hegemoniáját.

Laura ENGELSTEIN tanulmányából<sup>17</sup> kitérünk, hogy a fennálló rend szilárdsága érdekében hozott pétervári reformok nem csupán akarata ellenére modernizálták az ortodox egyházat, de ezzel párhuzamosan – például az erőszakos szekularizációval – fokozatosan gyengítették és megfosztották autonómiájától,<sup>18</sup> ami a hitéletben lassan kaotikus állapotokat idézett elő. A cárok a szakadár, eretnek csoportok ellen a bürokrácia és a terror eszközével igyekeztek fellépni, a kontinensnyi méretű birodalomban azonban e törekvések szükségszerűen kudarcra voltak ítélve,<sup>19</sup> így a 17. század második felében bekövetkező egyházszakadás<sup>20</sup> után a *raszkolnyik* névvel illetett óhitűek rejtett formában – a centrumtól távol eső területeken pedig háborítatlanul

<sup>17</sup> ENGELSTEIN 2001.

<sup>18</sup> ENGELSTEIN 2001. 155–156.

<sup>19</sup> A cári abszolút hatalom érvényesülését szolgáló bürokratikus rendszer gyakorlati korlátaira kiválóan rávilágít, hogy az 1861. évi jobbágyszabadítás után az Orosz Birodalom alattvalóinak túlnyomó része nem rendelkezett hivatalos vezetéknévvel. Ez a probléma – melyet a *Romanovok* birodalmának összeomlásáig sem sikerült túlhaladni – az adózástól az igazságszolgáltatáson át a kereskedelemig számos téren éreztette negatív hatását. Erről részletesebben lásd: VERNER 2004.

<sup>20</sup> Az ortodox egyház reformja az 1652-ben megválasztott *Nikon* moszkvai pátriárka nevéhez fűződött, aki a központosítás érdekében a misekönyvekben előforduló pontatlanságok, félrefordítások kijavítását és a szertartásrend egységesítését tűzte ki céljául. *Nikon* az 1654-es és az 1656-os zsinattal jóváhagyta ugyan az általa eszközölt változtatásokat – például a keresztvetés módjában, vagy abban, hogy a szertartás során kettő helyett három *halleluját* énekeljenek –, ám a hívők egy része továbbra is kitartott régi szokásai

hagyományok, „titkos tanítások” megismerésére. Az asszony később Indiába tette át mozgalmának központját, és – állítólag a Himalájában élő „mahátmák” kinyilatkoztatásai nyomán – a világ elé tárta az általa kutattott tudást. Jelentősebb művei: *A leplezett Ízisz*, 1877. ill. *A titkos tanítás*, 1888. CARLSON 2004. 163–165.

<sup>14</sup> A *Rudolf Steiner* által a XX. század elején megalapított antropozófiai mozgalom szintén a hitélet megújítására törekedett – ez nem véletlen, hiszen *Steiner* korában jelentős teozófus volt –, ám a teozófia követőivel ellentétben társasága mérsékeltebb nézeteket képviselt. Az antropozófusok a keresztény tanítások, a filozófia és a modern tudományok összeegyeztetését tekintették feladatuknak. ROSENTHAL 2004. 20–21.

<sup>15</sup> VINITSZKIJ 2008. 92.

<sup>16</sup> ROSENTHAL 1993. 1.

– megőrizhették régi vallási gyakorlatukat. A probléma jelentőségét – és az államegyház megrendült helyzetét – mutatja, hogy a 19–20. század fordulóján a *Szent Szinódus* felmérése mintegy 2 millió főre becsülte a birodalomban élő óhitű népességet, a kutatók számításai szerint azonban valós létszámuk 20, sőt, akár 37 millió körül is mozoghatott.<sup>21</sup> Ez a jelentős *raszkolnyik* kisebbség az egyházszakadás után nem csak azért veszélyeztette Oroszország stabilitását, mert elutasította *Nikon* pátriárka reformjait, és a cári hatalmat esetenként az *Antikrisztussal* azonosította,<sup>22</sup> hanem azért is, mert – illegálisából származó – autonóm állapotában radikális irányban fejlődhetett tovább.

A folyamatot erősítette, hogy az ortodoxia – a nyugati kereszténységgel ellentétben – sohasem üldözte az egyéni vallási kísérletezést és a spekulatív miszticizmust,<sup>23</sup> így az önálló és elszigetelt közösségekben sokszínű hitélet fejlődött ki. Általánosságban elmondható, hogy az óhitű csoportok megőrizték az antikvitásból származó okkult, illetőleg pogány szláv hagyományokat; a cári tiltás és a szigorú retorzió ellenére a kolostorokból kikerülő archaikus szövegek és rítusok ebben a közegben találtak

új otthonra,<sup>24</sup> és gyakran az ortodox papi gyakorlatban is megjelentek.<sup>25</sup> Az alsóbb társadalmi rétegek mindennapjaihoz egészen a modern korig szervesen hozzátartozott a – többnyire bizánci közvetítéssel Oroszországba került – okkult technikák alkalmazása: az emberek továbbra is az időjárásból, birkacsontokból, vagy szent szövegekből kiolvasott jóslatokból vártak útmutatást, varázsimákkal igyekeztek távol tartani a rontó szellemeket, és lázasan figyelték a kalendáriumokban a szerencsés és szerencsétlen napokat. Az orosz nyelvben *dvoeverie* kifejezéssel illetett kettős hitet az ugrásszerű gazdasági fejlődés és urbanizáció sem pusztította el. A városokba özönlő népesség okkult hiedelmeit a modern környezetben is megtartotta, amire ékes bizonyisággul szolgál az első világháború előtti Szentpéterváron tevékenykedő sarlatánok hada és az a tény, hogy a *Gromnik* – egy, a villámokból jóslás tudományára oktató népszerű szöveg – utolsó fennmaradt példánya 1899-ben, a *Zsurkin*-gyár munkásainak körében készült el.<sup>26</sup>

## Kölcsönhatások

A periférián fejlődő autonóm közösségeket persze nem csak az archaikus hagyományok megőrzése miatt kell fontosnak tekintenünk. Az ortodox „kísérletező hajlamnak” köszönhetően a 17. századtól gombamód szaporodtak el a különféle szekták, melyek a hit tisztább, őszintébb megélésére törekedtek. Ezek közül a leghatásosabb az ún. *népi pietizmus* irányzata volt, mely szigorú önmegtartóztatást hirdetett, és komoly hangsúlyt helyezett az ereklyék, illetve csodatevő ikonok tiszteletére,<sup>27</sup> az aszkézis túlhajszolása azonban olyan szektákat is életre hívott, mint a *hlisztek*,<sup>28</sup> vagy a *szkopcok*

mellett. A cári hatalom az 1666–67-es zsinat után véres hajtóvadászatot indított a *raszkolnyik* (azaz szakadár) óhitűek ellen, megpróbálta ellehetetleníteni őket a gazdasági-kereskedelmi életben és kizárni a társadalomból, aminek eredményeként tízezrek menekültek el az Orosz Birodalomból és százezrek vonultak illegálisba. Oleg L. SAKNAZAROV tanulmányában párhuzamot von a *raszkolnyikok* üldözése és a peremterületeken kiborbanó 17–18. századi felkelések között, illetőleg részletesen bemutatja, hogy az óhitűek – például az adózás, vagy az igehirdetés kérdésében – miként tagolódtak kisebb csoportokra az idők során. Erre a vallási kisebbségre tehát nem tekinthetünk masszív tömbként, mindazonáltal a *raszkolnyik* csoportok közös szellemi örökséggel rendelkeztek. GLASENAPP 1998. 302.; SAKNAZAROV 2003. 5–7.

<sup>21</sup> SAKNAZAROV 2003. 12.

<sup>22</sup> SAKNAZAROV 2003. 32.

<sup>23</sup> ROSENTHAL 2004. 21.

<sup>24</sup> RYAN 1997. 39.

<sup>25</sup> RYAN 1997. 52–53.

<sup>26</sup> RYAN 1997. 40.

<sup>27</sup> ENGELSTEIN 2001. 153.

<sup>28</sup> A *hliszt* szekta megalapítása *Danyil Filippovics* nevű paraszt nevéhez fűződik, aki a legenda szerint 1645-

közössége – az utóbbi tagjai hitükért a kasztrációt is vállalták.<sup>29</sup> E vallási csoportok radikális gyakorlata és Biblia-értelmezése természetesen hasonlóan szélsőséges világnézettel társult: a fent említett szekták – és az óhitűek milliós tömegei – az *Antikrisztusként* megjelenített cár uralmának elutasítása mellett apokaliptikus víziókat alkottak, és várták a *Messiaszt*, aki – ezer évig tartó uralkodása kezdetén – a gyűlölt társadalmi-politikai berendezkedés helyett új világot teremt majd.

Ezt azért fontos kiemelnünk, mert az archaikus orosz okkultizmus legalább két olyan jelentős stílusjeggyel rendelkezett, melyek a 19. század végén nyugaton burjánzó irányzatokban is előkerültek. A modern eszmékből és ideológiákból kiábránduló társadalmi rétegek – a fentebb említett „spirituális éhségtől” vezetve – ugyancsak a hitélet megújítását tűzték ki célul, mely törekvés az adott csoportosulások vérmérsékletétől függően eltérő formákat öltött, a keresztény egyházak reformjától, új filozófiai eszmék és világnézetek megteremtéséig.<sup>30</sup> A radikális szekták gyakran fonódtak össze szélsőséges politikai eszmékkel, például az anarchizmussal, vagy a bolsevizmussal, hiszen az utóbbiak is a fennálló rend szétzúzását, egy „új világ” megteremtését tűzték ki célul;

ben egy tüzes szekéren szállt le a földre az istenanya megtestesüléseként. *Filippovics* állítólag „apostolokat” gyűjtött maga köré, és „*Krisztussá*” tette tanítványát, *Ivan Szuszlovot*, akit a legenda szerint később többször is keresztre feszítettek. A pogány szláv eszmék mezsgyéjén mozgó *hliszt* közösségek gyakran választottak maguk közül „istenanyákat” és „*Krisztusokat*”, a szigorú aszkézist pedig – a nyugati *flagellánsokhoz* hasonlóan – az önostorozás szertartásával párosították. Egyes szektákban az önmegtartóztatás orgiasztikus rítusokba fordult át, melyek során a dervistáncokhoz hasonló forgást rendszerint bujálkodás követte. E gyakorlat követői azt vallották, hogy a bűnbánással járó lelki megtisztulás átélése érdekében a bűnt el is kell követni. GLASENAPP 1998. 303. ill. RADZINSKIJ 2000. 55–57.

<sup>29</sup> BEBESI 2013. 21.

<sup>30</sup> Gondoljunk például a fentebb bemutatott teozófiai irányzatra.

miként Bernice Glatzer ROSENTHAL is kiemeli, ezzel összefüggésben számos szovjet ideológus – *Lunacsarszkij, Trockij, Majakovszkij*<sup>31</sup> – 1917 előtti munkásságában bukkantak fel okkult vallásos témák és motívumok. E köteléket a második közös stílusjegy, a messianisztikus várakozás,<sup>32</sup> a kapitalista rend elutasítása és a fennálló civilizáció pusztulásába vetett hit erősítette meg.<sup>33</sup> Mindazonáltal a társadalom periferiájára szorított radikális elemek kölcsönhatására Oroszországban sem nyílt volna lehetőség, ha az archaikus kultúrát őrző közösségeket nem jellemzi kivételes szervező- és alkalmazkodóképesség, valamint páratlan gazdálkodó tehetség, aminek eredményeképpen a polgárosodó világ hierarchiájának minden szintjén képviseltetni tudták magukat,<sup>34</sup> és megjelenhettek abban a szellemi közegben, mely befogadta a nyugatról beáramló eszméket.

## Az okkultizmus útja a szalonokba

Általánosságban elmondható, hogy az Orosz Birodalom okkultizmushoz való viszonyát a cárok politikája és attitűdje határozta meg. *II. (Nagy) Katalin* (1762–1796) sokáig érdeklődve fordult a Nyugat-Európából érkező misztikus tanok és titkos szervezetek felé, majd a francia és amerikai forradalmi eseményektől megrettenve szembefordult azokkal;<sup>35</sup> *I. Sán-*

<sup>31</sup> ROSENTHAL 2004. 45.

<sup>32</sup> Miként ROSENTHAL is kiemeli, a nyugat-európai okkult hagyományokban már a késő középkortól fellelhetők az apokaliptikus és millenarista – *Krisztus* eljövendő ezeréves csodás uralmáról szóló – elbeszélések, ugyanakkor a modern kor hajnalának ideológusai jóval kevesebb teret hagytak az isteni hatalom érvényesülésének. A tudományos fejlődés bűvöletében a radikálisabb gondolkodók arra is képesek érezték magukat, hogy az új világrenddel együtt új istenképet építsenek fel. ROSENTHAL 1993. 2.

<sup>33</sup> Amihez szorosan kapcsolódott a polgári értékek, az anyagiasság és az individualizmus elutasítása is. ROSENTHAL 1993. 9.

<sup>34</sup> SAKNAZAROV 2003. 18–20.

<sup>35</sup> CARLSON 2004. 175.

dor alatt (1801–1825) a vallási liberalizációs törvények kedvezőbb légkört biztosítottak az okkult mozgalmak és szekták számára,<sup>36</sup> I. Miklós (1825–1855) országlása – és az ortodox egyház szellemi pozícióinak helyreállítására tett cári kísérlet – azonban ismét nehéz évtizedeket hozott.<sup>37</sup> II. Sándor (1855–1881) trónra lépése után a hatóságok szigora fokozatosan enyhült az okkultizmus híveivel szemben,<sup>38</sup> az 1905. évi forradalmat követő reformok pedig lényegében minden jelentős korlátozást felszámoltak. A titkos tanok az utolsó három Romanov uralkodó udvarát is meghódították: az angol és francia földről hívott médiumok szeánszai már II. Sándor alatt gyakori eseményeknek számítottak Carszkoje Szelóban,<sup>39</sup> az utolsó cár, II. Miklós (1894–1917) pedig – három másik nagyherceggel együtt – feltehetően belépett a szabadkőművesek *Kereszt és Csillag* nevet viselő páholyába.<sup>40</sup> Az udvar évtizedeken át fokozódó „spirituális éhsége” végül II. Miklós idején egy „csodatevő barát” kétségbeesett hajszolásával, a lyoni mágus, *Philippe*, majd *Grigorij Jefimovics Raszputyin*, a sztárec befogadásával érte el csúcspontját.

Ezekben az évtizedekben a nyugati miszticizmus az orosz értelmiségi köröket is befolyása alá vonta, melyek éppen olyan ellentmondásos viszonyt ápoltak az archaikus és modern világgal, mint az ősi hagyományokat őrző – fentebb bemutatott – paraszti közös-

ségek. Tekintve, hogy Oroszország és Európa állandó kulturális összeköttetésben állt, és az okkult társaságok – változó intenzitású – működését is folyamatosnak tekinthetjük – gondoljunk például a szabadkőművesekre<sup>41</sup> –, a nyugati hatásokat meglehetősen nehéz volna egy konkrét időponttól kezdve vizsgálni. Az 1830-as évektől kibontakozó *szlavofil* mozgalom sok tekintetben már magában hordozta a századforduló apokaliptikus, világmegváltó programjainak csiráit, hiszen a modern viszonyok elől a „romlatlan” paraszti világ idilljében igyekezett menedéket találni, és annak archaikus, „tiszta” vallásosságával akarta ellensúlyozni a nyugatról beáramló individualizmus és materializmus hatásait.<sup>42</sup> A *szlavofilek* hamarosan túlléptek az ortodox kereszténység adta korlátokon, és ideáljukat az ősi, pogány szláv világban fedezték fel – annak minden okkult vonatkozásával együtt –, melynek zárványait a *Romanovok* birodalmának elmaradott vidékein meg is találhatták. Nem véletlen, hogy az orosz irodalomban – például *Ivan Turgenyev* 1851-es, *Bezsin rétje* című regényében<sup>43</sup> – az okkultizmus először a primitív hiedelmeken és praktikákon keresztül jelent meg, mely ábrázoláshoz gyakran a fejletlenség, elmaradottság kritikája társult. A művészeket ért hatásról persze nem alkothatunk egységes képet: a szeánszok leleplezésére törekvő, *Auguste Comte* pozitivizmusát magáénak valló *Pjotr Dimitrijevic Boborikint*,<sup>44</sup> vagy az ortodox hitéhez ragaszkodó *Dosztojevszkijt* aligha lehet odaállítani a spiritualista tanokért rajongó *Nyikolaj Szemjonovics Leskov* mellé, ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a tagadásig az okkultizmust elutasítók sem jutottak el. *Dosztojevszkij* például – egy szeánszon tapasztalt élményei okán – súlyos lelki harcot vívott

<sup>36</sup> ENGELSTEIN 2001. 141.; CARLSON 2004. 176.

<sup>37</sup> ENGELSTEIN 2001. 142.

<sup>38</sup> Éppen II. Sándor cár halálának évében, 1881-ben alapították meg a pétervári spiritualisták *Rébusz* címet viselő lapjukat, mely hivatalosan „játékfolyóiratként” működött, ám a gyakorlatban a természetfeletti és a tudomány határterületének valamennyi ágával foglalkozott, az asztrológiától kezdve a tenyérjóláson át a homeopátiás gyógymódokig és a pszichológiáig. A *Rébusz* a cenzúra ellenére zavartalanul működhetett, és 1905-ig – amíg II. Miklós el nem törölte az okkult irodalmakra vonatkozó kiadási tilalmat – kiemelkedő jelentőséggel bírt. ROSENTHAL 1993. 7.

<sup>39</sup> CARLSON 2004. 158.

<sup>40</sup> CARLSON 2004. 181.

<sup>41</sup> A szabadkőműves páholyok oroszországi működésével kapcsolatban részletesebben lásd: CARLSON 2004, 170–182.

<sup>42</sup> ENGELSTEIN 2001. 142–143.

<sup>43</sup> Ehhez részletesebben lásd: IVANITS 1997. 59–63.

<sup>44</sup> VINITSZKIJ 2008. 97.



annak érdekében, hogy távol maradjon az általa ördögöknek vélt túlvilági lelkektől és az „Antikrisztus mágiájától”, a spiritualizmustól, de a természetfeletti jelenségek létezését soha nem vonta kétségbe.<sup>45</sup>

A tagadás persze nem is várható el egy olyan környezetben, melyben a tudomány nagyjai sem helyezkedtek egyértelműen elutasító álláspontra az okkultizmussal szemben, mi több, potenciált láttak benne ismereteik gyarapítására és a társadalomtudományok egzakt – tehát a természettudományokéhoz hasonló – alapokra emelésére.<sup>46</sup> Bár *Nyikolaj Petrovics Vagner*<sup>47</sup> és *Alekszandr Nyikolajevics Akszakov*<sup>48</sup> vérmes reményeit kevesen osztották, 1875-ben mégis megalakult egy bizottság, mely tudományos igénnyel foglalkozott a spirituális jelenségekkel. Ennek élén a világhírű kémikus, *Dimitrij Ivanovics Mengyelejev* állt.<sup>49</sup> Az 1875–76 során folytatott vizsgálatok kerekein belül vett részt *Dosztojevszkij* – több más értelmiségi társaságában – egy *Madame Cloyer* nevű angol médium szeánszain, melyek aztán lelkiismereti válságba sodorták őt. Jóllehet, a különleges bizottság munkája – részben a szkeptikus *Mengyelejev* közbeavatkozása miatt<sup>50</sup> – kudarccal zárult, az okkultizmus állásai

nem rendültek meg, sőt, a fokozatos nyugati szellemi utánpótlás – például a teozófia tanainak begyűrzése – és a nagyvárosokba özönlő paraszti tömegek révén mindinkább áthatotta a hétköznapiakat és a művészeteket. Bernice Glatzer ROSENTHAL például az orosz szimbolizmust egyenesen a modern miszticizmus és az ortodox hagyományok szintéziséből eredezteti,<sup>51</sup> Ilja VINITSZKIJ pedig arra hívja fel a figyelmet tanulmánya elején, hogy a 19. század végére a spirituális élmények keresése, a szeánszok látogatása társadalmi eseménnyé vált, melyen egy magára valamit is adó „gondolkodónak” szinte kötelező volt részt vennie.<sup>52</sup>

## Összefonódás

Az archaikus és modern okkultizmus erőteljes összefonódásának példáit – ami ilyen mértékben oroszországi sajátosság volt – szinte vég nélkül sorolhatnánk. E kapcsolat tükröződik például az 1881-ben elindított *Rébusz* folyóirat tematikájában, mely hasábjain egyszerre foglalkozott a tenyérjósítás, vagy a horoszkópkészítés népi praktikáival és a pszichológia, a vegetarianizmus, valamint a homeopátiás gyógymódok tudományosabb kérdéseivel. Ugyanez a *szintézis* mutatkozik meg a nagyvárosi hétköznapiakban, ahol az önjelölt csodatevőkkel, jövőmondókkal és varázslókkal valamennyi társadalmi réteg kapcsolatban állt. A különféle mágikus iratok, kalendáriumok, álmoskönyvek gyakran a pétervári akadémia és a moszkvai egyetem

<sup>45</sup> VINITSZKIJ 2008. 99., 103–105.

<sup>46</sup> ROSENTHAL 1993. i.

<sup>47</sup> *Vagner*, aki a pétervári egyetem zoológusaként általános elismertségnek örvendett, 1875 áprilisában nyílt levelet közölt a *Vesztnyik Jevropi* című folyóiratban, melyben – egy francia médium, *Camille Brédif* szeánszának bemutatásával indokolva motivációját – a spirituális jelenségek kutatását szorgalmazta. A professzor szerint *Brédif* „eredményei” tényszerűen bizonyították a túlvilági élet létezését, annak feltárása pedig új távlatokat nyithatna meg a tudományban. *Vagner* levele döntő szerepet játszott a *Mengyelejev* vezette vizsgálóbizottság felállításában. VINITSZKIJ 2008. 88.

<sup>48</sup> Az „orosz spiritualisták főpapaként” is emlegetett *Akszakov* munkásságához bővebben lásd: CARLSON 2004, 158–160. p.

<sup>49</sup> VINITSZKIJ 2008. 89.

<sup>50</sup> *Mengyelejev* már néhány hónap után – jóval a kísérletek tervezett befejezése előtt – megjelentette saját

következtetéseit, és a szeánszokon előforduló jelenségeket közönséges csalással magyarázta. A híres kémikus kijelentésével nagy vihart kavart az orosz tudományos életben: sokan a spiritualista kutatók szabotázsával gyanúsították meg, *Mengyelejev* viszont *Vagner*eket vádolta etikátlan viselkedéssel, mondván, téziseiknek a közvélemény felhasználásával próbáltak hitelt szerezni. CARLSON 2004. 160.; VINITSZKIJ 2008. 88–89.

<sup>51</sup> ROSENTHAL 2004. 38.

<sup>52</sup> VINITSZKIJ 2008. 89.

nyomdagépeiből kerültek az utcára.<sup>53</sup> A századforduló művészei lázas érdeklődést mutattak a szibériai sámánok rítusai és a pogány szláv hitvilág iránt,<sup>54</sup> a híres kuruzsló-gyógyító, *Badmajev*<sup>55</sup> tibeti gyógymódjainak és „varázsitalainak” népszerűsége pedig a magas arisztokrácia körében messze túlszárnyalta a hivatalos orvostudomány által kínált kezeléseket. E jelenségek újabb és újabb részeket fednek fel abból a – régi és új világ okkult hiedelmiből felépülő – hatalmas mozaikból, mely az 1900-as évek elején fellángoló apokaliptikus várakozásban nyerte el teljességét.

Úgy vélem, hogy az orosz társadalom „két pólusából” hódító útjára induló archaikus és modern okkultizmus a civilizáció pusztulásának eme víziójában olvadt egymásba.<sup>56</sup> A rob-

banásszerű fejlődés, az archaikus és modern állapotok együttes létezésének dilemmái és a szétszakítottság érzése által gerjesztett feszültségek ebben az apokaliptikus várakozásban manifestálódtak, melyet a közvélemény előtt az orosz–japán háborúban (1904–05) elszenvedett vereség, az 1905. évi forradalom, majd az első világháború kitörése igazolt. A szélsőséges politikai eszmék hívei és a radikális vallási csoportok – e két társaság között gyakran jelentős metszeti halmaz mutatkozott – lázas várakozással tekintettek a kataklizma elé, míg a cári udvar és a társadalmi elit rettegett az összeomlástól, a vízió azonban közös volt, és áthatotta az orosz hétköznapokat.<sup>57</sup> *Raszputyin* legendája ebből a szellemi és érzelmi talajból sarjadt ki: a *sztárec* egyszerre jelent meg a cári birodalmat pusztulásba döntő ördögi mágus és az uralkodópár megmentésére siető, önmagát feláldozó „szent ember” képében, mely dichotómia kiváló körtünetét adja a végletekig feszült, irracionális képzelgésekkel és félelmekkel teli orosz társadalomnak. *Grigorij Jefimovics Raszputyin* – és kisebb hatású elődeinek – felemelkedése ebben a kulturális kontextusban értelmezhető, a képében várt „megmentő” karakterét azonban már egy specálisabb körülmény, a cári család zaklatott magánélete – elsősorban a *hemofiliától* szenvedő Alekszej cárevics betegsége – formálta meg. \*

#### FELHASZNÁLT IRODALOM

<sup>53</sup> RYAN 1997. 58.

<sup>54</sup> ROSENTHAL 2004. 14.

<sup>55</sup> A burját nemzetiségű *Pjotr Badmajev* tibeti orvoslással foglalkozott, amit számos tisztelője a mágiával azonosított. Különleges gyógynövényekből és rejtélyes porokból álló patikája komoly népszerűségnek örvendett az arisztokrácia köreiben, mi több, szolgálatait a *Romanov* nagyhercegek is igénybe vették. *Badmajev* a felső körökkel ápolt kapcsolataiból kockázatos gazdasági vállalkozásai révén is igyekezett hasznot húzni, így például több alkalommal megkísérelte kieszközölni *II. Miklós* cárnál Tibet és Mongólia megszállását, majd 1910 táján ismeretséget kötött a mind befolyásosabbá váló *Raszputyinnal*. RADZINSZKIJ 2000. 200–202.

<sup>56</sup> *Feliks Juszupov* herceg, a *Raszputyin* elleni merénylet egyik értelmi szerzője és a *sztárec* állítólagos gyilkosa erről számol be emlékirataiban: „*A parasztok körében az 1905. év [...] zavarágai és a „földet és szabadságot!” forradalmi jelszava felélesztette az anarchia és a birtoklászvágy sötét ösztöneit. [...] A fiatal értelmiség döntő többsége, különösen a hallgató ifjúság, lelkesedett a forradalom iránt, és az egyetemi előadótermeket gyakran politikai gyűlések színhelyévé változtatta. Fiatal és idős egyaránt úgy tekintett a forradalomra, mint a legfőbb áldásra, az egyetlen eszközre, mely visszaállíthatja a szociális igazságságot és az általános virágzást Oroszországban. Ez a naív és látnoki idealizmus az orosz értelmiség előtt a forradalmat egyfajta vallássá alakította át, mely heroikus és önfeláldozó cselekedetekre ösztönzött.*” JUSZUPOV 1927. 13–14.

BEBESI GYÖRGY (2013): *A Raszputyin-gyilkosság: A csodatevő cári kegyenc élete és halála. Rubicon* 24. évf. 1. sz. 20–27.

CARLSON, MARIA (2004): *A divatos okkultizmus: Spiritualizmus, teozófia, szabadkőművesség és hermetizmus a századfordulós Oroszországban. In Rosenthal, Bernice Glatzer (szerk.): Az okkult az orosz és a szovjet kultúrában. Budapest, Európa. 155–187.*

<sup>57</sup> *Alekszandr Gucskov*, a *Duma* képviselője például már az októberisták 1913. november 8-i kongresszusán arról szónokolt, hogy a kormányzat politikája csődbe, forradalomba és összeomlásba vezeti Oroszországot. RODZIANKO 1927. 93.

- ENGELSTEIN, LAURA (2001): Holy Russia in modern times. An essay on Orthodoxy and cultural change. *Past&Present* vol. 173. issue 11. 129–156.
- GLASENAPP, HELMUTH VON (1998): *Az öt világvalás: bráhmanizmus, buddhizmus, kínai univerzizmus, kereszténység, iszlám*. Budapest, Talantum
- IVANITS, LINDA J. (1997): Three instances of the peasant occult in Russian literature. *Intelligentsia encounters Narod*. In Rosenthal, Bernice Glatzer (ed.): *The occult in Russian and Soviet culture*. Cornell University Press. 59–74.
- JACOBS, WILLIAM WYMARK (2002): A majomkéz. In *Válogatott gyilkosságok*. (ford. BÁLINT LAJOS et al.). Budapest, Sensus
- JUSZUPOV, FELIKSZ FELIKSZOVICS (1927): *Rasputin: His malignant influence and his assassination*. London, 1927, Jonathan Cape.
- RADZINSKIJ, EDVARD (2000): *Az eleven Raszputyin*. Budapest, 2000, Európa.
- RODZIANKO, MIHAIL VLAGYIMIROVICS (1927): *The reign of Rasputin: An empire's collapse*. London, A. M. Philpot Ltd.
- ROSENTHAL, BERNICE GLATZER (1993): *The occult in modern Russian and Soviet culture*. Washington D.C., The National Council for Soviet and East European Research.
- ROSENTHAL, BERNICE GLATZER (2004): Bevezetés. In Rosenthal, Bernice Glatzer (szerk.): *Az okkult az orosz és a szovjet kultúrában*. Budapest, Európa. 5–63.
- RYAN, WILLIAM F. (1997): Magic and divination: Old Russian Sources. In Bernice Glatzer Rosenthal (ed.): *The occult in Russian and Soviet culture*. Cornell University Press. 35–58.
- SAKNAZAROV, OLEG L. (2003): Old Believerism and Bolshevism. *Russian Social Science Review* vol. 44. issue 6. 4–50.
- VERNER, ANDREW M. (1994): What's in a name? Of dog-killers, Jews and Rasputin. *Slavic Review* vol. 53. issue 4. 1046–1070.
- VINITSKIJ, ILJA (2008): Table talks: The spiritualist controversy of the 1870s and Dostoevsky. *The Russian Review* vol. 67. issue 1. 88–109.

Pályafutása a szibériai Pokrovszkójból indult, ahol – a tyumenyi levéltár iratainak tanúsága szerint – 1869. január 10-én látta meg a napvilágot egy tehetősebb, de írástudatlan parasztcsalád fiaként. *Raszputyin* később nem sokat törődött a szerény családi gazdasággal: a falubeliek visszaemlékezései szerint „Griska” dorbézolással töltötte idejét, valamint számos lopásban vett részt, ami miatt többször is szembekerült a törvény szigorával. Korhely életmódjának 28 esztendősen vetett véget, amikor az ismert történet szerint kocsiján a verhoturjei kolostorba vitt egy fiatal papnövendéket, *Meletyij Zborovszkijt*. Jóllehet, *Raszputyin* ekkor már megnősült – a nála két évvel idősebb *Praszkovja Fjodorovná*t vette fele-

GRIGORI  
JEFIMOVICS  
RASZPUTYIN

## Rövid életrajza

1869. JANUÁR 10. –  
1916. DECEMBER 17.<sup>58</sup>

ségül, akitől három gyermeke is született –, a *Zborovszkijjal* folytatott beszélgetés hatására ellenállhatatlan vágyat érzett magában a szerzetesi életforma és az aszkézis iránt, így otthagyta szülőfaluját, és zárándokútra indult. A férfi ezután hónapokat töltött a szibériai vadonban, illetőleg a tyumenyi és tobolszki kolostorban, lemondott káros szenvedélyeiről és szigorú böjtöt tartott, aminek következtében Pokrovszkójbán „szent emberként”, *sztárecként* kezdték őt tisztelni. A Szentpétervártól távol eső kolostorokban *Raszputyin* feltehetőleg a cári hatalom által üldözött óhitűekkel és az orgiasztikus szertartásairól ismert *hliszt* szektával is érintkezésbe került; ezt látszik megerősíteni az a tény, hogy a férfi szülőfa-

<sup>58</sup> A dátumok a cári Oroszországban használatos Julián-naptár szerint értendők.

lujában döntő részben női követőkkel vette körül magát, és istállójuk alatt egy imaházat rendezett be, mely idővel felkeltette a hatóságok gyanúját. „Griska” ellen már 1903-ban eljárást indítottak annak kivizsgálására, hogy kapcsolatban áll-e a *hlisztekkal*, és ez a gyanú élete végéig kísérte őt.

*Rasputyin* – aki saját bevallása szerint olykor egészen Kijevig elzarándokolt – 1904-ben ajánlólevelet szerzett a kazanyi archimandritától a szentpétervári hit tudományi akadémia rektorához, *Szergij* püspökhöz, akit bámulatba ejtett a férfi aszketikus életmódja, és palotájában szálást biztosított számára. Az igénytelen, ápolatlan, de a régi „Szent Oroszország” szerzetesi ideálját hitelesen megjelenítő *sztárec* hamarosan komoly népszerűsége tette szert a cári fővárosban, ezzel egy időben pedig kapcsolatba került azokkal a befolyásos főpapokkal és arisztokratákkal, akik megnyitották számára az utat Carszkoje Szelóba. *Szergij* püspök pártfogoltjaként *Rasputyin* megismerkedhetett *Feofannal*, a cárné gyóntatójával, ő pedig – jóhiszeműségétől vezetve – hamarosan elvitte a férfit a montenegrói hercegnő, *Milica* és *Anasztázia* szalonjába. Az *Alekszandra Fjodorovna* cárnéval jó barátságot ápoló hercegnők úgy vélték, a *sztárecen* keresztül megerősíthetik befolyásukat a vallásos miszticizmusra rendkívül fogékony udvarban, ezért *Milica* 1905. november 1-jén bemutatta *Rasputyint* az uralkodópárnak. Az első találkozás nem érte el a remélt hatást, az önállósodó „szent ember” azonban hamarosan bűvkörébe vonta a pétérvári előkelő társaság egyik vezéralakját, *Olga Lohtyinát*, aki hasznos információkkal látta el a cári udvar életéről. A *sztárec* feltehetően akkori szállásadójától értesült *Alekszej* cárevics gyógyíthatatlan betegségéről, ami végül is megnyitotta előtte Carszkoje Szelo ka-

puit: 1906. október 16-án – *Olga Lohtyina* ajánlásával – egy csodatevő kegytárggyal, *Verhoturjei Szent Simon* ikonjával jelentkezett *II. Miklós*nál, és hamarosan a „bizonyításra” is lehetőséget kapott. *Rasputyin* éneke és hipnotikus kisugárzása szemmel láthatóan megnyugtatta a gyermek trónörökös, és enyhítette vérzékenységének tüneteit, aminek eredményeként a *sztárec* hamarosan a cári család nélkülözhetetlen segítőtársa lett.

### A cári udvarban

Miután *Alekszej* cárevics betegségére látószólag gyógymóddal szolgált, *Rasputyin* személye sérthetetlenné vált, amit azután messzemenőig ki is használt. *Alekszandra Fjodorovna* cárné bizalmasaként mind több „jóslattal” szolgált a birodalom kormányzásának problémáival kapcsolatban, ezáltal komoly befolyást szerzett az udvari politikában. Ezzel egy időben a *sztárec* Szentpétervár botrányhőisévé vált: szülőfalujához hasonlóan a fővárosban is női követők hadával vette körül magát, akikkel közösen mosakodott a fürdőkben, prostituáltakat látogatott, később pedig mértéktelen alkoholfogyasztásával, rendszeres dorbézolásával is megbotránkoztatta a közvéleményt. Felemelkedése során *Rasputyin* a politikai és vallási élet vezéralakjait egyaránt magára haragította, akik úgy vélték, viselkedésével súlyosan veszélyezteti a dinasztia tekintélyét és kompromittálja az ortodox egyházat. A reformjairól nevezetes miniszterelnök, *Pjotr Sztolipin* a cári titkosszolgálatot, az *Ohranát* is felhasználta annak érdekében, hogy terhelő bizonyítékokat gyűjtsön a *sztárec* ellen, régi pártfogói – például *Hermogen* szibériai püspök és a radikális politikai nézeteket valló szerzetes, *Iliodor* – pedig fenyegetésekkel igyekeztek hatni *Rasputyinra*, a kegyenc elleni támadások

azonban eredménytelenek maradtak. Miután a „szent ember” sikerrel küzdött a trónörökös betegségének tünete ellen – olykor telefonon keresztül, sőt, távirat útján is képes volt enyhíteni *Alekszej* cárevics szenvedésein –, az uralkodópár valamennyi alkalommal pártfogásába vette őt, és segített elsimítani botrányait. Jóllehet, *Raszputyin* egy alkalommal jeruzsálemi zarándoklatra kényszerült, és többször is sikerült őt ideiglenesen eltávolítani Carszkoje Szelóból, hosszú távon ellenségei elbuktak a *sztárec* ellenében.

1914 nyarán *Khionia Guszeva* kis híján halálos kimenetelű merényletet hajtott végre *Raszputyin* ellen, aminek következtében a békepárti kegyenc képtelen volt megakadályozni Oroszország világháborús szerepvállalását, befolyása azonban ezután is töretlen maradt. A *sztárec* döntő szerepet játszott abban, hogy 1915 augusztusában *II. Miklós* cár eltávolította *Nyikolaj Nyikolajevics* főherceget a főparancsnoki pozícióból, és személyesen állt az orosz hadak élére, aminek eredményeként a belpolitika irányítása teljesen *Alekszandra Fjodorovna* cárné és bizalmasa kezébe siklott át. *Raszputyin* pályafutása ekkor érte el tetőpontját: Gorokhovaja utcai lakása előtt hamarosan kígyózó sorokban jelentek meg a cári Oroszország politikusai és kalandorai, akik miniszteri bársonyszékeket, jövedelmező hivatali állásokat és milliós koncessziókat reméltek a kegyenc befolyásától – nem is alaptalanul. *Alekszandra Fjodorovna* cárné – és a felesége befolyása alatt álló *II. Miklós* – rendszerint *Raszputyin* javaslatai nyomán nevezte ki az új kormánytagokat, és az ő tanácsai szerint irányította a birodalmat, melynek közvéleménye a világháborús szenvedés felelőjét természetesen a nagyhatalmú kegyencben lelte meg. A német származása miatt gyű-

lölt cárné és a kicsapongó életmódja miatt megvetett *sztárec* szerelmi kapcsolatáról szóló – egyébként alaptalan – pletykák és a *Raszputyin* által szorgalmazott különféle tárgyalási kísérletekről keringő mendedmondák miatt a kegyenc számos halálos fenyegetést kapott, aminek hatására egyre több „jóslatában” kapcsolta össze személyes sorsát a dinasztia jövőjével. A férfit élete utolsó hónapjaiban már az *Ohrana* és a cárné is igyekezett megóvni egy esetleges merénylettől, e törekvések azonban végül kudarcba fulladtak.

1916 őszétől az ifjú *Feliks Juszupov* herceg, Oroszország leggazdagabb családjának feje összeesküvést szervezett a gyűlölt kegyenc elpusztítására, melyhez többek között *Dimitrij Pavlovics* nagyherceg és a feketeszázas szélsőjobboldal vezére, *Vlagyimir Puriskevics* is csatlakozott. A konspiráció résztvevői 1916. december 16-án éjszaka *Juszupov* herceg palotájába csalták *Raszputyint*, ahol – vallomásaik tanúsága szerint méreggel, majd pisztolylövésekkel – meggyilkolták a cári család bizalmasát. Az összeesküvők terve csak részben valósult meg, ugyanis december 19-én a hatóságok a *Malaja Nyevka* folyó jege alatt megtalálták a *sztárec* holttestét, és néhány napon belül a gyilkosok kilétére is fény derült. *Juszupovék* – tekintettel előkelő származásukra – végül csupán száműzetéssel bünhődtek tettükért, és sok tekintetben ennek köszönhetően élték túl a cári birodalom összeomlását. A gyűlölt kegyenc holttestét két nappal felfedezése után temették el Carszkoje Szelóban, *Raszputyin* azonban nem sokáig nyugodhatott szentelt földben: az 1917-es februári forradalom után az ideiglenes kormány katonái – egyes források szerint a későbbi miniszterelnök, *Alekszandr Kerenszkij* utasítására – exhumálták, majd elégették a *sztárec* földi maradványait. \*



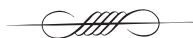
# *A görög–albán kapcsolatok története a 20. században*

— *Greek–Albanian Relations in the 20<sup>th</sup> Century* —

## **Abstract**

The Greek and the Albanian nations have been living close to each other approximately in the same territory for almost three thousand years. An ethnically mixed population had lived in the contact zone of the two nations (Epirus, or Chameria in Albanian) without any territorial disputes. Neither religious, nor language differences caused any serious conflicts between the Greeks and the Albanians until the 19<sup>th</sup> century when nationalism changed the political situation completely. However, Pan-Slavism and the decline of the Ottoman Empire prompted the cooperation of the two nations which was based on the Pelasg ideology, namely the common origin of the Greeks and the Albanians. Epirus was divided as a consequence of the Balkan Wars, and from that point, the status of minorities has poisoned the relationship between Albania and Greece. The author of the present article gives an overview of the historical antecedents and discusses the Greek–Albanian relations in the 20<sup>th</sup> century.

KEYWORDS Greek, Albanian, diplomacy, 20<sup>th</sup> century, Macedonia, Northern Epirus



**KULCSSZAVAK** görög, albán, diplomácia, 20. század, Macedónia, Észak-Epirosz

A görögök és az albánok kulturális és nyelvi kapcsolatai folyamatosak voltak az elmúlt évezredekben, bár ezek elsősorban a két nemzet határterületeire és egyes lakosságú régiókra koncentráálódtak. A nyelvi hatás mellett az ortodox vallás befolyása volt a legerősebb a dél-albán területeken, ami görög dominanciát jelentett a nyelvi-kulturális fejlődésben. (Főleg a Bizánci Birodalom fénykorában.) Ugyanakkor az albánok 70%-a muszlim lett, 10%-a katolikus, és csak 20%-a maradt ortodox vallású, így a görög-albán kapcsolatok csak a déli toszk népesség területén voltak folyamatosak. A 19. század végéig a vallási csoportok között nem volt heves ellentét, ahogy a környező nemzetekkel is csak a 19. század hozta el a konfrontációt.

A görög és albán nép közötti ellentétek a nacionalizmus felerősödésével alakultak ki, és a mai napig a két ország területén lévő kisebbségek helyzete, valamint az albán ortodox egyház státusza kapcsán jelentkeznek. Az albánok már autonómiájuk célkitűzésével konfliktusba keveredtek Görögországgal, hiszen a területek egy részét mindkét nemzet magának követelte. A legproblematisabb tájegység, amelyre igényt tartottak mind az albánok, mind a görögök, az Észak-Epirosz (görög definíció szerint), vagy Dél-Albánia (albán elnevezés szerint) volt. A görögök arra hivatkoztak, hogy mivel a területen görög ortodox többség lakik, így az őket illeti, míg az albánok kiterjesztették követeléseiket görög (Dél)-Epiroszra is, mivel szerintük egész Epiroszban (albánul Çamëria-ban) nagyszámú muszlim és ortodox albán népesség él. A 19. század végén viszont megjelent

a két nemzet összefogásán alapuló elképzelés is, elsősorban a bolgár expanzív törekvések, valamint a szultán jogfosztó intézkedései miatt. Az albán nemzeti ébredéssel, és az egyre erőteljesebben megjelenő görög nacionalizmussal azonban a szembenállás és nem az együttműködés időszaka jött el. Ellenségessé a viszony 1912 után vált, az etnikai viszonyokat nem követő országhatárok meghúzásával.

Az albán nemzeti mozgalom az 1878 nyarán megalakított Prizreni Ligával vette kezdetét. Legfőbb célja az volt, hogy megakadályozza a szomszédos hatalmak albán területeken történő megjelenését, és autonóm státuszt szerezzen az Oszmán Birodalmon belül, de még nem törekedett független Albánia megalakítására. Az albán nemzet védelmi ligájaként megalakult szervezet az 1878-as san-stefanoi békeszerződés elleni tiltakozásként jött létre, amely albánok által is lakott területeket juttatott szerb és bolgár kézre. Az Albán Ligának is hívott szervezet egy ötpontos programot fogadott el megalakulásakor, kulturális és közigazgatási autonómiát célozva meg:

„1. Az albánok által lakott négy vilajetet egyesíteni kell. 2. A vilajet legfőbb szerve a Nemzetgyűlés legyen. 3. A vilajet tisztviselői ismerjék az albán nyelvet (a hivatalosan használt török mellett). 4. Az albán vilajetben az oktatás legyen albán nyelvű. 5. A vilajet költségvetési bevételeinek egy részét helyi fejlesztésre fordítsák (azaz a beszedett adók ne áramoljanak mind Konstantinápolyba).”<sup>1</sup>

Az 1877–1878-as orosz–török háborút követő nagyhatalmi rendezés Görögországnak ítélte Thesszáliát (1881-ben), újabb albánok által is lakott területeket juttatva ortodox ellenőrzés alá. Albán részről már ekkor felmerült a Görögországgal kialakítandó esetleges föderáció elképzelése, és a berlini konferencián tartózkodó angol külügyminiszternek címzett jegyzékükben is szó esett egy esetleges görög–

albán konföderáció lehetőségéről,<sup>2</sup> de a nyelvi és kulturális szokások közti különbségek miatt ezt egyelőre elvetették.<sup>3</sup> (Görögországban is ekkor lett népszerű a *pelaszg* elmélet, amely szerint a görögök és az albánok közös ősei a *pelaszgok*, ezért rokon nemzetekről van szó, akiknek össze kell fogniuk, és akkor erős birodalmat hozhatnának létre a Balkánon. Ez az elmélet a 20. század elején átmenetileg újra népszerűvé vált az albán nemzeti mozgalom megerősödésekor.)<sup>4</sup>

Az 1880-as években a görög kormány is közeledni próbált az albánokhoz, epiroszi területi igényeit békés kapcsolatok mellett szerette volna megvalósítani, és Athén még egy törökellenes koalíció tagjának is megpróbálta megnyerni az albánokat. Szorosabb kapcsolatok az 1897-es görög–török háborúban elszenvedett vereséget követően alakultak ki, amikor tudatosult a görögökben az albán veszély, hiszen a török oldalon albán egységek is harcoltak ellenük. 1899-ben görögországi albánok megalakították az *Athéni Albán Egyesületet*, az összefogás és a békés kapcsolatok kialakításának szándékával.<sup>5</sup> Az egyesület rögtön közzétett egy felhívást azt hangoztatva, hogy a vallási különbségek ellenére két testvérnemzetről van szó, és hogy csak a törökök szították mesterségesen a konfliktust közöttük. Az érvelés szerint a bizánci időkben egy vallás hívei és egy királyság részei voltak, és mivel Albánia nélkül Görögország csak fél állam (ahogy Albánia is Görögország nélkül az), el kell felejtetni a jelenlegi vallási különbségeket, és uniót kell létrehozni. Így egyszerre alakulna meg nagy Görögország és nagy Albánia.<sup>6</sup> Ennél az elképzelésnél fontos szerepe volt az ortodox vallásnak, amely azonban csak a déli területeken élő albánok számára volt ösztönző tényező. Innentől kezdve szinte folyamatosan jelen volt a közös állam megalapításának az

<sup>2</sup> CSAPLÁR 1999. 18–19.

<sup>3</sup> KONDIS 1976. 23.

<sup>4</sup> CSAPLÁR 1999. 16.

<sup>5</sup> KONDIS 1976. 30.

<sup>6</sup> KONDIS 1976. 30.

<sup>1</sup> RÉTI 2000. 31. A Prizreni Liga mozgalmáról részletesebben CSAPLÁR 2010. 142–147.

eszméje, amely az albánoknak a nemzeti egységet valósítaná meg és őrizné meg a föderáción belül, míg Athén számára a szláv veszéllyel való eredményes szembenézés lehetőségét jelentené. (A 20. század elején több görögországi kiadvány is propagálta a két nemzet összefogását, és egy görög–albán dualista állam megalakítását, természetesen az Osztrák–Magyar Monarchia mintájára. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a korszakban egy görög–török dualista állam koncepciója is felmerült, ahogy a különböző területekre kiterjedő föderációké is.)

Az 1903-as macedóniai (Ilinden) felkelés<sup>7</sup> hatására az albán nacionalizmus is felerősödött, és 1905-re már az albánok is fegyveres önvédelmi csoportokat hoztak létre. Az 1908-as ifjútörök forradalmat fenntartás nélkül támogatták, de amikor egyértelművé vált, hogy az oszmán kormányzat nem képes megvédeni muszlim alattvalóit, sőt, a balkáni területek folyamatosan függetlenednek az államhatároltól (Bosznia-Hercegovina, Bulgária), egyre szervezettebben próbáltak fellépni saját nemzeti érdekük védelmében. Az oszmán alkotmány 1908-as bevezetését követően az albánok azonnal elkezdtek követelni az albán nyelv elismerését az albániai és epiroszi görög iskolákban és templomokban, és azt, hogy mondja ki a Porta, hogy Epirosz Albánia integráns része, amit Görögország konzekvensen visszautasított. A kérdés megoldása nem tűnt egyszerű feladatnak, hiszen a probléma gyökerei a török millet-rendszerre vezethetők vissza, amikor az ortodox albánokat görögnek, a muzulmánokat pedig töröknek tekintették. Ezzel a vegyes lakosságú területek tényleges

etnikai összetételének meghatározása ellentmondásossá vált.

A görög kormány aggodalommal figyelte a nemzeti mozgalom kiterjedését, és megpróbált minden lehetőséget megragadni a helyzet konszolidálására. Az alkalom nem is késett sokáig, hiszen a legbefolyásosabb és legelismerettebb albán politikus, Ismail Kemál<sup>8</sup> 1908 augusztusában pár napra Athénba látogatott. (Kemál még 1907 elején titkos egyezményt kötött Theotokisz görög miniszterelnökkel a görög–albán együttműködés fejlesztéséről.) 1908-as látogatásakor Kemál újra felvetette egy görög–albán egyezmény szükségességét, és ígéretet tett, hogy Albániába érve népszerűsíteni fogja elképzeléseit az ott élő albánok között. A görög kormány jó szándékának bizonyításaként beleegyezett abba, hogy iskoláiban nem kötelező tárgyként tanítani fogják az albán nyelvet, görög abc-vel.<sup>9</sup> (Ez igen fontos előrelépésnek számított, hiszen az albánok egyik első, és igen kitartó követelése éppen a nyelvhasználatra vonatkozott, és az arab helyett a latin betűs abc bevezetését követelte.) A két nemzet közeledését igen komolyan hátráltatta viszont az, hogy az albánok még mindig a törökök támogatásával, és 1908 után az új alkotmány előírásainak megfelelően szerettek volna autonómiát; míg a görög kormány sem bizonyult következetesnek az albán kérdésben.

Az 1909-es ellenforradalmat követően az ifjútörökök egyre inkább központosításra törekvő nacionalista politikája az albán terüle-

<sup>7</sup> Hosszas előkészületeket követően, 1903. augusztus 2-án (Illés napján) Kruševo városában, Délnyugat-Macedóniában a VMRO (Belső Macedón Forradalmi Szervezet) egy általános felkelést robbantott ki, és magához ragadta a hatalmat a környéken. Megfogalmazták a Kruševói Manifestumot vagy forradalmi proklamációt, amelyben egy független macedón állam megalakítását tűzték ki célul. A Nikola Karev (1877–1905) által közzétett proklamáció szövegét és céljait részletesebben lásd: IVANOVSKI 1971. 180.

<sup>8</sup> ISMAIL KEMÁL (1844–1919) Vlorában született egy előkelő és tehető albán családban. A janinai görög gimnázium elvégzése után Konstantinápolyba költözött, ahol jogot tanult, majd a liberális körökhöz csatlakozott, és szoros kapcsolatokat tartott fenn Midhát pasával is. A több nyelvet beszélő Kemál a külügyminisztérium alkalmazta tolmácsként, majd mindössze 25 évesen Várna kormányzójává nevezték ki. 1908-ban az első török parlament tagja. 1912. november 28-án ő kiáltotta ki Albánia függetlenségét, és ő lett az ország első kormányfője. A 20. század elején az albán–görög együttműködés híve. RÉTI 2000. 378–379.

<sup>9</sup> KONDIS 1976. 40.

teken is érezte a hatását. Az 1909. novemberi fegyveres alakulatok és bandák felszámolását előíró törvényt Macedónia és Albánia területén is bevezették. Az 1910-es év második felétől az ifjútörökök mind erőteljesebben próbálták meg elnyomni az albán kulturális törekvéseket, az év végére bezáratták az albán iskolákat, betiltották az albán újságokat, és bebörtönöztek több kiadót és nemzeti vezetőt is. A görög kormány nagy figyelmet szentelt az albán elégedetlenségnek, és biztosította Kemált, hogy Athén továbbra is támogatja lőszerezéssel és pénzzel az albán ellenállást.

1911 elején újabb felkelés tört ki. A Porta ugyan katonai erővel véget vetett a felkelésnek, de az albán kérdés megoldása egyre inkább kezdett kicsúszni a török hatóságok kezei közül, akik a hegyi területeken képtelennek bizonyultak a rend helyreállítására. 1911 júniusában ezért a szultán személyesen utazott el Koszovóba, ahol megegyezett az ottani albánokkal az adócsökkentésben, albán iskolák létrehozásában, a latin abc elfogadásában, a fegyverek beszolgáltatásának megszüntetésében és amnesztia kihirdetésében.<sup>10</sup> Arra is ígéretet tett, hogy az albán származású katonák az albánok által lakott területeken fognak szolgálatot teljesíteni, de az autonómia megadásáról nem tárgyalt.

Az albán felkelés mindeközben egyre inkább nemzetközi üggyé kezdett válni. Már nemcsak a görög kormány próbált meg tárgyalni a mozgalom vezetőivel, hanem a nagyhatalmak is fokozódó aktivitást mutatnak, elsősorban az Osztrák-Magyar Monarchia, amely szívesen látott volna a félszigeten egy kis területű és gyenge Szerbia mellett egy autonóm és erős Albániát. Nagy-Albánia megalakítását tehát a Monarchia a szerb pozíciók gyengítése miatt támogatta, ami azonban sem a görög, sem a bolgár, sem pedig a szerb külpolitikai törekvésekkel nem esett egybe.

1912 májusára az albán felkelés már közvetlenül veszélyeztette a görög érdekeket, ezért

LAMBROSZ KOROMILASZ külügyminiszter júniusban körlevelet juttatott el a területen lévő összes konzulátusnak, amelyben egyértelműen leszögezte a görög kormány álláspontját az albán kérdésben:

*„1. Görögország nagy érdeklődéssel követi az albán kérdés alakulását, és nagyon elégedett az Albánián belüli, tehát Epiroszon kívüli nemzeti mozgalom eredményeivel. [...] 3. A görög nemzet, amelyet az Oszmán Birodalmon belül a pátriárka irányít, elfogadja az albániai görög iskolákban az albán nyelv oktatását. Ugyanakkor az albánt, mint idegen nyelvet kell bevezetni az oktatásban. Ami az albán nyelv egyházi használatát illeti, nincs semmiféle lehetőség erre azóta, amióta az ortodox egyház törvénye ezt megtiltotta, a saria pedig az arab nyelv kivételével minden más nyelv használatát megtiltja a muzulmán vallásban.”<sup>11</sup>*

Az albán–görög együttműködést megnehezítette a kölcsönös bizalmatlanság, amelyet csak fokozott az augusztus elején közzétett, Albánia határait is tartalmazó albán memorandum. A jegyzéket a Konstantinápolyi Albán Bizottság dolgozta ki és küldte el a Portának. A memorandum szerint Albániának magában kell foglalnia többek között Janina és Scutari vilajetek egész területét, de Prizrent, Pristinát és a Novi Pazar-i szandzsákokat is.<sup>12</sup> Ez egyben azt is jelentette, hogy a görög és albán területi igények összeütközésbe kerültek egymással, és a határok meghúzása igen problematikusnak látszott, elsősorban a janinai vilajet és Epirosz kapcsán. Mindeközben már folytak a Balkán-szövetség megalakításáról és a térség felosztásáról is a titkos tárgyalások. Ebben a feszült helyzetben tört ki az albánok általános felkelése 1912. augusztus 2-án. 15-20 ezer albán felkelő Riza bej vezetésével győzedelmesen bevonult, és elfoglalta Szkopje városát.<sup>13</sup> Au-

<sup>11</sup> LAMBROSZ KOROMILASZ külügyminiszter körlevele a követéségekhez és konzulátusokhoz, 1912. június 13. KONDIS 1976. 70–71.

<sup>12</sup> A területi követelésekről részletesebben: KONDIS 1976. 76.

<sup>13</sup> βακαλόπουλος 2002. 344.

<sup>10</sup> CSAPLÁR 1999. 23.

gusztus végén fennállt a veszély, hogy Szaloniki ellen fog vonulni az albán sereg. Ez végül nem következett be, hiszen az 1912-es albán felkelés idején a többi balkáni állam is komoly aktivitást mutatott, és az év végére megalakították a törökellenes Balkán-szövetséget, majd kezdetét vette az első Balkán-háború, teljesen megváltoztatva a térség politikai viszonyait.

A Balkán-szövetség tagjai albán lakta területeket is el szerettek volna foglalni, akár Albánia felosztásával is. Ez a veszélyhelyzet már új célokat hozott az albánok nemzeti mozgalmában: ISMAIL KEMÁL vezetésével saját területeik megvédése érdekében függetlenség kikiáltása fogalmazódott meg. Az olasz, szerb, görög támadásokra válaszul 1912. november 28-án KEMÁL kikiáltotta Albánia függetlenségét. Ekkor Észak-Epirosz Albániához került, és hiába foglalta el egy részét Görögország 1913-ban, a második Balkán-háború után visszakerült a terület Albániához. Ezzel kettészakadt Epirosz (Çamëria) történelmi-közigazgatási régiója.

A terület státusza a következő években sem tisztázódott. 1915-ben, az első világháború alatt az antant titkos szerződésben ígérte oda Dél-Albániát Athénnek, sőt a Belgrádnak, Cetinjenek és Rómának tett ígéretekkkel együtt gyakorlatilag felosztotta az újonnan létrejött államot. Ennek megfelelően a háború során a görögök elfoglalták Észak-Epiroszt (míg az olaszok Vlorát, a montenegróiak Shkodrát, a szerbek Közép-Albániát). Ezt szentesítették 1920 elején a versailles-i békekonferencián, ám végül az 1920. december 17-i nagyhatalmi határozatban az 1913-as határokat állították vissza.<sup>14</sup> Ezt követően Ahmed Zogolli épített ki erős hatalmat (1928-tól I. Zogu néven királyságot), de az olasz befolyás egyre erősödött a területen, egészen addig, míg Mussolini 1939. április 7-én meg nem szállta Albániát. (Ekkor az albán király magyar származású feleségével, Apponyi Geraldine-nel és kétnapos fiával elmenekült Görögországba.)

Görögországban máshogy alakult a politikai élet. Bár 1920-ban még győztesnek számított Athén, és területi gyarapodásaival Trákiában és Kis-Ázsiában az áhitott Nagy Eszme (Megali Idea) megvalósításáig jutott el, de az 1920-1922-es görög-török háború elvesztése nemzeti tragédiához vezetett. Az 1923-as lausanne-i békeszerződés és lakosságcsere-egyezmény rendkívül instabillá tette a görög belpolitikai életet: 1924–1928 között 11 kormány, 3 választás, 11 puccs és két katonai diktatúra zajlott le, és a helyzet csak Venizelosz 1928-as visszaérkezésével normalizálódott. Venizelosz az 1928-as választásokon a nemzeti megbékélés politikáját hangsúlyozva lépett fel, ezzel meg is nyerve azt: 1928–1932 között újra ő lett Görögország miniszterelnöke, elérkezve politikai pályájának utolsó szakaszához, amikor a külpolitikában radikálisan újat hozott. Egyrészt szakított a századelőre jellemző aktív és nacionalista politikával, másrészt felülemelkedett a világháborút követő katonai vereség okozta sokkon, és a passzív, visszahúzódó külkapcsolatokon. Erre a külpolitikai orientáció megváltoztatásával, és a korábbi ellenséges államokkal való baráti kapcsolatok kiépítésével tett kísérletet.<sup>15</sup>

Venizelosz tehát egy új koncepció gyakorlati megvalósításához látott hozzá, leszámolt a Nagy Eszme megvalósításának lehetőségével, eltemette a nacionalista-expanzív külpolitikát, és a szomszédos államokkal fennálló kapcsolatok rendezését tűzte ki célul, így az Albániával való jó viszonyra is törekedett.<sup>16</sup> Ezt a külpolitikai törekvést tükrözték a Bal-

<sup>15</sup> Így Olaszországgal, Bulgáriával, Törökországgal és Jugoszláviával (1929 októberéig Szerb-Horvát-Szlovén Királyság), is tárgyalások indultak meg az ellentétek tisztázásáról. 1928. szeptember 23-án Rómában görög-olasz barátsági, megbékélési és jogrendezést tartalmazó szerződést írt alá Venizelosz. A Szerb-Horvát-Szlovén Királysággal 1928. október 11-én írt alá egy megállapodást Belgrádban, amely a kikötő-használati jogokat szabályozta Thesszaloniki városában. Ezt követően 1929 márciusában a két ország a „nézeteltérések békés rendezésre vonatkozó

<sup>14</sup> RÉTI. 2000. 46.



kán-szövetség megalakítására tett kísérletei is: már 1930-ban tárgyalásokat kezdett egy görög–török–jugoszláv–bolgár együttműködés megteremtéséről. 1934 februárjában meg is kötötték a Balkán-paktumot, de nem teljesen az eredeti elképzelések szerint. Athénban ugyanis csak Görögország, Törökország, Jugoszlávia és Románia kötelezte magát arra, hogy külpolitikáját egyeztetni a többi résztvevővel, és határaitak közösen védik meg. (A Balkán-paktumnak tehát nem volt tagja Bulgária és Albánia, ami önmagában is megkérdőjelezte a szervezet hatékonyságát és erejét.<sup>17</sup>) A két világháború között tehát nyugodt volt Albánia és Görögország viszonya, ami azonban a második világháború alatt gyökeresen megváltozott. A két világháború között nem volt jelentős szembenállás Athén és Tirana között, de 1939 után megint a konfliktusok kerültek előtérbe.

A második világháború kitörését követően Olaszország Albánia felől szerette volna megtámadni és elfoglalni Görögországot, amelyhez háborút provokált Athénnal. 1940. augusztus 15-én az olasz haditengerészet megtorpedózta a Tinosz szigeténél horgonyzó Elli nevű görög cirkálót, amely az ortodox világ egyik legjelentősebb vallási ünnepére érkezett a szigetre: Szűz Mária mennybemenetelének megünneplésére.<sup>18</sup> (Tinoszon található a csodatévő Szűz Mária-ikon, ezért a templom

egész Görögország kegyhelye, ahol Szűz Mária kultusza ma is virágzik.) Az olasz támadás egyértelmű provokáció volt, amelyet a Lemnosz szigetről érkező Delfin olasz tengeralattjáró hajtott végre, hogy Görögország belépjen a háborúba. A kilenc görög tengerész életét követelő támadás erős visszhangot váltott ki (amit csak fokozott a vallási ünnep megsértése), de Athén nem üzent hadat.

Mussolini nem törődött bele a helyzetbe. 1940. október 28-án ultimátumot küldött Görögországnak, amelyben többek között szabad katonai átvonulást kért Athéntól, amelyre Ioannis Metaxasz nemet, görögül „ohi”-t mondott, tehát az ultimátumot visszautasította. (A mai napig a görögök egyik nagy nemzeti ünnepe október 28-a, a nemzeti ellenállás, az OHI napja.) Olaszország válaszképpen Albánia felől megtámadta Görögországot. Az olaszok gyors győzelemre számítottak, de a Metaxasz által kiépített védelmi vonal, és a görögök önfeláldozó harca november 13-án megállította az olasz csapatokat. Ezt görög elmentámadás követett, rövid időn belül a görögök elérték az albán határt. Az év végére Dél-Albánia is görög kézre került Agia Saranda (albánul Sarandë), Argirokastro (albánul Gjirokastrë) és Korca (Koritsa, vagy albánul Korçë) városával. A görögöket az önvédelmi harc során a vallásos elszántság is erősítette, a „Győzelem, Szabadság, Szűz Mária Veled van!” jelszó ugyanis az 1940. augusztus 15-i eseményekre is utalt, így Szűz Mária segítségére.<sup>19</sup> Hitler 1941. áprilisi támadását követően azonban az elfoglalt területet ki kellett ürítenie, amin nem változtattak az 1947-es párizsi békekonferencián sem. Epirosz továbbra is megosztott maradt, a kisebbségek helyzetére pedig nem született kielégítő megoldás.

Albániára a második világháborút követően a teljes bezárkózás politikája volt jellemző, 1945 végén Enver Hodzsa került hatalomra a kommunista párt élén, aki a legerőszakosabb

barátsági” szerződést kötött. 1930-ban a legnagyobb „ellenséggel”, Törökországgal ült tárgyalasztalhoz Venizelosz, amelynek eredményeképp megkötötték a két ország közötti barátsági és semlegességi szerződést. Legnagyobb visszhangja ez utóbbinak volt a görög belpolitikában, ahol árulással vádolták meg a görög miniszterelnököt.

<sup>16</sup> A külpolitikai programról és elképzeléseiről részletesebben lásd: ALASTROS 1942. 244–246.

<sup>17</sup> Bár évekig tartottak Balkán-konferenciákat, a szervezetnek nem volt elég ereje, a közös érdekeket pedig nem volt képes hatékonyan megvédeni. Elsősorban kulturális és gazdasági téren sikerült együttműködéseket megvalósítani, de a külpolitikát tekintve már nem volt ilyen sikeres az együttműködés. Pár év alatt pedig lassan magától is felbomlott a Balkán-szövetség.

<sup>18</sup> CLOGG 1995. 127.

<sup>19</sup> CLOGG 1995. 128.

sztálini diktatúrát építette ki, az 1990/1991-es rendszerváltásig fenntartva a kommunizmust. A szocialista időszak statisztikái szerint 40-50 ezer fős volt ekkor a görög kisebbség (míg a görögök 300 ezer fővel számoltak, minden ortodoxot görög nemzetiségűnek véve<sup>20</sup>). A görög kisebbség kérdése innentől kezdve folyamatos feszültségforrás volt a két ország között, amelyet csak felerősített az 1946–1949 között zajló görög polgárháború. Ekkor Albánia a baloldali ellenállási szervezetet (EAM-ELASZ-t) támogatta, még fegyveres segítséget is nyújtva, továbbá lehetőséget adva az albán területekre való visszavonulásra. A polgárháború végén, a jobboldali EDESZ győzelmei körülbelül 10 ezer felkelő és sok menekült érkezett Albániába, átmenetileg megnövelve az ott élő görögök létszámát (jelentős részük azonban később innen tovább vándorolt Kelet-Európa valamelyik országába). 1949 után a két ország közötti kapcsolatokra a szembenállás és a párbeszéd hiánya volt jellemző. Ezt erősítette az is, hogy Hodzsa rendszere már Jugoszláviával is szakított, és a jobboldali görög kormányokat sem tekintette tárgyalópartnernek. Az 1950-es évek végén ugyan voltak közeledési kísérletek, amikor Albánia kiutazási engedélyt adott közel másfél ezer, a polgárháború idején oda került görög állampolgárnak, de jelentősebb előrelépés a kétoldalú kapcsolatok rendezése terén nem történt. Sőt az 1950-es évek végén kisebb határincidensek is zavarták a két ország kapcsolatait.

Albánia 1953-ban, majd 1955-ben is az ENSZ főtítkárához fordult azzal a kéréssel, hogy diplomáciai kapcsolatot szeretne létesíteni a szomszédos országokkal, beleértve Görögországot is.<sup>21</sup> A görög kormány mindkét esetben elutasította ezt arra hivatkozva, hogy Görögország és Albánia között még mindig hadiállapot áll fenn. A kérdés azért sem egyszerű, mert hivatalosan a második világháborút lezáró párizsi békekonferencia mindkét államot a

fasizmus és nácizmus ellen harcoló megszállt országnak mondta ki, ezért nem állhattak egymással hadban. Ugyanakkor Albánia 1940-ben, az olasz megszállás idején hadat üzent Görögországnak, hadiállapotba kerülve így a két ország. Ráadásul Athén szerint a diplomáciai kapcsolatok felvétele csak a fennálló vitás területi kérdések egyidejű rendezése mellett valósulhatott volna meg.

Észak-Epirosz területének birtoklásáért folytatott vita részeként az 1960-as évek elején mind a görögök, mind az albánok röpiratokat terjesztettek a térségben, propagandahadjáratot folytatva az ott élők befolyásolására. 1962 decemberében viszont komoly előrelépés történt, amikor egy görög-albán vegyes bizottság kezdte meg működését az Albániában lévő görög menekültek repatriálásának érdekében. Görög részről ugyanakkor a diplomáciai kapcsolat megteremtésének feltétele továbbra is az „észak-epiroszi kérdés” területi rendezése volt. 1964 januárjában a görög külügyminiszter kijelentette, hogy Észak-Epirosz autonómiájának biztosítása lehetne a megoldás, amit azonban az albán kormány visszautasított.<sup>22</sup> Nem segítette a közeledést a Hodzsa által bevezetett „kisebbségi zóna” sem, amely Dél-Albániára terjedt ki (Agia Saranda [albánul Sarandë], Argirokastro [albánul Gjirokastër], és Delvina [Delvino] albánul Delvinë települései köré, 99 falura). A hivatalos népszámlálás csak itt ismerte el a görög nemzetiség kategóriáját. Így a területen kívül élő ortodox görög anyanyelvű közösségeket kizárták a kisebbségekből, albánnak határozva meg őket. (Az ország területén csak albán nyelven folyt az oktatás, a „kisebbségi zónában” viszont kétnyelvű iskolák működtek az alsó tagozat négy osztályában.) Ráadásul az albán asszimilációs politika megpróbálta az idegen eredetű és az ortodox vallási élethez kapcsolódó nevek megváltoztatását elérni, ami a hagyományosan vallásos, és gyak-

<sup>20</sup> MURBER 2001.

<sup>21</sup> MURBER 2001.

<sup>22</sup> MURBER 2001.

ran szentek neveit gyermekeiknek adó görög közösséget felháborította. Az 1960-as évek vége az albán területen élő ortodoxok számára újabb nehézségeket hozott.<sup>23</sup> 1967-ben Hodzsa meghirdette a „kulturális forradalmat”, amely hivatalosan is a világ első ateista országává nyilvánította Albániát. A muszlim, katolikus és ortodox vallások betiltását a vallási intézmények lerombolása követte: nagyjából kétezer templomot, kolostort, dzsámit semmisítettek meg. (A megsemmisült ortodox templomok számát 700 körülire becsülik.)<sup>24</sup> Az ortodox vallás elnyomása ellenére is javult a két ország között a viszony, és 1970-ben Görögország és Albánia a második világháború óta először kereskedelmi szerződést kötött egymással, majd 1971-ben a két ország között a diplomáciai kapcsolat is helyre állt.<sup>25</sup>

A közeledés az 1985-ös határnyitással folytatódott, míg 1987-ben Athén hivatalosan is visszavonta Észak-Epiroszra vonatkozó területi követeléseit, bár a kétoldalú kapcsolatok

területén jelentős változás nem volt érezhető. Az 1990-ben elinduló demokratikus reformok engedélyezték a külföldre történő utazást és a szabad vallásgyakorlást is. (Ekkor indult el az első albán menekülthullám Olaszország és Görögország felé.) Az albán kommunista rendszer összeomlása megváltoztatta az ott élő görögök helyzetét, akik a vallásszabadság kimondásával 1990-ben hivatalosan is megünnepelehtették a karácsonyt (1967 óta semmilyen vallási ünnepet nem lehetett megtartani Albániában). 1990 decemberében megalakult az Albán Demokrata Párt (ADP), ezzel létrejött a többpártrendszer. A Sali Berisha vezette párt demokratikus alapelveket hirdetett meg, például politikai programjában felvállalta a kisebbségi kérdést is, mint például az anyanyelv szabad használata, szabad vallásgyakorlat, saját oktatási intézmények, szervezetek és politikai csoportok megalakítása. 1991-től a „kisebbségi zónában” bevezették a görög nyelvű oktatást az 5–8. évfolyamokon tanulóknak is, és új iskolákat is átadtak a görög közösség oktatására. (Később egész Albánia területén engedélyezték a görög nyelvű oktatást, ha legalább 32 kisebbségi származású diák van az adott területen, és a lakosság legalább 30%-a görög.) Az athéni Micotakis-kormány (1990–1993) segítségével igyekezett támogatni Tiranát, így próbálva elejét venni a migrációnak, ám a pénzek jelentős része az albán adminisztrációban eltűnt. Az 1991. márciusi első szabad választásokat követően az ADP részt vehetett a koalíciós kormányban, így lehetőségük lett volna programjuk részleges megvalósítására. Ők azonban nem erre használták fel pozíciójukat: az ADP kivált a kormánykoalícióból és előrehozott választásokat kényszerített ki, ahol már nem engedélyezték a vallási, etnikai vagy területi alapon szerveződő pártok indulását és működését az 1992. február 4-én hozott új választójogi törvénnyel. Ez valójában csak a görög kisebbség által alapított Omonia pártját zárta ki a választásokon való részvételtől. (Az Omonia 1991-ben alakult meg a görög

<sup>23</sup> A hivatalos statisztikák szerint mindeközben 58 000 görög nemzetiségű állampolgár élt Albániában, míg az ottani görög vezetők szerint 260 000, ugyanis ők az albán nyelvű ortodoxokat is ide számították. Mindannyian az autokefál albán ortodox egyházhoz tartoztak ugyanis. ABRAHAMS, FRED: *Albania. The Greek Minority*. 1995. február, vol. 7, No 4. Human Rights Watch/Helsinki, 6. (továbbiakban: ABRAHAMS 1995.) <http://hrw.org/reports/pdfs/a/albania/albania952.pdf>. Hozzáférés: 2013. november 6.

<sup>24</sup> Jelen adatokat a szerző a Beratban található Onufri Múzeum igazgatónőjével folytatott beszélgetése során szerezte, amelyeket a Hodzsa-korszak vallásellenes pusztításaira hozott példákkal egészített ki az igazgatónő. Az 1797-ben alapított Onufri Múzeumnak helyet adó Szűz Mária templom a helyi vezetés elnéző politikájának köszönhetette, hogy a freskók eltávolítását követően megmaradt. Más vallási emlékek funkciójukban átalakulva éltek túl a rombolást: az ardenicai kolostor laktanyaként funkcionált, míg a shkodrai katolikus székesegyházat sportpályává alakították át. Ezek voltak a szerencsésebb vallási épületek, mert kisebb-nagyobb sérülésekkel ugyan, de legalább átvészelték a pusztítás évtizedeit.

<sup>25</sup> MURBER 2001.

kisebbségi jogok biztosításának és védelmének céljával, de 1992-ben betiltották. Ekkor jött létre az Egység az Emberi Jogokért Párt az Omonia utódjaként, amely a görög kisebbség legerősebb politikai csoportja lett: általában 3-4%-os eredményt érnek el a választásokon.)

Ezt követően Görögország folyamatosan hallatta hangját az albániai görög kisebbség elnyomása miatt. Ebben a légkörben éleződött ki a feszültség az ortodox vallás körül is. 2002 júniusában a Konstantinápolyi pátriárka Anasztasziosz Jannoulatoszt, görög állampolgárságú papot javasolta az Autokefál Albán Ortodox Egyház érsekének. (Az ortodox egyház érseki kinevezésre vonatkozó szigorú előírásainak nem felelt meg egy pap sem Albániában, a kommunista időszakban tönkretett egyházszervezet miatt.) Ugyanakkor többen az albán ortodox egyház függetlenségét féltették, és hogy innentől kezdve az egyház elgörögösíti a híveket. Az albán kormány végül támogatta Jannoulatosz kinevezését, de csak addig, ameddig nem lesz megfelelő albán származású jelölt.

Az albániai görög konzulátusok működése sem segítette a két ország kapcsolatainak normalizálását, ugyanis 1993-ban az Argirokastro (Gjirokastër) településén működő görög konzulátus az Omonia kiáltványait és felhívásait kezdte el osztogatni és terjeszteni, támogatva ezzel a görög kisebbség nemzetiségi követeléseit, amit Tirana nem nézett jó szemmel.

A két ország közötti kapcsolatok 1994-ben kerültek mélypontra. Április 10-én a görögországi szélsőséges szervezet, az Észak Epiroszi Függetlenségi Front nevezetű csoport több tagja behatolt albán területre, és 5 kilométerre a határtól meggyilkolt két albán katonát, hármat pedig megsebesített.<sup>26</sup> Öt nappal később az albán hatóságok az Omonia szervezetének öt tagját tartóztatták le majd emeltek ellenük vádat hazaárulás és összeesküvés vádjával, amit a görög közösség további mintegy 30 prominens tagjának letartóztatása követett.<sup>27</sup>

A bírósági tárgyalás augusztus 15-én vette kezdetét, Nagyboldogasszony ünnepén, ezzel is az ortodox görögök vallásos és személyes érzéseit akarta megsérteni Tirana. Az öt fő vádlottat hattól nyolc évig terjedő börtönbüntetésre ítélték. Válaszul a görög hatóságok lezárták egy időre a görög határt az albánok elől, és 70 ezer albán állampolgárt utasítottak ki az országból, míg Albánia vízumkényszerszerűen vezetett be a görög állampolgárokkal szemben.

Ezt követően közeledés indult el, az 1994. november 6-án életbe lépett új alkotmány hivatalosan is biztosította az emberi jogok mellett a kisebbségi jogokat is.<sup>28</sup> Az ellenséges viszony enyhülésével magyarázható, hogy 1995 elején az albán hatóságok visszavonták az egy évvel korábban elmarasztalt görög kisebbségi vezetők elítélését, és szabadlábra helyezték őket.<sup>29</sup> Ezt követően tett hivatalos látogatást Albániába a görög külügyminiszter, Karolosz Papuliasz, párbeszédet elindítva a két ország között. A kapcsolatok további javulását jelezte, hogy 1996-ban (1974 óta először), hivatalos látogatást tett a görög államfő Tiranában, ahol Konsztantinosz Sztefanopulosz görög köztársasági elnök a két ország közötti alapszerződést (barátsági és semlegességi szerződést) írt alá. A szerződésben Athén kötelezettséget vállalt, hogy lépéseket tesz a területén illegálisan tartózkodó albánok státuszának rendezésére, míg Tirana ígéretet tett görög nyelvű iskolák megnyitására Gjirokastërben, Sarandëben és Delvinében.

Közben a két ország közötti katonai és gazdasági kapcsolatok is szorosabbá váltak, hiszen az albán haderő újjászervezéséhez Görögország nyújtott támogatást, amelynek egyik célja a török–albán kapcsolatok szorosabbá válásának ellensúlyozása volt. Gazdasági téren Görögország a harmadik legnagyobb külföldi befektető lett Albániában, miközben a Gö-

<sup>26</sup> ABRAHAMS 1995. 9.

<sup>27</sup> ABRAHAMS 1995. 12.

<sup>28</sup> ABRAHAMS 1995. 5.

<sup>29</sup> RÉTI 2000. 301.

rögorszáiban dolgozó 400-600 ezer albán vendégmunkás évi több százmillió dolláros hazautalásai komoly bevételt jelentettek az albán államnak. A görög gazdasági támogatás mögött biztonságpolitikai szempontok húzódtak, ugyanis a tovább súlyosbodó gazdasági és társadalmi válság akár az albán menekültek újabb százazreit indíthatta volna útnak Görögország felé. Athén tehát egy politikailag stabil, gazdasági fejlődést mutató Albánia kialakulásában volt érdekelt. (Ugyanakkor az sem elhanyagolható tényező, hogy pont ekkor voltak mélyponton a külügyi kapcsolatok az 1991-ben függetlenedett Macedón Köztársasággal, így sürgetővé vált a fennálló nézetkülönbségek rendezése Albániával.) Az albán polgárháborús helyzet 1997-ben, majd a délszláv válság 1999-es újbóli elmélyülése Koszovóban újra instabillá tette a régió biztonságát, migrációs hullámot indítva el Koszovó felől, főleg Albánia irányába. 1999-re körülbelül 300 ezer menekült érkezett Észak-Albániába, ami az albánok Olaszországba és Görögországba menekülését is eredményezte. 2003–2004-ben újabb albán migrációt okoztak az athéni olimpia építkezései, ahol a határidőktől való elmaradás új munkalehetőségeket teremtett az építőiparban. Sokan az építkezések befejeződésével, 2004-et követően is Görögországban maradtak illegálisan, ami azonban már a bevándorlás kérdéséhez kapcsolódó problémaként jelentkezett, és jelentkezik napjainkban is.

## Epilógus

A két ország közötti ellentét tehát nem oldódott meg teljesen, de úgy tűnik, hogy a görög kormány már feladta Észak-Epiroszra vonatkozó területi követeléseit, és inkább a menekültkérdés megoldására koncentrál. Ezt bizonyára a Macedóniával kialakult diplomáciai konfliktus is sürgette, hiszen az 1990-es évek elejére szinte minden szomszédos állammal területi/politikai vitája állt fenn. A 21. századra ezeket megpróbálta tárgyalásos úton előrébb vinni, még a kompromisszum

lehetőségét sem kizárva. Ugyanakkor Athén továbbra sem ismeri el a nemzeti kisebbség kategóriáját, megtagadva így minden kisebbségi jogot a Görögország területén élő nem görög anyanyelvű közösségektől, beleértve az albánokat is. Albánia viszont a kisebbségi jogok biztosításával próbál jó kapcsolatokat fenntartani Athénnal, amire az áhított uniós csatlakozáshoz is szüksége van, hiszen Görögország támogatása nélkül ez aligha valósulhat meg.

## FELHASZNÁLT IRODALOM

- ALASTROS, DOROS (1942): Venizelos. London.
- ABRAHAMS, FRED (1995): Albania. The Greek Minority. 1995. február, vol. 7. no 4. Human Rights Watch/Helsinki. <http://hrw.org/reports/pdfs/a/albania/albania952.pdf>.
- Hozzáférés: 2013. november 6.
- CLOGG, RICHARD (1995): Συνοπτική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας 1770–1990. Ιστορητής, Αθήνα.
- CLOGG, RICHARD (1995): Görögország rövid története. Athén, Isztoritisz.)
- CSAPLÁR KRISZTIÁN (1999): Az albán nemzetállam megteremtésének első kísérlete. Világtörténet 1. sz. 3–33.
- CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN (2010): Az albán nemzetté válás kezdetei (1878-1913). Budapest, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola.
- IVANOVSKI, ORDE (1971): Nikola Karev – Organizer of the Kruševo Republic. Macedonian Review no. 2–3. 176–186.
- KONDIS, BASIL (1976): Greece and Albania 1908–1914. Thessaloniki, Institute for Balkan Studies.
- RÉTI GYÖRGY (2000): Albánia sorsfordulói. Budapest, Aula.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Απόστολος (2002): Το Νεοτουρκικό κίνημα και ο Ελληνισμός (1908–1912) Θεσσαλονίκη, 2002, Ηρόδοτος. (VAKALOPLOULOSZ, APOSZTOLOSZ (2002): Az ifjútörök forradalom és a görögség 1908–1912. Thessaloniki, Irodotosz).
- MURBER IBOLYA (2001): Az Észak-Epiruszi kérdés háttere. A görög–albán viszony alakulása az 1960-as években. Archivnet 1. évf. 4. sz. [http://archivnet.hu/diplomacia/az\\_eszakepiruszi\\_kerdes\\_hattere.html](http://archivnet.hu/diplomacia/az_eszakepiruszi_kerdes_hattere.html). Hozzáférés: 2013. október 27.



# Válogatás a történész könyvespolcáról



## Kereszténységről a Millecentenárium évében

DOI 10.1432/belv.2014.1.8

NANOVFSZKY GYÖRGY (szerk.) (1996):  
*Kereszténység katolicizmus-ortodoxia.*  
Budapest, Windsor, 174 p.



A kereszténység katolicizmus-ortodoxia című könyv 1996-ban jelent meg Budapesten a Windsor Kiadó prezentálásában. Szerkesztője, Nanovfszky György számos országban töltötte be a meghatalmazott és rendkívüli nagykövet szerepét. Többek között Oroszországban, Örményországban, Grúziában, Azerbajdzsánban, Türkmenisztánban és Üzbegisztánban, majd később Szingapúrban is. Több évforduló is köthető a mű megjelenéséhez, ami Magyarország kultúrájában fontos szerepet tölt be. A Honfoglalás 1100. évfordulójára és a Pannonhalmán 1000 éve megalakult első bencés rendi apátság jubileumára hívja fel a figyelmet a szerkesztő. Nanovfszky György gondos alaposággal sorolja fel azokat a személyeket, akiket hazánkba vártak az évfordulókra. A kötet tehát a találkozó jegyében született, olyan tájékoztató jelleggel, amelyet a hétköznapi ember is egyszeri olvasásra értelmezni tud, megfogalmazva benne a kereszténység, a katolicizmus és az ortodox vallás jellegzetességeit és néhol különbségeit. Fontos jelezni, hogy a munka egy szerkesztett kötet, melynek alapját lexikonok és szakönyvek adták.

Az előszót Várszegi Asztrik főapát írta, amelyben összefoglalja a keresztények

feladatait a világban. Kiemelten említi azt, hogy a világ egységesítésére van szükség, amelynek nem szabhat gátat a kultúrák különbözősége. A mű felépítését tekintve a kereszténység egészének részletes bemutatásával kezd, majd az egyházszakadás útján jutunk el az autókéfal egyházakhoz ezen belül is az ortodox egyházhoz amelyet szintén részletesen taglal. Az egyház bemutatása után kerül sor a pápák és ellenpápák felsorolására, a két egyházfő II. János Pál pápa és II. Alekszij élettrajzájának bemutatására, akik a könyv születése idején regnáltak. Ezután tér ki azokra a szerkezetbeli kérdésekre, amelyek az egyház vázát adják, többek között az imádságok, a rangok, az öltözetek és ruhakellékek bemutatására. A könyvet egy szómagyarázattal és a felhasznált irodalom felsorolásával zárja.

A kereszténység című fejezet több alfejezetre tagolódik. Ennek a célja, hogy a kereszténységet teljes egészében mutassa be. Azonban már itt is nyomatékosabban említi az ortodox vallást, tájékoztatást ad, és összehasonlításokat végez. Leírja, hogy a keleti egyházak elnevezés csak egy gyűjtőfogalom, ide

tartoznak a nesztoriánusok és monofiziták nemzeti egyházai, az ortodox egyház, a római katolikus egyházzal egyesült keleti egyház. A szerkesztő ezeket részletezi több alfejezeten keresztül. Majd újra visszatér az ortodox egyházhoz. Szervezeti szabályok szerint két részre oszthatjuk: keleti hierarchikus epizkopális és római papalizmus. Az épületeket tekintve sokféle változata létezik, azonban mindnek egy célja van: a közösség egybe- gyűjtése az istentiszteletre. A Biblia és a vallási irodalom helye más-más különböző egyházakban. A szertartásokat tekintve a kereszténység

## KERESZTÉNYSÉG KATOLICIZMUS ORTODOXIA



II. János Pál pápa és az Ökumenikus Püspöki Találkozó tisztelőre a Millecentenárium évében

kezdeté a keresztelessel kezdődik, ez jelenti azt a bizonyos „felvételt”, de ennek több fajtája van (pl.: immerzió-belemerítés, infúzió-ráöntés). A keleti és a katolikus egyházakban a bérmálás is a szertartások közé tartozik, míg az evangélikusoknál a konfirmáció egyezik meg ezzel a lépéssel. Az istentisztelet felépítése szinte mindenhol megegyezik, imákkal és elnevezésekkel eltérően gazdagítva. Az ünnepnapok szintén hasonlóak. Annyi változás lehet a különböző egyházakban, hogy más időpontra esnek, de szinte mindenhol megvannak a fontosabb ünnepek: az advent, a nagyhét, a húsvét, a mennybemenetel ünnepe. Fontos megjegyzésként említi a szerző, hogy a keresztény húsvét nem eshet egybe a zsidó húsvétal. A munka kitér az egyes rendekre is amelyek lehetnek: szerzetes, kolduló vagy lovagrendek is. Ezen belül is elkülönít férfi–női, szemlélődők–cselevők és papi–világi rendeket.

A következő részben az 1054-es egyházszakadást írja le. Az egyház egysége megbomlott, mindezt történelmi városok megjelölésével és eseményekkel támasztja alá. Róma lett az „egész világ feje”. Az autókefál egyházak részletezésétől eltekintett a szerkesztő, azonban hasznos információként jelenik meg az, hogy az ortodox egyházak önállóak és a világ 15 különböző területén önállóan plusz 4 területen különböző irányítottsággal működnek.

A rövid áttevő után, az ortodox egyház szemléltetése kerül az olvasó elé. Fontos megemlítenünk, hogy az ortodox egyházak nemzeti keret között szerveződtek, ezért változott elnevezésük is. Ismerünk ortodox, pravoszlav vagy görögkeleti típust is, arra azonban fel kell hívni a figyelmet, hogy a görögkeleti és a görögkatolikus nem ugyanaz. Az egyik legősibb ortodox egyház a konstantinápolyi egyház. Kiemelendő az alexandriai ortodox egyház ahol a pátriárka mellett Szent Szinódus működik. A fejezetben több típusú ortodox egyházat látunk felsorolva és néhány információval ellátva, pl.: orosz-, grúz-, szerb-, román-, albán-, amerikai ortodox egyház, stb.

Magyarországon az ortodox egyháznak történelmi események befolyásolták a helyzetét, főként az I. és II. világháború és Trianon. Jelenlegi hely-

zetüket tekintve szórvány jellegűek hazánkban. A szervezetét tekintve a többi egyházzal egyenjogú, egyenrangú, független és zsinatilag döntenek. A kánoni egységet az alapelvek biztosítják. Az ortodox egyház sajátossága, hogy a papok házasságban élhetnek és a szakrális nyelv fogalmát nem ismeri.

A könyv következő szerkezeti egységében a pápák és ellenpápák betűrendes névsora található, majd a pápák névsora immár időrendben. Néhány táblázat is helyet kapott a műben ahol tájékozódhatunk a római pápák számáról, a pápák szolgálatának időtartamáról, a leghosszabb ideig, illetve 20 évnél többet szolgáló pápák névsoráról, akik legrövidebb ideig voltak pápák, pápák életkora megválasztásukkor.

Ezután következik két egyházfő életrajza, II. János Pál pápa és II. Alekszij pátriárka. A rövid életrajzi bemutatás után láthatunk néhány fotót az egyházfőkről és néhány jellegzetes épületről.

Papi és szerzetesi rangok, öltözékek és ruhakellékek is bemutatásra kerülnek mind egyházi és szerzetes papok szempontjából mind az ortodox, katolikus és egyéb vallások szempontjából.

A három legfontosabb imádság több nyelven megjelenítésre kerül. A szómagyarázat előtt Panonhalma 1000 éves történetének áttekintésével zárul a mű, mivel, ahogy már volt róla szó, itt került megrendezésre a jubileum és az évforduló tiszteletére megrendezett ünnepség. A kötetet egy kitűnő fotósorozat zárja le.

Kifejezetten ajánlom azoknak az olvasóknak ezt a munkát, akik érdeklődnek a keresztény világ iránt, illetve szeretnének érdekességeket megtudni a vallások között lévő különbségekről, hasonlóságokról és bizonyos ágazatait jobban megismerni. A benne található fotók és illusztrációk remek szemléltetőeszközként szolgálnak, segítenek az olvasó tájékozódását például a különböző egyházi öltözékek és az épületek között. A munka közérthető, világos nyelvezettel ad tudományos áttekintést a kereszténység egészéről és részletesebb képet az ortodox egyházzól.

\*

STYECZ NIKOLETT

nikolett.styecz@gmail.com

## Görögország az újkorban

DOI 10.1432/belv.2014.1.9

BALOGH ÁDÁM (2013): *Fejezetek Görögország újkori történetéből. A szabadságharcról napjainkig*. Szeged, Magyarországi Görögök Kulturális Egyesülete – Csongrád megyei Helyi Csoport, 188 p.



A Balkán-félsziget története, s elsősorban Görögország újkori története iránt érdeklődők minden biznnyal nem először találkoznak Balogh Ádám nevével, hiszen a szerző több tanulmányt és monográfiát is publikált a témából. Egyike ezeknek a 2011-ben megjelent *A nacionalizmus szerepe a görög külpolitikai gondolkodásban 1897–1912*, mely a szerző doktori értekezése. Jelen könyve a Szegedi Görög Füzetek sorozat hetedik részeként jelent meg.

Az olvasó számára már a könyv külalakja is megnyerő lehet, hiszen a borítón a Korinthuszi-csatorna 1893-as ünnepélyes megnyitása látható. A bevezető fejezet egyfajta rövid eligazítást ad azon olvasók számára is, akik kevésbé jártasak az ókori görög történelemben, így nyújtván kapaszkodót az újkori események megértéséhez.

Az első fejezet *A függetlenség kivívása: harc a török uralom ellen* címet kapta. Fontos kiemelni és a szerző meg is teszi, hogy a görög függetlenség több évszázados eltűnése után, azt harccal kellett kivívni az egész területet uraló korabeli nagyhatalom, az Oszmán Birodalom ellen. Az eseménytörténet vizsgálása mellett olyan kultúrtörténeti csemegékről is értesülhetünk, mint például a spanyol író Cervantes és az 1571-es lepantói csata közös vonatkozásai.<sup>1</sup>

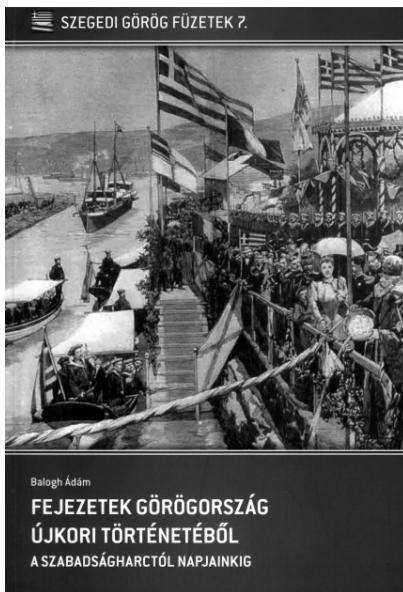
A második fejezetben olvashatunk – többek között – arról, hogy miként lehetett görög király

egy bajor (I. Othon), majd egy dán (I. György) nemesi család sarja. Szintén ebben a fejezetben esik szó az első újkori olimpiáról (1896, Athén), melynek jó pár magyar vonatkozásáról a következőket olvashatjuk: „Az első magyar bajnok Hajós Alfréd volt, aki 100, valamint 1200 méteres úszásban is első helyet szerzett. Mindezt úgy, hogy a versenyt a nyílt tengeren rendezték, ami erősen hullámozott és a víz 10 Celsius-fok körüli volt. A helyi sajtó „magyar delfinként” emlegette a később építészként is elismert sportolót.”<sup>2</sup>

A következő részben a görögök I. világháborús részvételéről és az azt követő békéről szól a szerző. Itt kerülnek bemutatásra a háborús események

mellett a Görögország területi változásait is befolyásoló sèvres-i és a lausanne-i békeszerződések. A mellékelt térképeknek köszönhetően vizuálisan is megjelennek ezek a változások, jól szemléltetve az egymásnak feszülő görög és török érdekeket. Emellett a demográfiai statisztikák is hasznára válnak a műnek, betekintést adnak a térség rendkívül komplex nemzetiségi, etnikai és vallási viszonyaiba. Szintén ebben a fejezetben tudhatunk meg többet a – sokszor még a történészek számára is kevésbé ismert – Metaxasz diktatúráról. Az ország olasz–német–bolgár megszállása mellett a görög holokausztról is

tájékoztatót kapunk<sup>3</sup>, sőt, egy bélyegkülönlegesség is helyet kapott a fejezetben, melyen Nagy Imre, az 1956-os forradalom mártírja látható. A *Polgárháború* című alfejezet a nemzetközi erőterben is elhelyezi a konfliktust, elemzésébe bevonva az ekkor kialakuló bipoláris világ főbb szereplőinek érdekeit és a térséggel kapcsolatos elképzeléseit. A görög és magyar történelem összekapcsolódásának lehetünk tanúi, hiszen a polgárháborúban vesztes kommunisták egy része Magyarországra emigrált, s



<sup>1</sup> BALOGH 2013. 14.

<sup>2</sup> BALOGH 2013. 47.

<sup>3</sup> BALOGH 2013. 88–89.

az ekkor alapított Görögfalván, később Beloianisz településen találtak új otthonra.<sup>4</sup>

Az *Út a diktatúrához (1950–1974) és Ciprus kérdése* című részekben a II. világháború és a polgárháború által sújtott ország lényegesebb belpolitikai (éhínség, lakáshiány, vízhiány) és külpolitikai (a Marshall-segély és a NATO tagság kérdése) kihívásairól ír bővebben. A jelentősebb görög diaszpórák kialakulásának előzményeit és mikéntjét is górcső alá veszi az író, választ adván arra a kérdésre is, hogy miként lehetséges, hogy Melbourne Richmond nevű negyede a világ harmadik legnépesebb görög városa.<sup>5</sup> Az 1967–1974 közötti időszak, azaz *Az ezredesek diktatúrájáról*, valamint a különösen komplikált *Ciprusi kérdéssel* is itt szerezhetünk további ismereteket. Sokak számára bizonyosan ismerősen cseng Makariosz ciprusi érsek neve, akiről itt bővebben is olvashatunk.

Az utolsó fejezetben *A Demokrácia kiépülése és az uniós tagság 1974 után* címmel a diktatúrát követő időszaktól egészen napjainkig követhetjük nyomon Görögország történetét, annak főbb eseményeit, fordulópontjait, kihívásait és az azokra adott megoldási alternatívákat. A ma embere számára vélhetően megdöbbentő adat, mely a problémák súlyosságát jelzi, hogy a görög lakosság ⅔-a analfabéta volt a második világháború után.<sup>6</sup> Részletesen bemutatásra kerülnek a meghatározó politikai pártok (Új Demokrácia, Paszok, Görög Kommunista Párt), valamint a görög külpolitikai irányvonal változásai. Az 1980-as évek gazdaságának elemzése pedig segít megérteni a közelmúlt görög politikai eseményeit, azoknak történeti hátterét világítja meg. Külpolitikai konfliktusok a szomszédos államokkal; Törökországgal, a Macedón Köztársasággal és Albániával fordultak elő. A görög–török viszonyról, határvitákról részletesen olvashatunk a záró fejezetben. Ehhez kapaszkodót nyújtanak a térképek, melyek szemléltetik a két fél sokszor markánsan eltérő álláspontját. Macedónia esetében már a névválasztás is összetűzésekhez vezet(ett) a két ország külpolitikájában, hiszen a Thesszaloniki központú görög közigazgatási egység a Makedónia nevet viseli.<sup>7</sup> Az elemzés erőssége, hogy a szerző a szakirodalmon és a levéltári for-

rásokon kívül saját tapasztalatait, megfigyeléseit is beépíti, amivel életszerűvé teszi leírásait, elemzéseit. A függetlenségét 1912. november 28-án elnyert Albánia és Görögország között területi vitát képez Észak-Epirosz, melyet mindkét fél a magáénak követel. A probléma azonban ennél összetettebb, hiszen az albán illegális bevándorlók helyzetének megoldatlansága sem kedvez a kétoldalú kapcsolatok javulásának.

Zárásként a szerző olyan közelmúltbeli eseményeket is bemutat, mint a drachma euróra cserélése, a 2004-es athén-i olimpia, a 21. századi menekültkérdés, valamint a gazdasági válság és a hagyományos pártstruktúra összeomlása.

Balogh Ádám könyve igényes munka, s megállapíthatjuk, hogy a címben tett ígéretnek megfelelően egy átfogó képet ad Görögország újkori történetéről. A magyar olvasóközönség számára talán nehezen olvasható, kevésbé ismert nevek közül a fontosabbakról írt életrajzok segítik az eligazodást. A *Mellékletek* között fellelhető az uralkodók, köztársasági elnökök és miniszterelnökök névsora; kronológia, valamint a felhasznált művek bibliográfiája. Ezért nem csak a történészeknek, hanem a téma iránt érdeklődő, a jelen politikai eseményeinek mélyebb összefüggéseit kereső olvasóközönségnek is bátran ajánlom a művet. \*

BARACS RÓBERT ISTVÁN [baracsrobert@gmail.com](mailto:baracsrobert@gmail.com)

<sup>4</sup> BALOGH 2013. 96–97..

<sup>5</sup> BALOGH 2013. 104.

<sup>6</sup> BALOGH 2013. 124.

<sup>7</sup> BALOGH 2013. 124.

## Dohány – történelem és sorsok

DOI 10.1432/belv.2014.1.10

*A történelem befolyása az emberi sorsok felett*  
Dimitar Dimov Dohány című regényében



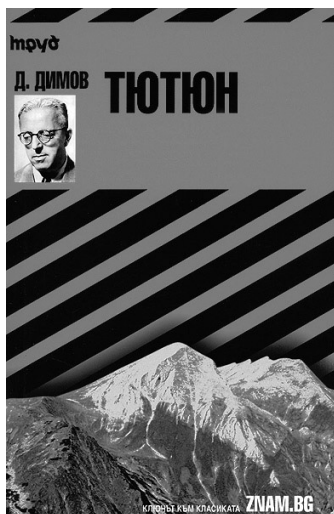
Bulgária szovjet befolyás alá kerülésével az ország művészetében jelenlévő sokszínűség megszűnt. Ennek hatására az 1913-ban létrehozott Bolgár Írók Szövetsége is a szovjetek befolyásolta művészetpolitika követésére kényszerült. Mivel az új politikai elit erős kontrollal bírt az irodalmi élet működése felett is, csak az ennek nyomásnak engedő írók érvényesülhettek ebben az időszakban. Ennek következtében a régi klasszikusoknak kanonizált alkotókra is pusztán forradalmári minőségükben tekintettek. Mindezen nehézségek és az alkotói szabadság erős korlátozása ellenére pontosan ekkorra tehető a bolgár regényirodalom felvirágzásának időszaka, amelynek három legjelentősebb alkotója Dimitar Dimov, Dimitar Talev és Emilijan Stanev.

Dimitar Dimov Dohány<sup>1</sup> című regényének vezérfonala a történelem befolyása az egyéni sorsok felett. Az alkotó e harmadik regényében dolgozta ki legérzékletesebben a regény hőseinek történelmi-szociális determináltságát, a szereplők kiszolgáltatottságát körülöttük történő eseményeknek és sokszor a tőlük teljesen független erők által hozott döntéseknek. A műben a két világháború közötti és a Második Világháború alatti bolgár társadalom összes rétege képviselteti magát, bátrabban szólva egy tipikusan a balkáni régióhoz és az ortodox vallási közegehez tartozó ország társadalmának keresztmetszete jelenik meg, annak minden dina-

mikájával és belső feszültségével együtt. Az említett társadalom ebben az időszakban öltött modern, városias jellegű, mely mind az emberek életmódját, mind a szociális kapcsolataik jellegét érintette. A szereplők nagy része tehát modern személységek a szó legtagabb értelmében, akik szakítottak a tradicionális vidéki bolgár életmodellel, és akiket különböző személyes vagy éppen a társadalom formálására irányuló ambíció hajt. A regény cselekménye hosszú időintervallumot ölel fel, mely a huszadik század húszas éveitől egészen a második világháború végéig húzódik, lehetőséget adva arra, hogy az író bemutassa az ez idő alatt végbement történelmi eseményeket és társadalmi változásokat, melyek az országot érték, mely lélektani ábrázolásokat is felhasználva hozza.

Dimitar Dimov (1909–1966) pontosan a fent leírt közegeben élte le fiatalságának jelentős részét. Lovecsben született, értelmiségi családban nőtt fel, 1934-ben szerzett állatorvosi diplomát, majd a Szófia Egyetem állatorvosi tanszékén maradt mint tanársegéd. Később is ezen a tudományterületen dolgozott irodalmi tevékenysége mellett. Dél-Amerikába szeretett volna utazni és ott letelepedni, de csak Spanyolországba jutott el egy specializáció keretében. Első, Benz parancsnok című regénye 1938-ban jelent meg, ezt követte 1945-ben az El-kárhozott lelkek, majd 1954-ben a harmadik, egyben legsikeresebb regénye, a Dohány. A negyedik, egyben utolsó befejezetlen regénye csak halála után jelent meg, melyet Regény cím nélkül névvel illetett az utókor. Emellett kisprózái, útleírásai, sőt színdarabjai is születtek.

A dohány című műve iskolapéldája a bolgár regény felvirágzásának, de egyben győzelemként is értékelhető a kor ideológiai egyeduralma felett. Az utóbbi miatt három különböző kiadást is megélt. A kor merev ideológiai elvárásai ellenére az alkotónak sikerült egy maradandó értéket képviselő művet létrehoznia. Először 1952-ben jelent meg, ekkor a



<sup>1</sup> A regény magyar nyelven több kiadásban és fordításban is megjelent: Budapest, 1955. ford.: Bödei József – Rubin Szilárd. Budapest, 1965. Ford.: Juhász Péter; Budapest, 1975. Ford.: Juhász Péter; Bratislava – Budapest, 1975. Ford.: Juhász Péter.

<sup>2</sup> Rendezte: Korabov, Nikola. Szereplők: Kokanova, Nevena; Matev, Yordan; Stoyanova, Miroslava.



korabeli kommunista rezsim nyomására a regény átdolgozására kényszerült, a mű ennek hatására új (természetesen kommunista) hősökkel és két-százötven oldallal bővült. Az első változat csak a rendszerváltás után, 1992-ben kerülhetett újra kiadásra. A művet tíz nyelvre fordították le, 1961-ben pedig N. Korabov közreműködésével filmváltozat is készült belőle.<sup>2</sup>

A mű cselekménye egy tragikus végkifejletű szerelmi történet, amit a szereplők közötti konfliktusok mesteri ábrázolása emel ki az átlagos regények sorából. Dimitar Dimov alkotói stílusához híven a környezetet ebben az esetben is városi, modern és kozmopolita. A történet helyszíne a két világháború közötti és a Második Világháború alatti Bulgária. A cselekmény kifejezetten hosszú időt ölel fel, a húszas évek végétől egészen 1945-ig, a szovjet megszállás kezdetéig húzódik. Ebben a terjedelmes cselekményben felvonul a bolgár társadalom összes szereplője, a parasztoktól és a dohánymunkásoktól a középosztályon és az értelmiségig keresztül egészen a milliommosokig és a mágánásokig. A szereplők e sokszínűsége zseniálisan megmutatja, hogy mennyire heterogén volt egy korabeli balkáni ország társadalmá és mennyi ellentét feszítette azt belülről. A regény az akkori bolgár felső tízezer virágzásának és bukásának allegorikus története, de lejátszódik benne két ideológia küzdelme is, melyeket a Nikotiana nevű dohánykonzern és a kommunista párt szimbolizál. A történet végén a történelmi eseményeknek és a geopolitikai viszonyoknak köszönhetően az utóbbi kerül ki győztesen, ugyanakkor, mint a többi Dimov regény ez is tragédiával, a két főszereplő halálával végződik.

A főhős, Borisz Morev a bolgár vagyonos réteg virágzását és bukását szimbolizálja, a Morev család története pedig a korszak bolgár családjainak sajátosságait mutatja be. Az alkotó az ő életútján keresztül ábrázolja a bolgár gazdaság helyzetét és fejlődését, a geopolitikai helyzetnek, a politikai történéseknek és a történelmi eseményeknek való kiszolgáltatottságát, és a bolgár felső tízezer helyzetét. Életmodellek jelennek meg a műben: a hagyományt tisztelő tanító, a kommunista vagy fasiszta eszmék bűvöletében élő értelmiség és fiatalság, az anyagi javakban bővelkedő és hatalmat kereső morálisan megromlott úgazdag réteg. Az ország történetének ebben a korszakában a dohányipar volt a gazdaság legfontosabb ágazata, ami a főhős sorsát is alakította. Az alkotó ezen az ágazaton ke-

resztül ábrázolja magának a társadalom felépítését, s közvetlenül vagy közvetve az összes regényalak élete kapcsolódik hozzá.

A két világháború között a bolgár társadalom hatalmas változáson ment keresztül, megjelent a városi kultúra és az eddigienél egy sokkal modernebb és gazdagabb életmód. Az emiatt megnövekedett különbség a városi és a vidéki életmód között markánsan kifejeződik a vidéki és a városi regényalakok egymás közötti viszonyán keresztül. A konjunktúrát, melynek a jólét volt köszönhető, csak a Nagy Gazdasági Világválság szakította meg. Az utóbbi a német és a szovjet ideológiai befolyással egyetemben felerősítette a szélsőséges eszmék befolyását mind az elit, mind a társadalom szegényebb rétegeinek körében, ahogy ez a térség egyéb társadalmában is lejátszódott. A válságot követően a bolgár gazdaság nagy ütemben fejlődött, viszont már közeledett a Második Világháború és a politikai befolyás mellett az ország gazdaságilag a német tőkétől függött. A konjunktúra idejére tehető a bolgár vagyonos réteg felvirágzása, viszont a gazdasági válság után a bolgár gazdaság fokozatosan német befolyás alá került, az eddig virágzását élő gazdasági elit pedig egy idegen gazdaság érdekeinek kiszolgálójává degradálódott.

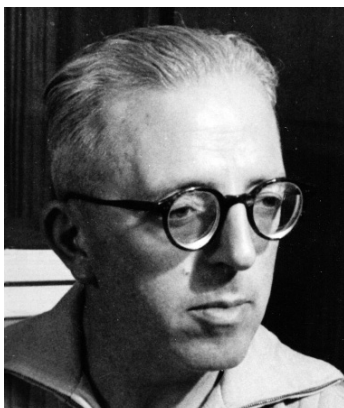
A regény második felében egyre hangsúlyosabban megjelenő német szereplők a két ország közötti viszonyt szimbolizálják. Többnyire kereskedőkként kerülnek kapcsolatba a bolgár elittel és a Nikotiana világához tartoznak. Az író rajtuk keresztül érzékelteti a német tőke megjelenését a bolgár gazdaságban. Von Geier a legrészletesebben kidolgozott karakter közülük, aki egy a főhőssel analóg személyiség, szintén a korlátlan hatalomra törekszik, viszont ezt egy szélsőséges ideológia, a náciizmus bűvöletében teszi. Összetett ember, egyrészt ravasz kereskedő, másrészt nosztalgikus álmodozó. Németország világhatalmi törekvésével szimpatizál, de közben egyre inkább észreveszi, hogy ezen törekvés inkább a pusztulás, a rombolás és a barbaritás felé hajszolja hazáját. Sorsa háborúk által irányított, önmagát is katonaként határozza meg. Az első világháborúban Richthofennél volt repülő, a Második Világháborúhoz viszont már csak gazdasági szereplőként járult hozzá, hatalmat is ily módon szerzett, ami végül a vesztét okozta...

A háborút a regény főhősei az Égei-tengernél töltötték, mely terület a háború alatt bolgár fennhatóság alá került. Borisz most már teljesen az alkohol

rabjává vált, elvesztette tisztánlátását és éles esztét. Ekaterina Ivanova (Ivanova 1985) cikke szerint Kondojanisszal, a görög dohánymágnással való egyezkedése és vitája közben mutatkozik meg utoljára ereje, és ez az a pillanat, mely kivívja az olvasó együttérzését a főhős iránt. Ekkor már teljesen nyilvánvaló, hogy eltávolodott a valóságtól és a történelemtől. Jólatai a jövő történeiseire, melyeket párbeszédeiben felvázol, egyre irreálisabbak, teljesen ellentmondanak annak, amire a jelen helyzet alapján számítani lehetett. Míg Borisz folyamatosan az angol és amerikai erők általi felszabadításra várt, Irina és a többi szereplő már tisztában volt azzal, hogy a Vörös Hadsereg már közeledik, és a terület az ő befolyásuk alá fog kerülni.

A főhős halála kiszámítható a történet végén, az viszont nem, hogy a gazdag és hatalmas embert végül sietve és nyomorúságos körülmények között temették el. Egy éhez, a háború által mélyszéges nyomorba taszított görög pap vezette a szertartást. Halála és temetésének nyomorúságos körülményei az általa képviselt bolgár vagyonos réteg bukását jelképezi, mely gyors felemelkedése és rövid életű tündöklése után a történelem szerencsétlen alakulásának és az ország geopolitikai helyzetének áldoztatá vált.

Amíg a főhőst és a többi a Nikotiana bűvkörébe tartozó regényhőst az individualizmus és az egyéni célok vezetik, addig a Kommunista Pártot követő regényhősöket a kollektívizmus egy szélsőséges formája vezérli. A regényalakok e csoportja igencsak sokszínű, különböző társadalmi rétegekhez tartozó jellemeket foglal magába: értelmiségieket, a parasztokat, a munkásokat és városi szegényeket. Az elhivatottság foka is különböző ezeknél a regényhősöknél, a skála a jobb bérért tüntető családodohánygyári munkásoktól az eszme szinte vallásosan megszállott követőiig terjed. Ebben a közegben leginkább utolérhető a Szovjetunió ideológiai befolyása, hiszen ezen regényalakok az ő általa létrehozott normáknak vetik alá magukat. Az író görbe tükröt tart a szélsőséges kollektívizmusnak, ábrázolja annak az egyének magánéletére tett



<http://pressadaily.bg/publication/11923-Pazyt-nepelma-ot-poslednata-cizara-na-Dimitor-Dimov/>

romboló hatását. A történelem viharai az összes regényhős életét megtépázták, tekintet nélkül azok politikai vagy társadalmi hovatartozására, a háborút túlélő regényalakoknak is szembe kellett nézniük saját veszteségeikkel és tragédiájukkal.

A regény Bulgária példáján keresztül érzékletesen bemutatja a Balkánon létrejött ortodox keresztény kultúrához tartozó országok sorsát és azok társadalmán belül lezajlott változásokat. Többek között a modernizációt, a városiasodást, és a társadalmat feszítő

ellentéteket (városi – vidéki, vagyonos – nincstelen, individualista – kollektívista, modern – hagyománytisztelő), a két világháború között és a Második Világháború alatt. Emellett érzékelteti ezen országok geopolitikai kiszolgáltatottságát mind a nyugati, mind a keleti irányból érkező gazdasági, ideológiai, kulturális és katonai befolyásnak, expanzióknak és nagyhatalmi érdekeknek, melyeknek a régió elhelyezkedésének „köszönhetően” folyamatosan ki volt téve. Végül pedig Bulgária osztozott a többi pravoszláv ország sorsával, a Szovjetunió befolyási övezetébe került, mint ahogy azt a regény befejezése is sugallja az olvasónak...

A mű tökéletes olvasmány azok számára, akik érdeklődnek az iránt, hogy milyen tényezők és hogyan alakították Délkelet-Európa ortodox világhoz tartozó társadalmait a huszadik század első felében, mert Bulgária példáján keresztül megmutatja, hogyan vert gyökeret a modernizáció és az urbanizáció a térségben és hogyan interpretálódtak a Nyugat-Európában, és a Szovjetunióban éppen érvényben lévő eszmék (kommunizmus, fasizmus) az említett közegben. A mű legnagyobb erőssége pontosan az, ami miatt megszületésekor a legtöbb támadás érte: az alkotó sosem ábrázolja fekete-fehéren, sablonszerűen és az uralkodó ideológiának magát teljesen alávetve a jelenségeket, regényalakjait éppen ezért összetettek és élethűek. Ez teszi a regényt a mai olvasó számára is élvezhetővé és izgalmassá, és ez teszi a napjainkban is a bolgár regényirodalom kánonjának egyik alapkövévé. \*

IVANOVA BIANKA

[flintenweib.ivanova7@gmail.com](mailto:flintenweib.ivanova7@gmail.com)

# Sziklakolostorok a Dnyeszter mentén

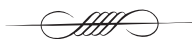
Útirajz Moldova kolostorairól

DOI 10.1432/belv.2014.1.11

— *Rocky Monasteries along the Dniester* —

## Abstract

I would like to invite you to a short trip to a mysterious country, to the land of historical Bessarabia which is called Moldova today. We are going to visit the country's most famous monasteries located along the Dniester. This is the land of rocky monasteries. Monks have been living here since the 12–13<sup>th</sup> centuries (according to Russian Orthodox Literature, they are called „Fathers” so this is the reason why I did not use the word „monakh”), from the earliest time they lived in small cells between the river rocks. The first monastic communities grew rapidly, most of them prospered under Stephen, the Great. In critical periods of the country's history, especially in the Mongol–Osman era they preserved the Christian culture. The territory of Moldova was liberated by the Russian Imperial Army. In the Russian Empire, the monasteries prospered again. New churches were built in the 19th-century Russian style, so the old cells became architectural memories. Nowadays, the monasteries are not only historical, but natural monuments as well. Beautiful waterfalls, rocks and forests welcome the visitors in the picturesque valleys. I hope my abstract has drawn attention to this unforgettable landscape.



A titokzatos Besszarábia évszázadok óta vonzotta a kalandvágytól fűtött, merész utazókat. Julianus baráttól a csángó falvakat térítő Zöld Péteren és Ferenc páteren<sup>1</sup> át napjaink ralli-túrázó terepjárósaikig megannyi kor, megannyi motivációból elinduló kalandorai járták és járják be földjét. A változatos táj, a különleges élővilág, gazdag történelem a legkülönfélébb érdeklődésű látogatókat ragadja magával.

Jómagam elsősorban kolostorai miatt utaztam az országba, aminek 2004 óta rendszeres látogatója vagyok, és az eltelt közel tíz évben számos szakrális helyszínt kerestem fel. Közülük szeretnék most néhányat megosztani az olvasóval.

Az ország változatos etnikai, földrajzi felépítése az egyházi művészetekben is leképeződik. Az erdős területek népi fatemplomaitól,

a bukovinai mintát követő, gótikus elemekkel díszített kolostorokon át az orosz befolyás emlékeit őrző hagymakupolákig számos stílus megjelenik. Ezek rendszeres számbavétele komoly művészettörténeti tanulmányt igényelne. Ebből a változatosságból teljesen szubjektív módon kiemelem azokat, melyek személy szerint nekem a legjobban tetszenek: a Dnyeszter-vidék sziklakolostorait.

A moldovai kolostorok ezen tagjai, az országot kettészelő nagy folyó, a Dnyeszter jobb (azaz nyugati) partján sorakoznak.

## Calarașovca

Ha Kisinyovból (Chișinău)<sup>2</sup> a kijevi északi vonattal útra kelünk, valamikor hajnali

<sup>1</sup> BITAY 2010.

<sup>2</sup> A magyar nyelvben már meggyökeresedett földrajzi neveket magyar nevükön, magyar helyesírással írtam, pl. Dnyeszter, Kisinyov, de első említésüknél

három körül érünk az ukrán határ előtti utolsó moldáv településre, egy bizonyos Otaci [Otacs] városkába. Mivel a vasútállomás picit messze esik a központtól, egy jó óra botorkálás vár ránk a kivilágítatlan utcákon: elhagyjuk a Lenin-szobrot, majd az Ukrajnába vezető közúti híd következik – mely ilyenkor még zárva. Az, aki a túlsó parton lévő ukrán Mogiljev Podolszkij (Моги́лев Подольский) felől érkezik, a nappali órákban itt érhet moldáv földre. A híd után hamarosan az autóbusz-állomáson járunk. Itt már nyitva van néhány teázó, érdemes beülni pár percre átmelegedni. Aztán ahogy elkezd pirkadni, mehetünk tovább, végig a Dnyeszter (Nistru) partján. Kb. 5-6 kilométer múlva kereszteződéshez érünk: jobbra fordulva néhány száz méter a Calarașovca [Kalarasovka] női kolostor.

Mielőtt belépünk a kapun, vessünk egy pillantást a jobb oldali sziklafal felé! A legenda azt tartja, hogy azok közt a sziklák között élt valaha (hogy mikor, arról nincs információ) egy remete, aki az első szerzetesi telepet alapította. Ami biztos: a XVI. században már kis fatemplom állt ezen a helyen. A XVIII. századra mesze földön ismertté vált, földbirtokai, sőt kőtemploma is volt. Sok más moldovai kolostorhoz hasonlóan az orosz uralom idején élte virágkorát, majd a XX. század viharait követően ismét megnyitotta kapuit az elvonulást keresők előtt.<sup>3</sup>

Legelőször a rendfőnök-asszonytól kell engedélyt kérni az itt-tartózkodásra, miután ő áldását adta, egy nővér kíséri el a vendégházba. Ezt követően kezdetjük az ismerkedést a környékkel!

zárójelben megadom a hivatalos moldáv nyelvű alakot, pl. Dnyeszter (Nistru). A moldáv földrajzi és személynevek a jelenleg használatos latin írásmód szerint írtam, első említésükkor szögletes zárójelben megadva a kiejtést is, pl. Jabca [Zsabka]. A nem latin karakteres (cirill, görög) nyelvek tulajdonneveit magyar fonetika szerint írom át, első említésükkor megadom az eredeti alakot is, pl. Mogiljev Podolszkij (Моги́лев Подольский). Néhány triviális esetben ettől eltekintek, pl. Kijev.

<sup>3</sup> A kolostor történetét lásd: TROFĂILĂ 2005.

A középütt emelkedő *Szűzanya elszenderedése* (Adormirea Micii Domnului) templom talán a legszebb példája a klasszikus moldovai stílusnak. Mellette a forrás vizét kis medence gyűjti össze, ahonnét a nők vödörrel hordják a konyhába. Távolabb további források, majd ahol a völgy már egészen összeszűkül, vízesések zubognak alá. Most, hogy nehéz csomagjaimtól megszabadultam, már felkapaszkodom az érkezéskor megcsodált sziklákhoz. A hajdani szkíti<sup>4</sup> sziklafalba vésett cellái elől tárul fel talán a legszebben a völgy mélyén megbújó kolostor képe.

Két nevezetességet kell még megemlíteni a közelben, melyeket egy egynapos túra alatt akár gyalogosan is felkereshetünk. A Dnyeszter partján tovább sétálva a következő falu Ungur, amit Magyarfalunak fordíthatunk. Bár ma már nyoma nincs itt magyaroknak, talán ez lehetett az egyike annak a négy csángó falunak, melyeket a krónikák emlegetnek Mugyiló (a mai Mogiljev Podolszkij) közelében.<sup>5</sup>

Végül az Otaci–Soroca (ősi magyar nevén Sarok főút melletti szintezési pont is megér egy kis kitérőt. Ez ugyanis Moldova egyetlen világörökségi helyszíne. A pont része a Struve-vonalnak, mellyel a Föld pontos alakját mérték ki még a XIX. században.<sup>6</sup> Mivel ennek a geodéziai felmérésnek minden alappontja világörökségi helyszín, így került be Moldova erre a nívós listára.

## Jabca

Jabca [Zsabka] nem a nagy, vagy híres kolostorok közé tartozik. Pont ellenkezőleg: a kisebb méretű és közel sem keresik fel olyan zarándoktömegek, mint híresebb társait. Bár az is tény, hogy a „zarándoktömegek” itt azért más nagyságrendet képviselnek, mint egy frekventáltabb turistalátványosság.

Megpróbáltatások azért várnak az idelá-

<sup>4</sup> Jelentése: (remetelak)

<sup>5</sup> SÁNTHA 2012.

<sup>6</sup> UNESCO

togatókra is. Először egy több órás buszozás – jobbára földutakon, majd egy ösvényen pár kilométer séta.<sup>7</sup> A táj kárpótól a nehézségekért: lassan eljutunk a Dnyeszter legszebb szakaszához. A gyalogút a folyó partján vezet, a csendet csak a szél susogása és a madárcsicsergés töri meg.

Az apácazárdát a XVII. században alapították, a növények eleinte itt is a sziklákba vágott cellákban, később már kőből emelt épületekben éltek. Mai formáját többszöri átépítések után, a XX. század elején nyerte el. Talán félreeső elhelyezkedésének köszönhető, hogy ez volt a Moldáv SzSzK egyetlen működő kolostora a szovjethatalom évtizedeiben.<sup>8</sup>

Javasolt kisétálni a Dnyeszterhez! A méltóságteljes lassúsággal hömpölygő folyó látványa, a kihalt part, a gazdag élővilág (a madarakon kívül rengeteg az ürge is) egészen egyedi hangulatot ad a tájnak. Talán itt érdemes megjegyezni, hogy az országban a természet sok helyütt érintetlen vadon formájában maradhatott fenn. Ami a közgazdászok szemével átok – az ipar gyakorlatilag teljes hiánya, a rossz utak, a csekély gépjárműforgalom, a falusi lakosság létszámförlénye, az alacsony GDP és más gazdasági mutatók katasztrofális értéke – mindez a természetvédelem szempontjaiból paradicsommá varázsolják Moldovát.

Nemcsak a *Dnyeszter partvidéke*, de a *Prut mocsarai* is gazdag madárvilágnak adnak otthont. A *Codru erdőrengetegei* vagy a déli *gagauz sztyeppék* élővilága szintén páratlan. Igazi különlegesség a bölényrezervátum. A már majdnem kipusztult európai bölény (*Bison bonasus*) utolsó menedékeinek egyikét Besszarábiában találjuk.

## Saharna

Saharna [Szaharna] talán a leghíresebb moldáv kolostor. Megközelítése sokkal egyszer-

rűbb, mint a többinek: a szomszédos Rezina városkából óránként járnak a kisbuszok, de napi néhány közvetlen járat a fővárosból is érkezik.<sup>9</sup>

A buszmegállótól még nem látszik a kolostor, hiszen a Dnyeszterbe torkolló kis patak völgyében vagy 500 méter séta után érünk a főkapuhoz. A középiütt emelkedő templomot félkörívben veszi körül a többi épület: a konyha, az ebédlő, a szerzetesek szobái, a könyvtár, a gazdasági épületek.

A *Szentháromságnak* (Sfânta Treime) szentelt templom előcsarnokában egy koporsóra lehet figyelmes a látogató: *Szent Makariosz*, az egyetlen moldovai szent földi maradványai porladnak benne. Makariosz a XX. század első felének kiemelkedő egyháztanítója. Egy közeli faluban született, gyermekkorától szerette Saharnát. Később szerzetes lett, majd a kolostor igumenje.<sup>10</sup> A szovjet időkben meghurcolták, de hitében nem tört meg, haláláig állhatatos keresztény maradt.<sup>11</sup> Sírja ma zarándokhely, nemcsak Moldovából, de a szomszédos Ukrajnából és Romániából is érkeznek a hívek.

Nem messze egy dombtetőn kis kápolna emelkedik. Felkapaszkodva gyönyörű panorámában lehet részünk: egyik irányban a kolostor, a másikon pedig a Dnyeszter látványa fogad. A közeli sziklában egy emberi lábnyomhoz hasonlatos bemélyedést látunk: a legenda szerint itt jelent meg a Szűzanya egy remetének, azt az utasítást adva, hogy ezen a helyen emeljenek kolostort. Többi moldovai társához hasonlóan itt is a közeli sziklafalakba vésték az első cellákat. A mai épületek nagy része a XVIII–XIX. századokból származnak.

Lent a völgyben több forrás vize kis patakká egyesül. Egyiknek csodatévő erőt tulajdonítanak, vizéből a zarándokok műanyag flakonjaikban visznek haza, gyógyulást

<sup>7</sup> LENGYEL: Gyalogtúra...

<sup>8</sup> A történelmét lásd: Kolostori kiadvány. (Szerző és évszám nélkül)

<sup>9</sup> A moldovai közlekedésről lásd: SZEKÉR 2013.

<sup>10</sup> Elöljárója, kb. a katolikus apátnak felel meg.

<sup>11</sup> Lásd: Saharnai kolostor honlapja. [http://www.manastirea-saharna.md/page.php?link=viata\\_cuviosului\\_macarie](http://www.manastirea-saharna.md/page.php?link=viata_cuviosului_macarie). Hozzáférés: 2013.05.03.17.52



remélve. A patakot több vízesés tagolja, ami már-már elfeledteti velünk, hogy a térképek szerint Moldova egy unalmas síkságnak tűnik.

### *Țipova [Cipova]*

Saharnából akár gyalogszerrel is túrázhatunk Țipovára, közvetlenül a Dnyeszter partján haladva, majd a földutakat követve, kissé eltávolodunk tőle. A 15 kilométer során mindössze egy falu esik útbá, ahonnt pár órá sétát követően eljutunk a híres Țipovai völgy – felső – végébe.

Itt kezdődnek a gondok, ugyanis le kell jutni valahogy, és Moldovába készülve valószínűleg keveseknek jut eszébe sziklamászó felszerelést csomagolni. Pedig vannak bizony ilyen helyek is. Ne essünk kétségbe! Egy helyen keskeny ösvény nyílik, amin óvatosan bá, de veszélytelenül leászhatunk a völgybe.

Paradicsomi táj! A fenti száraz sztyepp helyett dús vegetáció fogad, a friss vízről számos forrás gondoskodik. Embernek itt már nyoma sincs, hétvégenként bukkanhat fel nagy néha egy-egy kisinyovi kirándulócsopórt. Egy árnyas fá tövébe verjük fel sátrunkat, egyik forrásnál jéghideg vízzel töltjük meg kulacsainkat, majd a közeli öt vízesés közül meglátogatjuk az egyiket! A természetes zuhany alatt kellemesen esik a hűsölés a nyári forráságban.

Egy helyi hagyomány azt tartja, hogy a görög mitológia híres dalnoka, *Orpheus* itt élt, ebben a völgyben. Itt muzsikált a szikláknak, a növényeknek, állatoknak. Talán nem véletlen, hogy a természet vad erőit megzabolázó, az emberiséget segítő, a líra feltalálójaként híressé vált hőszt erre a helyre helyezte a képzelet. A vízesések zubogását, a madarak csivitelését elhallgatva, a sátram melletti tábortűznél esti teafozás közben magam is éreztem már, hogy ez a vidék talán nem valós, földrajzi hely, hanem egy mesebeli világ.

Ahol a völgy kiér a Dnyeszterhez, impozáns sziklafalak őrzik a bejáratát. A falakba vésték a XI–XII. század remetái Moldova legjelentősebb sziklakolostorát. A cellák, kápolnák

több szintben húzódnak egymás felett, ablakikból egyedülálló kilátás nyílik a folyóra. Ma már nem élnek itt szerzetesek, felköltöztek a dombtetőre, egy új, aprócska monostorba. A történelmi múlt azonban ideköti őket: nagyobb ünnepeken még tartanak istentiszteleteket a sziklakápolnában.<sup>12</sup>

### *Orhei*

A mai, hasonló nevű várostól mintegy tíz kilométer a régi Orhei, azaz Orhei Vechi [Orhej Veki]. A Dnyeszter mellékfolyója, a Răut [reut] vágott itt a síkságba egy kanyonvölgyet. A táj, a sziklák, a kis folyó, a történelmi emlékek együttese Moldova leghíresebb turisztikai nevezetességévé emelik a helyet, még utazási irodák is szerveznek ide utakat – ami nagy szó! A folyó ősmaradványokban gazdag rétegeket vág keresztül, így aki erre odafigyel, harmadidőszaki csigák és kagylók<sup>13</sup> seregével gazdagíthatja gyűjteményét.

A geológia mellett az emberi történelem is itt hagyta nyomát. A névben ki ne ismerné fel a magyar Órhely, Várhely nevet.<sup>14</sup> Állítólag még az *Árpád-házi királyok* idejében alapították annak az erődnek, eredetileg földsáncnak az őst, melynek csekély maradványai napjainkig köszöntik a területre érkezőt. A térség a honfoglalást követően még sokáig magyar befolyás alatt állt.<sup>15</sup> A közelében egy kis templom alapfalai emelkednek ki a fűből. A maradvány hosszahajós elrendezésű, keletelt templom, tehát a feltevés akár igaznak is bizonyulhat, bár ez még hosszú kutatómunka. Maga az erőd – immár kőből – *III. (Nagy) István* uralkodása alatt épült, az akkor már be-betörő oszmánok ellen.

Szerzetesek a XIV. századtól élnek itt, sziklacelláik a völgy sziklafalaiban hosszan

<sup>12</sup> A kolostor története: GRIȚCU–IFTODI 2005.

<sup>13</sup> ПОИКА 1973.

<sup>14</sup> SÁNTHA: Három magyar eredetű besszarábiai helynév. <http://www.hargitakiado.ro/cikk.php?a=MTU2MA==>. Hozzáférés: 2013.05.03.17.56.

<sup>15</sup> MAGYAR–SZOVJET... 1979. 215.

<sup>16</sup> Hajnali istentisztelet.

sorakoznak. A török–tatár hódítás idején fontos tatár központ volt, erről az időről mesél a tatárfürdő és egy karavánszeráj romjai. A tatár uralom alatt a barátok háborítatlanul élhették világukat a sziklafalak üregeiben. Egyikben másokban ósláv feliratok tanúsítják, hogy a *Kijevi Rusz* irányában is élénk volt a kapcsolat.

Ma már a cellák lakatlanok, a XIX. században az egyik folyókanyar feletti sziklafalon emeltek egy új kolostort, s a hajdani üregek a régi múlt mementóivá váltak. Azért érdemes leereszkedni: a klastromtól induló földalatti lépcsősoron egy nagyobb, több helyiségből álló együttesbe jutunk. Felejthetetlen élmény a kőbe vájt kápolnában egy hajnali utrenye,<sup>16</sup> amikor csak a gyertyák világítják be az ikonokat, a füstölő illata, s a fekete csuhás atyák hosszas könyörgései az élő középkorba repítik a látogatót.

\*

LENGYEL LÁSZLÓ

## FELHASZNÁLT IRODALOM

- BITAY ÁRPÁD (2010): Zöld Péter egyénisége. *Moldvai magyarság*. 20. évf. 10. sz.  
 ION GRIȚCU – LUDMILA IFTODI (2005): *Mănăstirea Țăpova*. Chișinău, Tipografia.  
 Kolostori kiadvány: *Свято-Вознесенский женс-*

*кий монастырь Жабка*. A kolostor saját kiadványa, szerző és évszám nélkül.

LENGYEL LÁSZLÓ: *Gyalogtúra a Dnyeszter partján*. <http://globspot.hu>. Hozzáférés: 2013.05.03.17.56.

LENGYEL LÁSZLÓ (2012): *Moldáv köztársaság*. Úti könyv. Budapest, Magyar–Moldáv Baráti Társaság kézírata.

MAGYAR–SZOVJET BARÁTI TÁRSASÁG MUNKAKÖZÖSSÉGE (1979): *Moldova*. In *A Szovjetunió tizenöt köztársasága*. II. Budapest, Magyar–Szovjet Baráti Társaság.

Saharnai kolostor honlapja. *Cuviosul Macarie*. [http://www.manastirea-saharna.md/page.php?link=viata\\_cuviosului\\_macarie](http://www.manastirea-saharna.md/page.php?link=viata_cuviosului_macarie). Hozzáférés: 2013.05.03.17.52

SÁNTHA ATTILA: *Három magyar eredetű besszarábiai helynév*. <http://www.hargitakiado.ro/cikk.php?a=MTU2MA==>. Hozzáférés: 2013.05.03.17.56.

SÁNTHA ATTILA (2002): A besszarábiai Mugyiló magyarjairól. *Moldvai magyarság*. 22. évf. 7. sz.

SZEKÉR GITTA: *Marsrutkák társadalma*. <http://szgitta.wordpress.com/category/kelet-europa/>. Hozzáférés: 2013.05.03.17.58

TROFĂILĂ, VASILE (2005): *Каларашовский Свято-Успенский женский монастырь*. Chișinău, Sirius.

UNESCO: *Struve Geodetic Art*. <http://whc.unesco.org/en/list/1187>. Hozzáférés: 2013.05.03.17.47

Рошка, В. Х. (1973): *Моллюски мейотиса северо-западного Причерноморья*. Кишинёв, Штиинца.

Balra: Besszarábia két arca: oroszok hagymakupolák előtt román kapubejárat

Jobbra: zárandokszállás egy moldovai kolostorban

**m**esés  
oldova





*A Jabca kolostor udvara*



*A saharnai kolostor látképe*



*Vízesés Saharnán*



*A Dnyeszter Ţipovánál*



*Ţipovai sziklakolostor*



*A Ráut kanyon sziklái*



*Középkori vár csekély falmaradványai a folyó felett*



*Kis kápolna a sziklába vájva*



# *Egy tanúságtevő hitvalló, szolgáló, tudományos és papi pálya lezárult*

*Petrasevics Nikefor József eperjesi görög katolikus kanonok  
és tudományos kutató (1915–2013) emlékére*

— *Passed a Witness of the Faith, Scientist, a Servant of The Lord, True Priest:  
Nicefor Petrashevich (1915–2013), canon of the Preshov Greek Catholic Eparchy* —

## **Abstract**

Decease of the witness of the Faith, a servant of the Lord and a famous researcher of the religious folklore: Nicefor Joseph Petrashevich (1915–2013) distinguished member of the Capitol of Preshov Greek Catholic Eparchy

Born in Čukalovec, East-Slovakia (then Csukalóc, Upper-Hungary) in 1915 as the sixth of the eleven children in the family of a Greek Catholic bishop, he was inspired by his father and elder brother who served the Lord. He studied in the high school (gymnasium) of the Cistercian Order in Eger (Northern Hungary) which provided its pupils with knowledge and deep faith. He became a choir-minister of the Uzghorod Bishopric Basilica where he turned to the examination of folklore traditions reflected in the liturgical chants. Apparently, it was his calling and his findings on the Byzantine chants contributed significantly to the understanding of religious folklore. He was known as a gifted composer and singer too. The Greek Catholic Church was banned in the Soviet Union which obtained Subcarpathia after the World War II, and this church was oppressed in Slovakia as well, so he faced a dilemma: to convert to the Orthodox (Pravoslav) Christianity and live free, or to remain faithful to the Catholic Church and be persecuted. Moreover, he was a celibate, a priest who did not have a wife (despite the fact that Greek Catholic priests are allowed to have families). Consequently, he could have been elected as bishop, as the higher ranks in the Byzantine Churches are open for monks. The communist authorities offered Pope Nicefor the episcopate of the Slovak Orthodox Church, if he converted to the Orthodoxy. He refused it: "my head does not accept the miter (bishops' crown) by leaving my Catholic faith" –he said. As a result, he was imprisoned for more than two years in Slovakia. Later he came to Hungary where could not serve as a parochial priest, but worked as cantor or helping priest in various places and in centres of pilgrimage where performed the liturgy in Church Slavonic which he sang excellently. Continuing his researches in the folk songs in the liturgy and the local traditions of the liturgical chants, he gained a small grant of the Soros Foundation in 1986 and delivered lectures for two semesters at the Department of the Folklore at the Eötvös University in Budapest in 1988–89. His papers have been partially published, but most of them are still preserved as manuscripts in the Institute of Musicology at the Hungarian Academy of Sciences, or even in unknown places worldwide, as he sent his works to his brothers-in-faith to the United States. In his eighties, instead of enjoying the golden days of ageing, he moved to Slovakia in order to serve as a pastor who spoke both Slovakian and Hungarian as mother tongues. He was buried in Szikszó, Hungary where the Greek Catholic Bishop of Preshov and approximately forty popes from Ukraine, Hungary and Slovakia commemorated him on 20 July 2013. Church historians and folklorists honoured his memory as a researcher with a conference on 4 October 2013 in Szikszó. Proceedings are to be published next year. A memorial website about him is open for bloggers: <https://www.facebook.com/groups/Petrasevic-Nikefor.spomienky/>





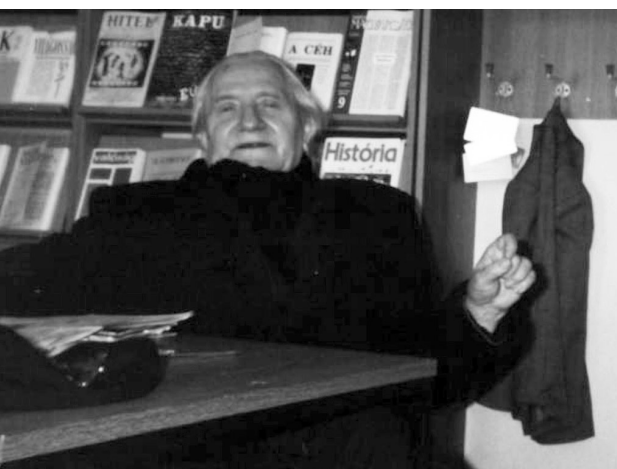


1. KÉP Nikefor atya kutat az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban 1992. március 24-én, Nice pappá szentelésének évfordulóján ❖ A szerző felvételei

A címben felsorolt jelzők már érzékeltetik, hogy átlagosnak semmiképp sem mondható életműre kell emlékeznünk, s éppen ebben rejlik a nekrológ nehézsége: nem szokványos ma már ezeket az értékeket felmutatni. Modern, sőt posztmodern világunkban még a bevallottan hívő, vagy csak a konzervatívabb gondolkodását vállaló személyekben és a magasabb műveltségű, de hétköznapijainkba befásult körökben is fájdalommal kérdezhetjük: ugyan kit érint meg manapság, ha régi kegyetlen idők tanújaként, egy, a hitéért több évig börtönt ült lelkipásztorra emlékezünk? Ez ma nem sikk. Nem illik szenvedésről beszélni, nem társaságba való téma, s az üldözést is vállaló gerinces jellemekről szólni pláne bárdolatlanságnak számít oly korban, ahol a vallás örve alatt a hétköznapiság, a szürkeség, a lelki gyengeség is újra divatossa kezd válni, sokszor épp a hitből és a „trendivé” vált templomjárásból merítve hamis bátorítást. (Azt emlegetni viszont már sajnos nem „trendi”, hogy Jézus Krisztus azt is

mondta: „Kiköpöm a számból a langyosakat” – nem adom meg az igehelyet, mert aki Bibliát olvas rendszeresen, úgyis megtalálja, s akinek nem ismert, az kérdezze meg valamely hitben járó felebarátját, gyümölcsöző beszélgetése lesz.) Ráadásul, hogyan fogadja be az a „rendes” társadalom, amely a konszolidált életet és a polgári értékeket a létezés végcéljának tekinti, és a jól szituált földi létet legfeljebb talán a végrendelet közjegyzői letétjének szintjén (de véletlenül sem transzcendens távlatokban) tudja túllépni – hogyan fogadja, ha valaki még nyolcvanöt évesen is odahagyja biztos otthonát, és elmegy misszióba, többoldalú nyelvismeretével szolgálni a kisebbségi létben még fokozottabb paphiányt? Arra sem igazán figyel oda egy, a szenzációkra, de legalábbis a modern élet problémáira kihegyezett átlagos olvasó, hogy egy törődött, idős ember méltatlan szegénységben, a nyugdíját is nélkülözve tölti el utolsó éveit, súlyos betegségekkel küzdve – hiszen ez már szinte megszokott; a társadalmunk sajnálatos velejárója. Az a tény pedig, hogy ez az elhagyatott, beteg öregember aktív korában a vallásos népelemek és a bizánci rítusú katolikus, vagyis görög katolikus egyházi zene neves kutatója volt, akit külföldön és a Magyar Tudományos Akadémián is ismertek és tiszteltek – ám aki mégsem a tudományos kutatásaira, még kevésbé megérdemelt pihenésre fordította nyugdíjas éveit, hanem a magyarországi lakását felszámolva, a Szlovákiában élő magyar hívek pástorolására ment, amíg menni tudott: ez még talán a vallásos körökben is valami kuriózum, semmint példa. Pedig ő példa volt, példakép: ritka nagy kegyelemmel áldott és Istenről hosszú, küzdelmes életen át a börtöntől a tudományos életig változatos módon tanúságot tevő pap.

Petrasevics József egy tizenegy gyermekes görög katolikus papcsalád hatodik gyermekeként 1915. március 3-án született a mai Čukalovcén (ruszinul Чукалівці), akkori magyar nevein Csukalóc, Csukaháza a Kelet-Felvidéken. Születési adatai két háború ellenére



2. KÉP Nikefor atya talált új tudományos irodalmat kutatásaihoz az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban

nemcsak a családi hagyományból ismertek, hanem unokaöccse, Petrasevics Dénes utánajárt és kimásoltatta a megfelelő plébániai anyakönyvet.<sup>1</sup> Édesapja s bátyja papi hivatását követte. Mint ismeretes, a görög katolikus papok nősülhetnek, a bizánci rítusú liturgiát követik, ám teljes hitbéli közösségben vannak a pápával és a római katolikus egyházzal. Az 1646-os ungvári unió kulturális és társadalmi felemelkedést hozott az akkori Kelet-Felvidék és Kárpátalja volt ortodox lakosságának, amennyiben a Rómával történt egyesülés lehetővé tette, hogy a papnövendékek nyugati teológiákon színvonalas műveltséget szerezzenek, így Eger, Nagyszombat, Nagyvárad, illetve Bécs volt a papképzés – és egyben társadalmi elit-képzés – színtere. Már a kezdetektől megfigyelhető, hogy a ruszin lakosság a gyakorlatban kétnyelvű, valamint jelentős a színmagyar anyanyelvű görög katolikusok aránya is. Fontosabb ennél,

<sup>1</sup> Ezért az a szlovák egyházi honlap téved, amelyik azt írja, hogy a családi hagyományból ismertek, ezért bizonytalanok a születési adatok. Nem is adok meg téves linket (csak ha valaki rátalál, tudatában legyen, hogy az hibás), ugyanakkor köszönetemet fejezem ki Petrasevics Dénes encsi görög katolikus parókusnak értékes adataiért.



3. KÉP Nikefor atya és a besenyőtelki kántori munkában utóda, a betegségében tragikusan korán elhunyt Somogyi József beszélgetnek 1992-ben

hogy a kelet-felvidéki görög katolikusok vizsont (Ungvártól egészen a Szepességig terjedt a görög katolikusság!) az egyesüléstől kezdve is már többségükben szlovákok voltak, és éppen ebben a – görög-katolikusság műveltebb részét jelentő – régióban születtek a klasszikus püspök-egéniségek, mint az Olsavszky-testvérek, Bradács János és Bacsinszky András.<sup>2</sup> A római katolikus teológiákon az újabb kutatások szerint (a könyvtárak leltárkönyveit, a könyvkereskedelmet és az oktatás levéltári forrásait vizsgálva) megvoltak a görög katolikus növendékek liturgikus oktatásához kellő speciális könyvek is. (A régió görög katolikusságát etnikai s kulturális kérdések szempontjából alapvetően a Kanadában, Toronto Egyetemén működő Paul Robert Magocsi történészprofesszor munkássága összegzi, aki a huszadik század végével bezárólag három magyar szerzőt idéz legalapvetőbb irodalomként: Hodinka Antal,<sup>3</sup> Udvari István<sup>4</sup> és Földvári Sándor<sup>5</sup> le-

<sup>2</sup> UDVARI ISTVÁN (1992): *Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok*. Nyíregyháza, BGYTKF Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék. 358 p.; 1994. 390 p. (Vasvári Pál Társaság Füzetei 9.)

<sup>3</sup> Hodinkáról: UDVARI ISTVÁN (1991): *Hodinka Antal*



4. KÉP Nikefor atya szakmai tanácsokat ad az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban 1992-ben



5. KÉP Nikefor atya gazdag életét meséli az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban 1992-ben

véltári kutatásait.<sup>6</sup> A fiatalabb történészgenerációból kiemeljük: a huszonegyedik század első évtizedében több szintézis jellegű monográfiát

(1864–1946) munkássága. Különlenyomat Hodinka Antal, *Ruszin–Magyar Igetár* című művéből. Nyíregyháza, Görögkatolikus Hittudományi Főiskola. 1–6., III–LXI; UDVARI ISTVÁN (1992): Hodinka Antal – Forscher der ruthenischen Geschichte (1864–1946). *Studia Slavica Savariensia* no. 2. 66–78.; UDVARI ISTVÁN (1994): Anton Hodinka (1864–1946). *Studia Slavica Hungarica* vol. 39. 149–156.

<sup>4</sup> Róla: ZOLTÁN ANDRÁS (szerk.) (2010): *Udvari István élete és munkássága – Иуван Удвару: Биографический указатель*. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 26.

<sup>5</sup> Földvári még életben van, ezért összefoglaló tanulmány munkásságáról nem jelenhetett meg; a témánkba vágó főbb publikációit viszont értékelték: BITSKEY ISTVÁN (1997): *Püspökök, írók, könyvtárak: Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban*. Eger, Heves Múzeumi Szervezet. *Studia Agriensia* 16. Citációk értékeléssel nyolc műre: 97–98., 106.; UDVARI ISTVÁN (2001): „A munkácsi egyházmegye oktatásügye a XVIII. században” In JANKA GYÖRGY (szerk.): *Örökség és küldetés: A Nyíregyházi Görög Katolikus Papnevelő Intézet és a Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola alapításának 50. évfordulója alakalmából rendezett tudományos konferencia anyaga*. 2000. október 2–3. Nyíregyháza, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola. 71–81.; citációk több műre: 75–76.; CUSHING, GEORGE F. (1993): *The Slavonic and East European Review* vol. 71. no. 3. 502–503.; Vö. Magócsi, alábbi jegyzetben.

írt, illetve szerkesztett Végheő Tamás, a Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Egyetem jelenlegi rektora Nyíregyházán.<sup>7</sup> További részleteket a történelmi háttér vonatkozásában itt nincs terünk említeni, utalunk a jelzett szerzők publikációiban hivatkozott forrásokra.) Amikor tehát Kelet-Felvidéken megszületik a kis Petrasevics József, többnyelvű, többkultúrájú, szlovákul is anyanyelvi szinten értő, de teljességgel magyar identitású papi családban lát napvilágot. Ahol hagyomány volt a papi felmenők és a speciális egyháztörténelmi múlt őrzése, s ez ma is: a görög katolikusoknál a családtörténet és a szűkebb pátria története nemzedékeken át apáról fiúra szállt és hagyományozódik ma is (az eredeti görög katolikusoknál). Ezek a kulturális és nyelvi gyökerek azután jó táplálékot kaptak Egerben, és a (nőtlenül) pappá szentelődött, ez alkalomból a Nikefor / Nicefor nevet felvett ifjú majd jó s

<sup>6</sup> MAGÓCSI, PAUL ROBERT – POP, IVAN (2002): *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. University of Toronto Press. főként 111. A könyv online olvasható: <http://www.jstor.org/stable/10.3138/9781442674431>

<sup>7</sup> VÉGHSEŐ TAMÁS (2011): „...mint igaz egyházi ember...”: A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése. Nyíregyháza. *Collectanea Athanasiana*, I. Studia, 4.

gazdag gyümölcsöket termett Isten igéjének hirdetése, s a görög katolikus kulturális örökség tudományos kutatása terén egyaránt.

Középiskolai tanulmányait az Egri Ciszterci Gimnáziumban végezte, s ez nemcsak magas oktatási színvonalat, hanem hitbéli tartást is adott növendékeinek.<sup>8</sup> A családi háttér és az iskola kettős inspirációjaként jelentkezett Krisztus hívása, melyre nemcsak igent mondott, hanem emellett a válságos időkben, a próbák alatt is kitartott. 1941. március 24-én szentelték pappá.

Kettős nyomás nehezedett a negyvenes évek végétől a görög katolikus áldozópapokra. Mint az Evangélium szolgálói, már papi voltuknál fogva is a kommunista rezsim üldözöttjei voltak. A görög katolikus egyházat még fokozottabban sújtották az üldözések; egyedül Magyarországon engedte működni (már ahogy, megfigyeltlen és korlátozottan) az állam, a Szovjetunióhoz tartozó Kárpátalján betiltották, Szlovákiában pedig erősen korlátozták, s kezdetben ott sem engedték működését. Ennek részletei kivezetnek bennünket e nekrológ kereteiből; ma már számottevő irodalma van e kérdésnek (utalunk itt Hetényi Varga Károly<sup>9</sup> vagy Bendász Dániel<sup>10</sup> munkáira<sup>11</sup>). Petrasevics Nikefor bátyját, Metódot

sem szívelte a szlovák rezsim, ő pedig (mint említettük) börtönben ült a szovjet időkben.<sup>12</sup>

Azt nem hangsúlyozzák eddigi nyomtatott életrajzai, hogy rendkívül nagy kísértés és nyomás érte: felajánlották neki, hogy püspök lehet! Mégpedig a Szlovák Ortodox Egyház püspöke lett volna, ha megtagadja katolikus hitét, és áttér a pravoszláviába (ortodoxia). Sajnos, a kommunista hatalom által akkor bábként vezérelt és a görög katolikusok likvidálására felhasznált ortodox egyház püspöki székét az a hatalom nyújtotta neki, amelynek javaslatait nem lehetett büntetés nélkül visszautasítani. Nicefor kitartott a katolikus hit mellett: „Nem viskethet a fejem annyira püspöki mitráért, hogy elhagyjam érte apám hitét és a felszentelésben kapott hivatásomat!” – mondta bátran hivatalos köröknek.<sup>13</sup> No, ha nem viskettett a feje köpönyegforgatással elnyerhető pravoszláv püspöki koronáért, viskethetett aztán a börtönörök ütlegeiért, mert ezért a gerinces kitartásáért elítélték és két évre leültették. A kommunista hatalom ügyesen játszott ki az ortodoxokat a görög katolikusok ellen; a két egyház feszültségei ma sem tűntek el

papokról egy nemzetközi sztálinizmus-kutató konferencián Kijevben elhangzott és kiadás alatt lévő előadás: Фельдвари Шандор (2014): Советизация и борьба против церкви на Закарпатье в 1940–1950-х гг. In VI Международная научная конференция «История сталинизма: советские нации и национальная политика в 1920-е – 1950-е годы» 10–12 октября 2013 г. Москва – Киев – New York, Институт истории Украины Национальной академии наук Украины. A konferenciakötet sajtó alatt.

<sup>8</sup> Az iskoláról és az Egerben két évszázadon át jelenlévő görög katolikus diákokról bővebben: FÖLDVÁRI SÁNDOR (2009): Az Egri Ciszterci Gimnázium szerepe Kárpátalja szellemi életében a 18. században. In Guitmann Barnabás (szerk.): *A Ciszterci Rend Magyarországon és Közép-Európában*. Piliscsaba. 344–354.

<sup>9</sup> HETÉNYI VARGA KÁROLY (1985): *Akiket üldöztek az igazságért. Papi sorsok a horogkereszt és nyilaskereszt árnyékában*. Budapest.

<sup>10</sup> BENDÁSZ ISTVÁN – BENDÁSZ DÁNIEL (1994): *Helytállás és tanúságtétel. A munkácsi görög katolikus egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai*. Ungvár–Budapest. Tb. irod. uo.

<sup>11</sup> Nemzetközi szakirodalomban a magyar szerzők sajnos nem igyekeztek a görög katolikus egyház tragikus sorsát a szélesebb külföldi történész szakma tudatába vinni; vö. újabban a kárpátaljai meghurcolt

<sup>12</sup> „Petrasevics Nikefor Józsefet (\*1915), az ungvári szeghy. cölöbsz karnagyát 1958. VII. 28. é. ítélték; 1960. IV. 12. szabadult.” *Magyar Katolikus Lexikon*. <http://lexikon.katolikus.hu/U/Ungvy%C3%A1r.html> Hozzáférés: 2013.08.18.

<sup>13</sup> Petrasevics Dénes részletesebb életírása nagybátyjáról a Szikszón rendezett nemzetközi Nicefor-emlékkonferencián hangzott el, de máshol közli szerzője; az emlékülésről vö. CS.I., „Hitvalló tudós pap volt: Petrasevics József Nikeforra emlékeztek Szikszó. *Új Ember* 59. 2013. 41. sz. 6.



nyomtalanul; az „oszd meg és uralkodj!” elvét minden birodalom alkalmazta már a rómaiaktól kezdve.

Először káplán volt Ungvárott (1941-45.), majd Jakubanyban, azután szlovák plébániánkon kisegítő, és 1950-től a zenei tehetségének és kutatásainak hódolt: kiváló énekes, illetve az ungvári székesegyház karnagya lett, akire később komoly tudósok emlékeztek hálával és elismeréssel. Például Árpá István, az Ungvári Egyetem docense és a Hungarológiai Intézet kutatója – már szintén elhunyt –, aki zene-tudományi munkásságából Magyarországon védte meg a kandidátusi fokozatát (és ekkor Budapesten épp egykori karnagyát, Petrasevics Nikefort kérték fel szakvéleményezésre), többször, így az 1993-ban Nyíregyházán rendezett Hodinka Antal Emlékkonferencián beszélt régi mesteréről.<sup>14</sup> Akinek egykor az ungvári kórusában énekelt. Ekkor figyelt fel Nikefor atya – mint karnagy – arra, hogy a gazdag bizánci liturgikus egyházi zenében a népi vallásosság, a népi énekek jelenléte is tetten érhető, szigorúan kötött szertartásaik ellenére is. Kutatni kezdte magát az egyházi zenét, és a párhuzamos népi vallási énekeket egyaránt. Ezt a tudományos, papi s karvezetői, sőt zeneszerzői pályát derékba törte a börtön, a hitéért kitartó lelkész elítélése. Mint később erről mesélt nekem (a bérmafiának), amíg elítélve volt, a hittestvérei azért imádkoztak, nehogy korábban szabaduljon, mert akkor nagy valószínűséggel beszervezi a kommunista rezsim. Ennek határozottan ellenállt, sőt még annak is, hogy áttérjen az ortodox egyházba. Sokan inkább ezt vállalták, mint az üldözést, bár a kommunista rezsim egyébiránt az ortodoxokkal sem bánt kesztyűs kézzel, csak éppen őket nem tiltotta be. Nikefor azt is elmesélte, hogy még a saját édesapja is, a görög katolikus pap, felemlítette neki, hogy színleg térjen át ortodoxnak, életét védve, de Nikefor kitartott

amellett a hit és meggyőződés mellett, amit fiatalon vállalt.

A szocializmus éveiben túl sok babér nem termett számára. Magyarországra jött, amelyről a hivatalos eperjesi püspöki nyilvántartás azt írja, hogy a Hajdúdorogi Egyházmegye kötelékébe lépett.<sup>15</sup> Ez csak részben igaz, és nem fedti a valóságot. Nikefor nem lehetett plébánián pap, hanem sok éven át római katolikus kántori munkát végzett Besenyőtelten, illetve kisegített különböző görög katolikus alkalmakon, és ahol erre szükség volt. Sokat utazott, és folytatni kezdte kutatásait. Az Egeri Főegyházmegyei Könyvtárban idegenvezetőként is dolgozott, ahol már országosan elismert szakértője volt a görög katolikus és a bizánci zenének. Segítségét hálasan köszönték tudományos publikációikban olyan szerzők, akik szerencsésebb sorsot kaptak a Gondviseléstől, így oroszánrésze volt az Egeri Főegyházmegyei Könyvtárban őrzött kéziratok Irmologion hivatalosan Kárpáti László által végzett és az ő nevének közölt kutatásában, aki meg is emlékezett Nikeforról saját publikációiban.<sup>16</sup> Hivatkoztak Nikefor kutatásaira olyan szakemberek is, mint Bartha Elek<sup>17</sup> vagy Barna Gábor<sup>18</sup> (az SZTE Néprajzi és Kulturális

<sup>15</sup> Az Eperjesi Görög Katolikus Egyházmegye új sematizmusa szlovákul: <http://www.grkatpo.sk/?schematizmus&show=knaz&id=168>. Hozzáférés 2013.08.18.

<sup>16</sup> KÁRPÁTI LÁSZLÓ (1986): A sajpópálfalai irmologion. In Tüskés Gábor (szerk.): *„Mert ezt Isten hagyta...”*. Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Budapest, Magvető. 328–347.

<sup>17</sup> BARTHA ELEK (1986): A bizánci liturgia nyomai a néphagyományban. In Tüskés Gábor (szerk.): *„Mert ezt Isten hagyta...”*. Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Budapest, Magvető, 312–324.

<sup>18</sup> A Szikszón rendezett emlékkonferencia előadásában személyes kötődéséről és arról vallott, hogy korábban a Debreceni Egyetemen együtt is kutatott Nikeforral, akinek több lappangó néprajzi munkája hézagpótló lenne, ha előkerülne: BARNÁ GÁBOR: Görög katolikus búcsújáráshelyek az egykori Észak-kelet Magyarországon: Petrasevics Nikefor emlékére. In Földvári Sándor (szerk.): *Helytállás a börtöntől a könyvtárig: Tanulmányok Petrasevics Nikefor emlékére*. sajtó alatt.

<sup>14</sup> FÖLDVÁRI SÁNDOR (1993): Hodinka Antal Emlékkonferencia Nyíregyházán. *Századok* 127. évf. 3-4. sz. 598–599.



Antropológiai Tanszék, ill. az MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport vezetője), akivel a nyolcvanas években az észtországi Tartuban rendezett néprajzi konferencián beszélgettem el Petrasevics Nikefor szakmai érdemeiről. Ő is barátjaként emlegette.

A rendszerváltozás előestéjén a Gondviselés pótolta valamicskét: ösztöndíjat kapott a Soros Alapítványtól a vallásos népének tanulmányozására, s meghívást az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Folklor Tanszékétől speciálkollégium tartására (még őrzöm hajdani indexemben a Tőle kapott jelest és aláírását). Ez elsősorban Katona professzor, valamint az egyetemen is, az Akadémián is működő Küllös Imola érdeme volt; Küllös professzornő személyesen bátorította – mai szóval menedzselte – Nikefor atyát. Neki köszönhető Nikefor több publikációjának megjelenése.<sup>19</sup> Sajnos, a legtöbb munkája kéziratban maradt, amelyeket gondosan legépelt, illetve kottákkal ellátott, és az egri Eszterházy Károly Főiskola nyomdájában öt-hat példányban beköttette, s így osztogatta.<sup>20</sup>

Ezeket az írásait, valamint az egykor gazdag magánkönyvtárát részben kimenekítette Amerikában élő s öt mise-adományok formájában segélyező görög katolikus hittestvéreinek, akik értékén becsülték a munkásságát; így hitvalló életéről és kutatásairól is angolul jelentek meg előbb méltatások, mintsem magyarul. Ezeket egri lakásában láttam és olvastam, azután az értékes hagyaték többi darabjának sorsára jutottak.

Szegényes körülményeit nemcsak a sóványka szlovák nyugdíj, hanem a krisztusi szív is okozta: mindenét megosztotta népes

és kérésekkel hozzá forduló rokonságával, és idegenekkel is, amije csak volt. Amikor nyolcvan éven felül ismét visszament Szlovákiába szolgálni, az egri lakását úgy adta ki főiskolás diákoknak albérletbe, hogy „amikor pénzetek van, tesztek az én takarékkönyvembe lakbért” – ám az ifjoncok nem honorálták jó becsülettel ezt a nagyvonalúságot. (Egyszer felkerestem a potyázó bérlőit, és közöltem: ha nem adtok a keresztapámnak lakbért, én teszek benneteket az utcára – de Nice később ezért megfeddett: csakis a krisztusi úton, Sándor testvér, maradj szelíd! Egy csupor mézzel inkább, mint egy hordó ecettel – ezt idézte gyakran Pádai Szent Antalról, és életére visszaemlékezve, még üldözőire is értette: ha börtönben a fogvatartóinkért imádkoztunk, hogy tartanánk itt a szabadban, csip-csup ügyekben haragot?) Evangéliumi szegénységét a mai papok akár nehezebb sorús része sem képzelheti, krisztusi szívét a hivatalnok-egyház nehezen érezheti. Rozoga Trabantját sokszor az egri főút Felnémet felé emelkedő szakaszán is tolni kellett, és hol volt még onnan Szlovákia!

Nyolcvanas éveinek végén kiköltözött Perbenyikre (szlovákul Příbeník) és a Királyhelmece környéki magyar katolikusokat pasztorálta. Mikor hazalátogatott, sokszor kérdeztem: atyám, leéltél kilenc évtizedet, elszédülsz néha hosszú liturgián, hát nem tudnál itthon pihenni? Válasza ez volt: ott a kelet-felvidéki végeken kevés most a magyar pap, és engem hívnak, szeretnek; tudod, majd a sírban pihenek úgyis! Az az életem, hogy szolgáljak, ahol szükség van a szolgálatra – mondta.

A sír előtt sajnos a szikszói rokonainál, és bizony már az ottani kórházban is pihent élete kilencvenes éveinek végén. De, még a kilencven elmúltával, ép testben és ép szellemmel élhette meg, hogy kanonokká nevezte ki őt Eperjes görög katolikus püspöke, aki egyben a szlovákiai görög katolikusok metropolita-érseke.<sup>21</sup> Nikefor a saját kanonoki

<sup>19</sup> Ezekből kiemeljük: PETRASEVICS NIKEFOR (1990): Ortodox és görög katolikus vallásos néphagyományok kölcsönhatásai a Kárpát-medencében. In Fejős Zoltán – Küllös Imola (szerk.), *Vallásosság és népi kultúra határainkon túl*. Budapest, Magyarságkutató Intézet. 74–94. Kottamellékletekkel.

<sup>20</sup> Kiemeljük ebből PETRASEVICS NIKEFOR (1980): *Paliturgicseszkiye pisznyi*. Eger. Kézirat.

<sup>21</sup> Téves viszont Petrasevics Dénesnek a szikszói konferencián tett kijelentése, miszerint Nikefor tiszte-

beiktatásán koncelebrált, élete kilencvenes éveiben! Ezzel mutatta meg az Úr, hogy a földi liturgiában a „mennyei liturgia” előízét (vagyis az üdvözült életben Isten színélését) élvezzük, így mondhatta volna Nikefor is Pál apostol szavai nyomán: A jó harcot megharcoltam, a pályát végigfutottam, készen vár rám a győzelem koszorúja, melyet azon a napon megad nekem az Úr! A Szikszón 2013. július 22. hétfő délelőtti temetést az eperjesi metropolita-érsek atya végezte, magyar papok és püspökök koncelebrálásával.<sup>22</sup> Ezt már a sokat szenvedett és életében az üldözések után sok méltatlan mellőzöttséget is eltűrt Nikefor a hitünk szerint egy boldogabb világból szemlélte, melyben a küzdelmekért elnyeri jutalmát. Bizony, átlagon felül küzdelmes volt a pálya, s nehéz a harc. De, hogy Isten szerint való élet volt, bizonyítja, hogy mind szóval, mind példával egyaránt a legkeményebb időkben is tanúja volt Krisztusnak. Nemcsak azzal, hogy kitartott a börtönben is, hanem azzal, hogy az evangéliumi egyszerűséget a keresztény Tudomány elismert művelésével ötvözte. Jaj, de sokszor elfeledjük, hogy a keresztény hit sohasem jelentheti az együgyű butaságot, hanem igenis a szellemünk állandó művelésére, keresztény kultúránk mélyebb és mélyebb kutatására kötelez! A tudomány sohasem távolít el Krisztustól, csak a korlátozott emberek ostobasága ver éket közénk és Isten közé, hiszen a szellemünk és emberi kultúránk művelése szintén isteni parancs – és ebben (is) adott kö-

vetendő példát Petresevics Nikefor, hetvenkét éves papi működése és kilencvennyolc éves földi pályája során. Másrészt, a nagy szellem, az emelkedett műveltség egyben az evangéliumi egyszerűségre is kötelez, és egyáltalán nem adhat alapot az elefántcsonttoronyba zárkózásra. Petrarsevics Nikefor József görög katolikus áldozópap, az Eperjesi egyházmegye kanonokja, kilencvennyolc éven át egységben élte a hitet, a szellemet, a kutatást és főként a Krisztus melletti rendületlen tanúságtevést.<sup>23</sup> Adja meg Néked (a kutatásban ifjúkori mesterremnek és római létemre tudatosan választott görög pap-bérmakeresztapámnak), drága Nice atya, a jól kiérdemelt győzelmi koszorút az Úr, az Ő színe látásában, amiben hitünk szerint már Te részesülsz!

\*

FÖLDVÁRI SÁNDOR

letbeli kanonoki kinevezésére nem lenne adatunk. Nemcsak magam láttam erről dokumentumot Egerben (amit Nikefor mutatott nekem), hanem a vasmiséjéről megemlékező szlovák egyházi honlap is adja, hogy Nikefor valóban kanonok volt: „Petraševič Nikefor, titulárny kanonik, narodený 7. 3. 1915, 24. 3. 2006 - osláv il 65 rokov kňazstva” (azaz: tiszteletbeli kanonok..., ünnepelte papságának 65. évfordulóját). [www.schematizmus.estranky.sk/clanky/najdlhsie.html](http://www.schematizmus.estranky.sk/clanky/najdlhsie.html). Hozzáférés 2013.08.18.

<sup>22</sup> Temetésről az Eperjesi Görög Katolikus Püspökség honlapján közzétett fotóalbum: <http://www.grkatpo.sk/?fotogalerie&id=814>. Hozzáférés 2013.08.18.

<sup>23</sup> Emlékére 2013. október 4-én Szikszó Város Önkormányzata vendéglátásával rendezett püspöki liturgáról és konferenciáról kiadott polgármesteri közlemény: <http://www.szikszo.hu/index.php?mod=content&id=1502> Hozzáférés 2013. 12. 23.

# MEGJELENT! KAPHATÓ A KIADÓNÁL!

Utasi Ágnes

## KÖTELEKBEN

*Szolidaritás-hálók és közélet*

UTASI ÁGNES: *Kötelékben. Szolidaritás-hálók és közélet.* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Belvedere Meridionale Szeged, 2013, 261. p. – Utasi Ágnes legújabb könyve a közösség és közélet kapcsolatának kérdéseit vizsgálja. A szerző feltételezése szerint a növekvő közösségi lét és szolidaritás kihatással lesz a közélet igényére is. A kutatási adatok azonban ma még makro-társadalmi bizalomhiányt, a közéleti attitűddel élők szűk körét, és a civil közösségekbe kötődők alacsony arányát jelzik. Ugyanakkor reményt keltő, hogy a társadalom túlnyomó többségét összekapcsolja a kisközösségekhez fűződő identitás és szolidaritás: a többség bízik családi és baráti körének, közvetlen közösségeinek szükség esetén őt segítő szolidaritásában. A társadalom alapszövetére jellemző erős szolidaritás és identitás valóban reményt adhatna arra, hogy fokozódjék a másokért, a tágabb közösségért vállalt felelősség, így a közélet igénye. A vizsgálati adatok ennek ellenére azt mutatják, hogy a közéleti attitűd és közéleti aktivitás elsősorban azoknak a társadalmi csoportoknak gyakorlatában és tudatában jelentkezik, amelyek anyagi biztonságban és a közéleti információ feldolgozására képes iskolázottság-műveltség birtokában élik életüket. A könyv következtetései szerint a társadalom negyötöde ma még a közéleti aktivitásra képes felső ötöd döntéseinek van alárendelve.